कु ३

काव्यरसकौमाधार

॥८३॥

पुस्तकमिदं पाठकोपनामक
रामचंद्रशर्मणः।पत्राणि।।३६२

६५००

मार्तंडोयमुदेतीति केन पशुना लोके शशांकीकृतः। अत्र विरहिजनवाक्येनायं शशांकोऽपितु
सन्हि ह्नो मार्तंड इति तु छायामात्रमपह्नुतेर्न त्वपह्नुत्यलंकारः तज्ज्ञानस्य दोषविशेषजन्य
त्वेनानाहार्यत्वात् किंतु भ्रांतिमदलंकार एव। अत्रालिर्मृगो वा नेत्रं चापत्र किंचिद्विभासते।
अरविंदमृगांको वा मुखं वेदं मृगीदृशः। अत्र मुखमरविंदं वेति कविनिष्ठाहार्यसंशये मुख
निषेधसामानाधिकरण्येन विषयीभूतेऽरविंदतादात्म्यस्य निश्चयविषयत्वाभावासं
ग्रह॥ न चात्र विषयनिषेधस्यापदार्थत्वं शक्यं। शब्दार्थत्वात्। एतत्तु कुवलयानंदाख्ये सं
दर्भे अप्पदीक्षितैरपह्नुतिप्रभेदकथनप्रस्तावे पर्यस्तापह्नुत्याख्यभेदं निरूपयद्भिरभि
हितं अन्यत्र तस्यारोपार्थः पर्यस्तापह्नुतिस्तु सः। नायं सुधांशुः किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसी
मुखमिति। अत्र चिंत्यते। नायमपह्नुतेर्भेदो युक्तः। अपह्नुतिसामान्यलक्षणा

र०गं०
१८३

183

नाक्रांतत्वात्तथाहि। प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सात्वपह्नुतिः। उपमेयमसंकृत्वोपमानं
संत्यतु यापत्स्याप्यैते सापह्नुतिरिति काव्यप्रकाशोक्तलक्षणं वहि भीवस्त्वावत्स्कुट एव एवं
विषयांकृवेवस्त्वंतरमप्रतीत्यावपह्नुतिरित्यलंकारसर्वस्वोक्तलक्षणमपि नात्रप्रवर्त्तते। प्र
कृतस्य निषेधेन पदतत्त्वप्रकल्पनं। सा स्यादपह्नुतिर्वाक्यभेदाऽभेदवती द्विधेति चित्रमीमां
सागतल्लिखितमपि लक्षणमिह तथैव। तस्मात्रायं सुधांशुः किंतर्हि सुधांशुः प्रेयसीमुख
मित्यत्र हृद्यारोपरूपकमेव भवितुमर्हतीति नापह्नुतिः उपमेयतोपमानतावच्छेदकयोः सामाना
धिकरण्यप्रतीतिः प्रत्यहंभानात्। तदुक्तं विमर्शिन्यां। न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते
अत्र विषयस्य निषेधपूर्वं ब्रह्मस्वविषयेऽप्यारोप्यमाणत्वादारोपरूपकमेव नापह्नुतिरिति।
यदि च प्राचीनमतमनुपेक्ष्यालंकाररत्नाकरेणेवमप्यप्ययं प्रकारोऽपह्नुतिमध्ये गणितस्तदा सु

श्री०
१८३

च्यत्तेतदान्त्राहार्यतानूप्यनिश्चयस्यसमानत्वाद्रूपकभेदएवाह्कुतिरित्युपमुच्यत्तोनिरस्तत्तां
चप्राचीनमुखदाक्षिण्यं।एवमपिचित्रमीमांसागतेत्वन्निर्मितायह्कुतिलक्षणस्यात्राव्याप्ति
स्थितैव।अपिचयदिनायंसुधांशुःकिंतर्हिसुधांशुप्रेपलीमुखमितित्रपर्यस्तापह्नुतिरित्युच्य
तेतदात्तस्यामेवत्वत्कृतचित्रमीमांसागतस्यविवाविशिष्टनिर्दिष्टेविषयेयघनिह्कुतेउपरं
जकतामेतिविषयीरूपकंतदेतिरूपकलक्षणस्यातिव्याप्तिर्वज्रलेपायितास्यात् विषयि
णानिह्नवेपिविषयस्यानिह्नुतत्वात्।अथापिचित्रमीमांसायांप्राचीनमतानुसारेणरूपकल
क्षणंकुवलयानंदेचरत्नाकराधनुसारेणापह्नुतित्वोक्तिरितिपथाकथंचित्सामंजस्यंविधे
यमितिरिक्त।अनस्वेजोवृनरदानवुर्षतथैवहर्षजतपनजनेषु।दारिद्र्यधर्मक्षयणक्षमा
र्यधाराधरेनैवधराधिनाथः।सावयवारोपयमयह्कुतिःआरोपमात्रापापत्वेपरंपरितारा

र·गं·
१८४
184

याप्येषा संभवति। यथा। मनुष्य इति मूढेन खलः केन निगद्यते। अयं तु सज्जनांभोजवनमत्तमतंगजः
अस्याश्च ध्वनिः यथा। दर्पितेरदनत्विषां मिषाद्धियि ते मी विलसंति केसराः। अपि चालकवेषधारि
णो मकरंदस्पृहयालवो लयः अत्र नैते तारदत्विषः किंतु किंजल्कपरंपराः न चैते अलकाः अपि
तु अलय इति पूर्वोत्तरार्धाभ्यां द्वे अपह्नुती तावत्साकंक्षे नैव निवोढिते ताभ्यां च न त्वं नारी किंतु
कमलिनीति तत्तीयापह्नुतिर्व्यंजनव्यापारेण प्राधान्येन निवेद्यते। तत्संवंधिवस्तुनिषेधारोपयोः
जन्निषेधारोपनिवेदकत्वस्यन्याय्यत्वात् तत्तुल्ययोगितानुगुणतया स्थिता। यत्त्वप्पदीक्षितैरप
ह्नुतिध्वनावुक्तं। त्वं दोले खेकोतूहलतरलतन्थ्वी विरचिते विधापेका चकोरश्चयति सुपर्णे सु
तमपि अपि त्वित्वधसाणिस्त्वरितमपमृत्येतरपराकरैयौष्यंवा यंमकरमुपरिष्टाच्चलिखतिरसा श्री०
दावयह्नुतिध्वनिरुदाहर्तव्यः अत्र हि चक्रसुपर्णलेखनेन नायं साधारणः पुरुषः किंतु पुरु १८४

रीकाक्ष इति कयापि विध्यं जितं अमपातु तस्यापि तादृशं रूपं न संभवतीत्याशयेन नायं पुंडरीकाक्षो
पि किंतु मन्मथ इति तद्भयमयमयमज्ञ्यपुष्पसायकमकरध्वजलांछनेन व्यंजितमिति। तदेतदापात
रमणीयं। यन्नावदुच्यते चक्रस्तु वर्णोल्लेखनेन नायं साधारणः पुरुषः किंतु पुंडरीकाक्ष इति कयापि वि
ध्यं जितमिति तत्रायमाकूतं द्वौ भागौ· उपमेयनिषेध उपमानारोपश्चेति तयोस्तावदुपमानारोपभागः
पुंडरीकाक्षोपमित्यं कारश्चक्रस्तुपर्णोल्लेखनेन व्यङ्गः शक्यः चक्रस्तुपरायोस्तत्संबंधित्वात्· न तु
नायं साधारणः पुरुष इत्युपमेयनिषेधभागोपि व्यंजकं स्यात् तादृशनिषेधव्यंजने सामर्थ्याभावात्
नाप्यनुभवसिद्धः सः पेन तद्व्यंजनोपायो गवेष्यतनापि गवेष्यमाणोपि तद्व्यंजनोपायः शब्दार्थो
वाउपलभ्यते येनानुभवकलहोपि स्यात्। न च साधारणपुरुषनिषेधमंतरेण पुंडरीकाक्षतारो
प्यारोपो दुर्घट इति सोपि व्यज्यत इति वाच्यं। रूपकोच्छेदापत्तेः। मुखं चंद्र इत्यादौ मुखनिषेध

४ रोपमात्रव्यंजनसमर्थस्य ४

र॰गं॰
१८५
185

मंतरेणचंद्रत्वंदुटारोपमित्यस्यापिसुवचत्वात्तत्रापिमुखेनिषेधापेक्षेतिचेत्प्रकृतेपितर्हि
ताद्दशसाधारणपुरुषत्वसामानाधिकरण्येनपुंडरीकाक्षतादात्म्यारोपरूपमसौराजापुंडरीका
क्षइत्साकाररूपकमेवभवितुमीष्टेनापह्नुतिः।यदपिचोच्यतेनायंपुंडरीकाक्षोऽपितुमन्मथइत्या
दितत्रयद्यपिचक्रसुपर्णाहरीकरणेननायंपुंडरीकाक्षइतिनिषेधःपुष्पचापध्वजगतमकरयोर्लि
खेनेनचमन्मथोपमितुपमानारोपश्चव्यंग्योभवितुमर्हतितथापिनासावपह्नुतिः।प्रकृतस्यनि
षेधेनपरस्यत्वप्रकल्पनमितित्वदुक्तलक्षणस्याप्यसत्त्वात्।अत्रहिनिषेध्यस्यभगवत
पुंडरीकाक्षस्यावर्णत्वेनाप्रकृततयाप्रकृतनिषेधाभावात्।नहिश्रवीरोपितनामात्रेणप्रकृत
त्वंवक्तुंशक्यं।प्रकृतपदस्यारोपविषयपरतयाविविद्धविषयमित्यादिनाक्षाप्रत्ययफलंध्रुवताभु
वैतैवस्फुटीकरणात्।काव्यंप्रकाशकृतापिप्रकृतंयन्निषिध्यान्यत्साध्यतेसात्वपह्नुतिरिति

श्री॰
१८५

स्तत्रैवव्याचक्षाणोनोपमेयपमेयमसत्यंकृत्वेत्यादिनाप्रकृतग्रहस्योपमेयपरतयैवव्याख्यानाच्च·प्राची
नमतसिद्धेयमपह्नुतिर्व्यंग्यत्वेनास्माभिरिहोच्यतेतदपिकुशकाशावलंबनमात्रंप्रकृतस्यनिषे
धेनेत्यादिलक्षणंकुर्वताभवतैवतस्यावहिःकरणात्।एवमपिउक्तरूपध्वेकोलंकारोव्यंग्यइतिचेत
।विच्छित्तिवैलक्षण्यातिरिक्तोन्यथात्वपह्नुतिरेवास्तुलक्षणंतुतदाप्रकृतयत्किंचिद्धर्मनिषेधसामा
नाधिकरण्येनक्रियमाणवस्त्वंतरारोपत्वमेव।तस्मात्सर्वमेवेदमहृदयंगमंसहृदयानां॥ ॥
इतिपंडितराजजगन्नाथनिर्मितेरसगंगाधरेऽपह्नुतिप्रकरणं।अथोत्प्रेक्षाप्रकरणं।तद्भिन्न
त्वेनतदभाववत्त्वेनवाप्रमितस्यपदार्थस्यरमणीयतद्वृत्तितत्समानाधिकरणान्यतरतद्धर्मसंब
धनिमित्तकंतत्त्वेनतद्वत्त्वेनवासंभावनमुत्प्रेक्षाऽलोकोत्तरप्रभावंत्वांमन्येनारायणंपरमितस्त्र
तादृशप्रभावस्यनारायणत्वव्याप्यतासंभावनादशायांसामग्र्यभावेनानुमित्यनुदयाज्ञापमाना

र॰गं॰ १८६

186

पांनाटापरोनानेनप्रायशोभवितव्यमितिसंभावतायामतिप्रसंगवारणपतद्विन्नत्वेनप्रमितस्येति
संभावनायामाहार्यतांगमयति। एतेनरामंस्निग्धनरश्यामंविलोक्यवनमंडले। प्रापोधाराधरोयं
स्यादितिनृत्यंतिकेकिनइत्यत्रसंभावनायांधाराधरेधियाधीरंनृत्यंतिस्मशिखावलाइत्यत्रप्र
तौचनातिप्रसंगः धदनकमलेनबालोस्मितसुषमालेशमावहतिपदा। जगदिहनन्देवज्ञाने
दशार्धबाणेनविजितमिति। अत्रजगज्ज्ञापंसंभावनायामतिप्रसंगवारणायरमणीयतद्धर्मनि
मित्तकमिति। स्मितस्यसंभावनोत्थापकत्वेपिजगद्विजितरूपविषयविषयिसाधारणत्वाभा
वान्नदोषः। एतेन। प्रायःपतेद्यौःशकलीभवेद्वा। संहाचलेरंबुधिभिस्स्खलेद्भोः। नूनंज्वलिष्यंति
दिशःसमस्तापद्वोपदीरोदितिहाहतेति। अत्रापिरोदनकारणीभूतकेशग्रहणादिजन्यपा
पनिमित्तोत्थापितायांस्वर्गपतनसंभावनायांनातिप्रसंगः। प्रायःस्थाणुनातेनभवितव्यंन

श्री॰ १८६

नं पुरुषेणानेन भाव्यं दूरस्थो पदेवदत्त इवाभातीत्यादौ निश्चलत्वं चलत्वा[illegible]दिसाधारणधर्म
निमित्तायां संभावनायामतिप्रसंगस्यादतो रमणीयत्वं धर्मगतमुपात्तं । रूपकवित्तावनिप्रसंगवा
रणाय संभावनमिति । अत्र च तादात्म्येन संसर्गेण धर्म्युत्प्रेक्षायाः संसर्गान्तरेण धर्मोत्प्रेक्षायाश्च सं
ग्रहाय एको क्ष्मालक्षणद्वयं विवक्षितं । सा चोत्प्रेक्षा द्विविधा वाच्या प्रतीयमाना च । इव नूनं मन्ये जा
ने अवैमि ऊहे तर्कयामि शंके उत्प्रेक्षे इत्यादिभिः क्वचनाचारष्किवादिभिः प्रतिपादकैः सहि
ता यत्रोत्प्रेक्षासामग्री तत्र वाच्योत्प्रेक्षा यत्र च प्रतिपादकशब्दरहितं तत्सामग्रीमात्रं तत्र प्र
तीयमाना । यत्र तत्सामग्रीरहितं प्रतिपादकमात्रं तत्र संभावनामात्रमेव नोत्प्रेक्षा सापि
प्रत्येकं त्रिविधा स्वरूपोत्प्रेक्षा हेतूत्प्रेक्षा फलोत्प्रेक्षा चेति । तत्र जातिगुणक्रियाद्रव्य
रूपाणां तदभावरूपाणां च पदार्थानां तादात्म्येनेतरेण वा संबंधेन जातिगुणक्रियाद्रव्या

र॰गं॰ १८७ 187

त्मकैर्व्यक्तैस्समुच्छ्रितैरुपात्तैरनुपात्तैः निःपन्नैर्निःपाद्यैर्वा निमित्तभूतैर्धर्मैर्यथासंभवं जातिगु
णक्रियाद्रव्यात्मकेषु विषयेषूत्प्रेक्षाणां स्वरूपोत्प्रेक्षा। तत्राभेदेन संसर्गेण धर्मि स्वरूपोत्प्रेक्षा
संसर्गान्तरेण धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षेति चोच्यते। उक्तविधेषु पदार्थेषु प्रागुक्तप्रकाराणां पदार्था
नां तथापिधैरेव निमित्तैर्यथासंभवं हेतुत्वेन फलत्वेन च संभावनं हेतूत्प्रेक्षा फलोत्प्रेक्षा
चोच्यते। एताश्च कचिन्निष्पन्नशरीराः कचिन्निष्पाद्यशरीराश्चेत्येवमाधनल्पविकल्पाः
संपद्यन्ते तथापि दिङ्मात्रमुपदर्श्यते। आख्यायिकायां जात्यवच्छिन्नस्वरूपोत्प्रेक्षा प
था तन्मेनाकगवेषणालंबीकृतजलधिजठरप्रविष्टहिमगिरिभुजायमानाया भगवत्याः
भागीरथ्याः संखीति। अत्र भागीरथ्या द्रव्यजातौ वा हिमगिरिसंबंधी भुजत्वजात्यवच्छिन्न श्री॰
स्तादात्म्येनोत्प्रेक्ष्यते। तत्र च भागीरथीगतानां श्वैत्यशैत्यमलं वत्वजलधिजठरप्रविष्टत्वा १८७

न्तधर्मिणां निमित्ततानिद्वये विषयि हिमगिरि भुजगतत्त्वमवश्यं संपादनीयं तेषां च मध्ये नुपात्तयोः
श्वैत्यसशैत्ययोर्हिमगिरिसंबंधित्वादेव भुजगतत्त्वं संपन्नं। इतरयोरपि संपादनापत्तनयमेनाकग
वेषणांफलमुत्प्रेक्षितं तत्साधनताज्ञानस्थलं वत्वजनलधिजठरप्रवेशानुकूलपतनजनकत्वा
त्। एवं च विषयिगततादृशगवेषणाफलकत्वं वत्वजलधिजठरप्रविष्टत्वाभ्यां विषयगतयोः
साहविकत्वं वत्वजलधिजठरप्रविष्टत्वपारमेदाध्यावसानातिशयोक्त्या साधारणं संपन्ने
निमित्तता न चात्र फलस्याप्युत्प्रेक्षणात्फलोत्प्रेक्षेति वक्तुं शक्यं। उत्प्रेक्ष्यमाणफलनिःपा
दितनिमित्तो व्यापितापास्वरूपोत्प्रेक्षायामेव विधेयत्वाच्चैमत्कृतेर्विश्रामात् उत्प्रेक्षाप्रति
पादकस्य प्रत्ययस्य फलेनानन्वयाच्च तं पे वात्र व्यपदेशो युक्तः। अत्र निगीर्णविषया चेयं उ
पात्तानुपात्तगुणक्रियात्मकनिमित्ता। निष्पाधविशिष्टश्री राजातुसेक्षा हिमगिरिभुजंगस्य

र.गं.
१०८
108

कविनैव निःपादितत्वात्। तादात्म्येन गुणस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा। अंभोजिनीबांधवनंदनायां कूज-
न्नवकानांसमजो विरेजे रूपांतराक्रांतमहस्समंतात्पुंजीभवन्नूपुमुक्तरवाश्रपार्थी। अत्रैकाधि-
करणतापन्नेकूजनविशिष्टेवकत्वेजात्यवच्छिन्नेविषयेपुंजीभवनविशिष्टः शुक्लगुणस्ता-
दात्म्येनोत्प्रेक्ष्यते। तत्रवकागतानां कूजननैर्मल्यपुंजीभवनानां शुक्लगुणगतत्वमंतरेणव-
कशुक्लयोरभेदस्यदुरुपपादत्वात्तत्सिद्धयेतेषां विषयिगतत्वंसाध्यं तत्रनैर्मल्यवत्कू-
जनपुंजीभवनयोर्निःपादनापरूपांतराक्रांतमहस्त्वमाश्रयार्थित्वं च हेतुत्वेनोत्प्रेक्षि-
तं इहापि प्राग्वत्साहजिकयोःकल्पितायामभेदाध्यवसानात्साधारण्यं। एवमन्यत्राप्यूह्यं। प्र-
वहि यथाफलस्योत्प्रेक्षणेपि न फलोत्प्रेक्षा तथेहापि हेतोरिति। क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा य- श्री०
थाकलिंदजानीरभरर्धमग्नावकाःप्रकामंकृतभूरिशब्दाः ध्वांतेनवैराद्वितिगीर्यमाणाः १०८

क्रोशंतिमन्येशशिनःकिशोराः। अत्र प्रथमांतविशेष्यकबोधवादिनामभेदसंसर्गसाकलिंदजानी
रार्धन्यग्रकृतभूरिशब्दोमपविशिष्टेषुवकेषुध्वांतकर्तृकवैरहेतुकनिगरणकर्माभिन्नत्वे
क्षितशशिकिशोरतादात्म्यात्प्रेक्षणपूर्वकक्रोशनकर्तृत्वधर्मउत्प्रेक्ष्यते। तत्रतादात्म्योत्प्रे
क्षणेधर्म्युत्प्रेक्षायांसाधारणोधर्मःसंबंधांतरेणोत्प्रेक्षणेधर्मोत्प्रेक्षायांतत्समानाधिकरण
धर्मश्चविषयगतोनिमित्तमितिस्थितेक्रोशनकर्तृत्वरूपधर्मोत्प्रेक्षायांतत्समानाधिकरणनि
गरणकर्मत्वस्यविषयगतत्वसिद्ध्यर्थंनुबाधतयाशशिकिशोरतादात्म्यमनुयातश्चेत्यनिमित्त
कमुत्प्रेक्ष्यते। तत्रयथाविशिष्टोपमायामुपमानोपमेयविशेषणतद्विशेषणानामप्यौपम्यमो
म्यमेवमत्रापिविषयवकविशेषणतद्विशेषणयोरर्धमज्जनयमुनाजलयोर्मूलत्वोत्प्रेक्षाविष
यिशशिकिशोरविशेषणतद्विशेषणाभ्यांनिगरणध्वांतांभ्यामभेदश्चार्थः। ततश्चध्वांतकर्तृ

र॰गं॰
१८९
189

कनिगरणोसिद्देमुख्यात्मेक्षानिर्वाहः।क्रोशनशब्दनयोरपिबिंबप्रतिबिंबभावेनाभेदःतेनकलिं
दजानीराधेमप्रकृतभूरिशब्दोभयाभिन्नावकाध्वांतविशीर्यमाणशशिकिशोरोभयाभिन्नाःक्रो
शनक्रियानुकूलव्यापारवंतइवेतिबोधाकारः।आख्यातभावप्राधान्येतुअभेदेनक्रोशनक्रि
यात्मेक्ष्या।तत्रशाब्देहृत्तेवकविशेषणतयाप्रतीयमानमपिशब्दनंविषयतयाऽवतिष्ठते।अ
ध्यवसानवशात्क्रोशनक्रियायांवक्तातादृशवकाविशेषणं।तादृशवकेषुचाभेदेनतादृशश
शिकिशोराःनतुशशिकिशोराएवसाक्षात्क्रियायां।एवंचवक्तानामनन्वयापत्तेः।विषयवि
षयिविशेषणानांप्राग्वदेवबिंबप्रतिबिंबभावेनाभेदप्रतिपत्तिः।तथाराज्याभिषेकपात्राय
शंबरासुरवैरिणः।सुधाभिर्जगतीमध्यंलिंपतीवसुधाकरः।अत्रापिचंद्रेविषयेतादृश
लेपनकर्तृत्वरूपधर्मोत्प्रेक्षेत्यकेदर्शनं।किरणव्यापनेविषयेचंद्रकर्तृकसुधाकरण

श्री॰
१८९

कलेयन स्पनादात्म्येनोत्प्रेक्ष्यामितिद्वितीयं। तत्र प्रथमे मते धवलीकारकत्वरूपनिमित्तानुपादाना
दनुपात्तनिमित्ता विषयस्योपादानादुपात्तविषया। द्वितीयेपि तस्यैव निमित्तस्यानुपादानादनु
पात्तनिमित्ता विषयस्य निगीर्णतया अनुपात्तविषयेति विशेषः। तदात्म्येन द्रव्यस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा
कलिंदशैलादियमाप्रपागकेनापि दीर्घापरिखानिखाता। मन्ये तलस्पर्शविहीनमस्यामा
काशमानीलमिदं विभाति। अत्र यमुनायां नीलत्वदीर्घत्वनिमित्तकमाकाशतादात्म्योत्प्रे
क्षणं। आकाशत्वस्य स्वरूपात्मकत्वात् द्रव्योत्प्रेक्षेयं अत एवाकाशपदाद्धत्वाश्रयत्वाद्यनुप
स्थितिः दशायामप्याकाशधीः। नीलत्वरूपनिमित्तस्य विषयित्तिसिद्धार्थं तृतीयवरणोपा
दानं दीर्घत्वरूपनिमित्तसिद्ध्यर्थं च पूर्वार्धं जात्यादीनामभावोत्प्रेक्षा यथा। बाहुजानां समस्ता
नामभाव ईमूर्तिमान्। जयत्यतिबलो लोके जामदग्न्यः प्रतापवान्। अत्र जास्ते वह्निन्नाभा

र॰गं॰ १९० 190

वोविरोधित्वनिमित्तेनन्नैरात्म्यंतोत्प्रेक्ष्यते। विनाशइवेत्युक्तौ तु ध्वंसः समस्तलोकदुःखानामि
ति प्रथमचरणोक्तेर्गुणाभावः। घोरंतनकालीभिर्जेल्लदाल्लीभिस्तथाचेत्रजगदखिलमपिय
थासीद्दिल्लीचनवगीस्तर्गमिव। अत्रापिचाक्षुषज्ञानसामान्यशून्यत्वेननिमित्तेनतर्यायेतिकः
क्रियाभावोधर्मः। एवंद्रव्याभावोत्प्रेक्षापिस्वयमूह्या। मालारूपाप्येषासंभवति। तथा। द्वि
नेत्रइववासवःकरयुगोविवस्वानिवद्वितीयइवचंद्रमाःश्रितवपुर्मनोभूरिवानराकृतिरिवां
बुधिर्गुरुरिवक्ष्मामागतोनुतोनिखिलभूसुरैर्जयपतिकोपिभूमीपतिः। अत्रराजगतानांद्वि
नेत्रत्वादीनांवासवादितादात्म्यविरोधिनोविरोधनिवर्तनायविषयिषुचासवादिष्वप्या
रोपेणासाधारणीकरणेन त्वात्रोपमाशंक्यनिरूपणाद्द्विनेत्रत्वादीनांमुक्तेर्निःप्रयोज श्री॰
नकत्वापत्तेःनचोपमायामि।पादकंतेषांसाधारण्यंतदभावेपिपरमैश्वर्यादिभिःप्रती १९॰

यमानैस्तस्यानिःपत्रैः असुंदरत्वादुपमानिःपादकत्वेनकवेरनभिमेनत्वाच्चानत्यत्रहिनेत्रत्वादिभि
धर्मैर्दसिवादिसादृश्यंरात्तः कवेरभिप्रायविषयःएवं द्वितीयत्वादीनांचंद्रादिष्वारोपोप्युपमायां
सत्यामनर्थकएवस्यात्।अभेदप्रतिपत्त्रौतुसहस्रनेत्रेणसहस्रकरेणविधिसदृशवेकेनवपुर्वि
हीनेनजलाकारेणस्वर्गगतेनकथमस्याभेदःस्यादितिप्रतिकूलधियमयसारयतोविषयिगता
नोह्विनेत्रत्वाद्यारोपाणामस्त्येवोपयोगः अत्रैवेवशब्दस्याभावेदढारोपंरूपकंविषयिगतवि
शेषणानामभावेउपमा।उभेयेषामेकतरस्याप्यभावेमुद्रूपकमितिविवेकः।एवंस्वरू
पोत्प्रेक्षादिरुपदर्शिता।अथहेतूत्प्रेक्षा।यथा।त्वत्प्रतापमहादीपशिखाविपुलकिंज्जलैः
।नूनंनभस्तलेनिसंनीलिमानूतनायते।अत्रनीलिमसामाधिकरण्येनोत्प्रेक्षितस्यहेतु
त्वेनोत्प्रेक्षणं।कज्जललेपनैरितिकृतेइयमेवक्रियाहेतूत्प्रेक्षागुणाहेतूत्प्रेक्षा।यथा।

13

र॰गं॰ १९१

१९१

।परस्परासंगसुस्वान्नतम्रुवः पयोधरौपीनतरौवभूवतुः।तयोरमृष्यन्नयमुन्नतिंपरामवेमिमध्यस्त
निमानमंचति।अत्रपूर्वार्धेमुखस्यगुणहेतुत्वेनावसंचम्यैवनिर्दिष्टं।अपरार्धेधर्मिविशेषणत
याऽनुधमानस्यगुणभावस्यलाभर्थयथा-मोक्ताभुंजानोवातृप्यतीसारैभोजनंरैः।यथावाचंप
गुञ्जन्मधुकरंपुंजमंजुगीताभाकर्णयस्कतिमुदयअयातिरेकात।आभूमीतलनतकंधराणिम
रन्यारण्येस्मिन्नवनिरुहांकुडुंबकानि।क्रियाहेतूत्प्रेक्षायथामहागुरुकलिंदमदीधरोदरवि
दारणविर्भन्महापातकावलिवेल्लनादिवश्यामलितेति।द्रव्यहेतूत्प्रेक्षायथा- वराकायंस
कारमणाइतिवल्ल्यांतिसहसामरःस्वछंमन्येमिलदमृतमेतन्मखभुजां।अमुष्यान्याकापि
षुतिरतिघनाभातिमषतामिपनीलच्छापादुपरिनिरयायाऽगनतः।अत्रामत्तसरोरूपत्वेनो श्री॰
त्प्रेक्षितेचंद्रमसिनीलत्वेनाध्यवसितेकलंकेउपरिवर्तिनमोहेत्तुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते।एवंत्तनद्र १९१

व्यस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणं नास्तीति प्राचां प्रवादो निरस्तः। एषामेवाभावानां हेतुत्वोत्प्रेक्षा यथा निता
न्तरमणीयानि वस्तूनि करुणोज्झितः। कालः संहरते नित्यमभावादिव चक्षुषः। अत्र कालस्य साह
जिके संहारके त्वचक्षुरभावस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षा। निःसीमशोभासौभाग्यं नतांग्या नयनद्वयं। अन्यो
न्यालोकनानंदविरहादिव चंचलं। अत्र गुणाभावस्य। जनमोहकरं नवालि मन्ये चिकुराकारमिदं
धनांधकारं। वदनेंदुरुचामिहाप्रचारादिव गत्वं गिनितांतकांतिकांते। इह द्वितीयार्धे क्रियाभावस्य
।प्रथमार्धे तु जात्यवच्छिन्नाभावस्य जात्यवच्छिन्नस्य वा स्वरूपोत्प्रेक्षैव। न नगाः काननगा यदुद
तीषु त्वदरिभूपसुदतीषु शकलीभवंति शतधा शंके श्रवणेंद्रियाभावात्। इह श्रोत्रत्वस्य जाति
गुणक्रियाभ्यो तिरिक्तस्य विवेके क्रियमाणे आकाशस्वरूपतया तदवच्छिन्नाभावस्य द्रव्या
भावस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षा। निमित्ते च क्रियाभावः एवं हेतृव्येन्नादिक्। अथ फलोत्प्रेक्षा। दिवानिशं

र.गं.
१९२
192

वारिणिकंठदघ्ने दिवाकराधनमाचरंतीवक्षोजतापे किमुपक्रमलाक्ष्यातपश्चरत्यंबुजपंक्तिरेषा।अत्रवक्षो
जतापमेवपतनहंत्रिजातिस्तल्लभत्वपार्थः तत्तलोः प्रकृतिरूपेप्रवृत्तिनिमित्तएवविधानात्।सएवचात्रतप
श्चरणक्रियायाः साहजिकजलावस्थानाभिन्नतयाध्यवसितायाः फलत्वेनोत्प्रेक्ष्यते न चात्रप्राप्ति
क्रियामंतरेणजातेः श्रेष्ठायाअफलत्वात्क्रियायाएवफलत्वमितिवाच्यं।प्राप्तेः संसर्गतयात्मद्वारैव
जात्यादेः फलत्वोपपत्तेः।अन्यथाफलत्वबोधकचतुर्थ्याअनुपपत्तेः अतएवब्राह्मण्यायतपस्ते
पेविश्वामित्रः इत्युदाहरणमित्यादयः प्रयोगाः।गुणफलोत्प्रेक्षायथा। वियोगवह्निकुंडेस्मिन्हृदयेतेवि
योगिनिप्रियसंगमसुखायेवमुक्ताहारस्तपस्यति।क्रियाफलोत्प्रेक्षायथा हालाहलकालानल
काकोदरसंगतिकरोतिविधुः।अभ्यसितुमिवतदीयांविद्यामद्यापिहरशिरसिगतः अत्रविरहि
वाक्येभ्यसनक्रियायास्तुमुनाफलत्वंलभ्यते।एवंलक्ष्यानुसारेणयथासंभवमन्यदप्युदाहार्यं

श्री०
१९२

रहजात्यादयो हि भेदाः प्राचामनुरोधादुदाहृता। वस्तुतस्तु नैषां चमत्कारवैलक्षण्यमस्तीत्यनुदाहृ
तान्येव। चमत्कारवैलक्षण्यं पुनर्हेतुफलस्वरूपात्मकानां त्रयाणां प्रकाराणामेवेति। आद्युदाहृतेष्व
वपधेयुवाचकानामिवादीनांत्यागे प्रतीयमाना। अर्थसामर्थ्याविसेषत्वात्। ननुव्यंग्यापत्तिरिति
चेत्। तस्याः प्रकृतेप्रसंगाभावात्। धर्मस्वरूपोल्लेखो यथा। निधिं लावण्यानां तव खलु मुखं निर्मित
वतो महामोहमन्ये सरसिरुहसूनोरुपचितौ। उपेक्ष्य त्वां पस्माद्विधुमयमकस्मादहह कृती कलाही
नं दीनं विकल इव राजानमनतोत। पूर्वार्द्धे प्रेक्षितमोहरूपधर्मसिद्धये द्वितीयार्द्धे विचार्य
कारित्वं तत्समानाधिकरणेनोपात्तं अत्र स्याच्च स्वरूपस्यो विधायित्वे निमित्तभूतो धर्म उपमायामिव
बिंबप्रतिबिंबभावादिर्भिन्न उपात्तोनुपात्तश्च। हेतुफलयो विधायित्वे तु पंप्रति हेतुफले निरूपि
ते सधर्मः कल्प्यमानोपि विषयगतसाहजिकधर्माभिन्नतयाध्यवसीयमानो निमित्तं संपद्यते

र॰गं॰
१९३
193

मचोपात्तएवभवति।अन्यथाकंप्रतिहेतुफलयोरन्वयःस्यादितिसंक्षेपः।अत्रवमाचांमर्धाचांचानेक
धादर्शनंव्यवस्थितं।तत्रप्राचामित्थं।सर्वत्राभेदेनैवविषयिणोविषयेउत्प्रेक्षणंनसंबंधांतरेण।
तथाहिधर्मिस्वरूपोत्प्रेक्षायांमुखंचंद्रमस्येइत्यादौतावद्विषयिणश्चंद्रस्याभेदोविषयेमुखेस्फुट
एव।नामार्थयोर्भेदेनसाक्षादन्वयस्याव्युत्पत्तेः।उपात्तविषयोचेयं।एवंत्रस्यांमुनीनांनामपिमोहमू
हइत्यत्रनैषधपद्येधर्मस्वरूपोत्प्रेक्षायामपिमुनिसंबंधिनिधर्मांतरेविषयेदमयंतीविषयकमोहस्यवि
षयिणोभेदेनैवोत्प्रेक्षणं।उत्प्रेक्षायाश्चसाध्यवसानत्वाद्विषयस्यानुपादानेसंगच्छते।निमित्तधर्मश्चात्र
त्तदंगासक्तहृतित्वं।एवंलिंपतीवतमोगानिवर्षतीवांजननभइत्यादौकस्यापिमतेनप्रथमांतार्थक
र्तुरिलेपनकर्तृत्वारेहत्प्रेक्षणं।तस्याख्यातार्थविशेषणत्वेनैकदेशत्वात्।नापिलेपनादिकर्तु
रभेदेन।तस्यक्रियाविशेषणत्वेनाप्राधान्यात्।किंतुतमःकर्तृकमंगकर्मकंलेपनमुत्प्रेक्ष्यतेनभः

श्री॰
१९३

कर्तृकमंजनकर्मकंवर्षणंच।उत्प्रेक्ष्यमाणमप्युक्ताभ्यांविषयस्यतमःकर्तृकव्यापारस्यविगीर्णत्वाद
नुपादानं।अतएवैवमादावियमनुपात्तविषयोच्यते।निमित्तधर्मश्चश्यामीकारकत्वादिरनुपात्तएव
।अतएवसंभावनमथोत्प्रेक्षाप्रकृतस्यसमेनयदितिलक्षणंविधायोक्तंव्यापनादिर्लेपनादिरू
पतयासंभावितमितिमम्मटभट्टैः।एवं।उन्मेषंयोममनसहतेजातिवैरीनिशायामिंदोरिंदी।नीतः
शांतिंप्रसभमनयावक्त्रकांत्येतिहर्षाल्लग्नामन्येललिततनुतेपादयोःपद्मलक्ष्मीरित्यादौदो
र्भाचीनयथेहेतूत्प्रेक्षायामपिनहर्षोहेतुमात्रमुत्प्रेक्ष्यतेलक्ष्मीरूपविषयेकिंतुतद्धे
तुकंकार्यंलगनादिरूपंविषयितादात्म्येनसाहजिकलगनादौविषये·कार्यस्यनिमित्तताव
दिनापिविषयगतत्समानजातीयेनाभेदाध्यवसानस्यावश्यवाच्यत्वादन्यथाहेतुरूपविषयि
समानाधिकरणधर्मस्यकार्यरूपस्यविषयावृत्तित्वात्तदुत्प्रेक्षैवनस्यात्·एवंचोल्लस्ययद्गीति

र॰गं॰
१९५
195

पलापितस्यभालत्वंचकंटकिनोवानांत्ताः अथापिकिंवानुभविष्यतीतिअपाटयन् दृष्टमिवाक्ष
राणीत्यादिपरयथेफलोत्प्रेक्षायांकंटकिषुवनांत्रेषुविषयेषुनकेवलंभालात्वग्विपाटननिमि
त्तकेललाटाक्षरदर्शनंफलमुत्प्रेक्ष्यतेकिंतुतत्फलकंभालत्वग्विपाटनादिरूपविषयिकं
टकजविपाटनादोविषयेतादात्म्येनेतिसर्वत्राभेदेनैवविषयेविषयिणउक्षणमितिदर्शनं
।तत्रविचार्यते।नसर्वत्राभेदेनैवोत्प्रेक्षणमितिनियमेकिंविदस्तिप्रमाणंलक्ष्येषुभेदेना
प्युत्प्रेक्षणस्यदर्शनादस्यामुनीनामपिमोहमूहरस्यादौ।नचमुनिसंबंधिनिधर्मेविशे
षेमोहस्याभेदेमात्प्रेक्षणमितिवाच्यं।भेदेनोत्प्रेक्षणबाधकाभावेनेदृशकल्पनायानि
रर्थकत्वात्।नत्वभेदेनैवोत्प्रेक्षणमितिवेदेनबोधितंपदर्थमयमाग्रहःस्यात्।लक्षण
निर्माणस्यपुरुषाधीनत्वात्।लिंपतीवतमोगानीत्यत्रापिलेपनादिकर्तृत्वंतमआदि

श्री॰
१९५

षुविषयेषूत्प्रेक्ष्यत इत्येव युक्तं। अनुकूलव्यापारात्मकस्य कर्तृत्वस्यैवाख्यातार्थत्वात्तस्य च
प्रथमांतविशेष्यत्वाश्रयतासंसर्गेणान्वयान्न दोषः भावप्रधानमाख्यातमित्यस्य भावो
व्यापारस्तदर्थकमाख्यातमिति डित्यर्थकारणान्न विरोधः सत्वप्रधानानि नामानीत्यत्र
वाक्यगतस्य प्रधानशब्दस्याभिधेयपरत्वात् फलमात्रार्थस्याप्रधानेनाख्यातार्थव्या
पारस्याधिकरणत्वसमानाधिकरणत्वाभ्यामर्थगताभ्यां सकर्मकाकर्मकत्वव्यवहारः
नामार्थयोर्भेदेनान्वयाभावाच्च भावकदर्थव्यापारस्य न नामार्थेन्वयः अत एव चक
र्त्तरिक्तादित्यनेन विशिष्टशक्तिबोधकेन नधआदिषु भावग्रहणास्य विशेषशक्तिबोध
कस्य गतार्थता। शब्दानुवृत्तिपक्षस्वीकाराच्च कर्त्तरिक्तिदित्यत्र धर्मिपरस्यापि कर्तृग्र
हणस्य फलः कर्मणीत्यत्र धर्मपरतायामपि न दोषः। यद्वा। स्तां फलव्यापारौ धातो

२.गं. राश्रयश्चतिङोऽर्थः परंतु देवदत्तः पवमान इत्यादाविव देवदत्तः पचतीत्यादिष्वपि प्रथमांतार्थ एव तिङ
१९५ र्थस्याभेदेन विशेषणत्वं युक्तं न तु भेदेन धात्वर्थभावनायाः। सर्वजनसिद्धस्योद्देश्यविधेयभाव
195 स्य भंगापत्तेः। सत्यां हि प्रतीतौ प्रत्ययार्थं प्रकृत्यर्थविशेषणमित्यस्योत्सर्गस्य प्रत्युतानुग्रह एव स्याप्यः
।भावप्रधानमाख्यातमित्यस्य भावनार्थको धातुरर्थकारणान्न विरोधः न चैवं याकरणाम
नविरोधाद्दूषणमिति वाच्यं। स्वतंत्रत्वेनालंकारिकतंत्रस्य तद्विरोधस्यादूषणत्वात् प्रपंच
यिष्यते चैतदधिकमुपरिष्टादिति प्रकृतमनुसरामः एवं च लिंपतीवेत्यात्क्षभेदेन वा तिङर्थस्यै
व प्रथमांतार्थ एवोत्प्रेक्षणं नंतु धात्वर्थस्य स्वनिर्माणव्यापनादेः सर्वजनसिद्धायाउ वा
र्थस्य विधेयतापत्त्यनुपपत्तेः तमः कर्तृकं लेपनमिवेत्यस्मादपि उद्देश्यबोधकशून्यत्ववाक्या श्री०
दुत्प्रेक्षाप्रतीत्यापत्तेश्च यद्दिच विषयिसंबंधिना लेपनादिना विषयसंबंधिनो व्यापनादेर्नि १९५

र्मित्रतासंपन्नेपंखताद्रूप्यसंपादनेननिगीर्णत्वादनुपात्तविषयत्वमध्यवसानमूलत्वंचोच्य
तेतदारूपकेप्यनुपात्तविषयत्वमुच्यतामध्यवसानमूलत्वंचलोकानहंतिखलोविषमि
त्यादौखलसंबंधिनोदुःखदानादेविषसंबंधिहननात्मनाध्यवसानात्‌ःतस्मान्निमित्त
शेऽतिशयोक्तिरेव।एवंमुन्मेषपोममनसहरत्यत्रलक्ष्मीरूपेविषयेलगनहेतुत्वेनहर्ष
उत्प्रेक्ष्यतेतत्रसाहजिकसंबंधेतादात्म्येनाध्यवसितंलगनमेवनिमित्तं।तथासेघास्थली
यत्रविचिन्वतात्वांभ्रष्टंमयानूपुरमेकमुर्व्यां।अदृश्यततच्चरणारविंदविश्लेषदुःखादिव
बद्धमौनं।अत्रापिमौनहेतुत्वेननूपुरेविश्लेषदुःखमुत्प्रेक्ष्यते।तत्रनिश्चलत्वनिमित्तकनिः
शब्दत्वाध्यवसितंमौनंनिमित्तंविश्लेषदुःखसमानाधिकरणत्वेसतिनूपुरवृत्तित्वात्‌ःननु
निश्चलत्वनिमित्तकेनिःशब्दत्वेविषयेविश्लेषदुःखहेतुकमौनमभेदेनउत्प्रेक्षायामिवश

र०गं०
१९६
196

द्धान्वितस्योत्प्रेक्ष्यतायाउत्सर्गसिद्धत्वात्‌विषयविश्लेषदुःखहेतुकमोक्षमभेदेनउत्प्रेक्ष्यनिगीर्ण
तयाविषयविरोधोविधेयत्वानुपपत्तेश्चनिमित्तान्तरगवेषणायनैश्चल्यपिएककालमेभवतादिरस्ति
साधारणोधर्मोनिमित्तंतथापितस्याचमत्कारीत्वादुपमायामिवोत्प्रेक्षायामप्यप्रयोजकत्वात्‌
एवंफलोत्प्रेक्षायामपिवोध्यं एतेनयद्वाहेतुफलधर्मस्वरूपोक्षोदाहरणेष्वपितादात्म्येनैवो
त्प्रेक्षेतिप्राचांमतमनुसरताद्रविडपुंगवेनयदुक्तंतदपिपरास्तं।अलंकारसर्वस्वकृत्तावदु
त्प्रेक्षणमित्थंनिगदितंविषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोध्यवसायः सचद्विविधः
सिद्धः साध्यश्चतत्रसाध्यत्वप्रतीतौव्यापारप्राधान्येउत्प्रेक्षेति।अस्यार्थः सिद्धत्वंनिगीर्ण
विषयत्वं साध्यत्वंचनिगीर्यमाणविषयत्वं यत्रहिसिद्धत्वंतत्राध्यवसितप्राधान्यंयथाति श्री०
शयोक्तादौयत्रसाध्यत्वंतत्रव्यापारस्याध्यवसानक्रियायाः प्राधान्यउत्प्रेक्षेति एवमभेद १९६

गर्भमुत्प्रेक्षालक्षणं विधाय सैषा स्थली पुत्रेत्यत्र नूपुरगतस्य मौनित्वस्य हेतुत्वेन दुःखगु
णवत्त्वमुत्प्रेक्ष्यते· तत्र मौनित्वमेव नूपुरगतनिःशब्दत्वाभेदेनाध्यवसितं निमित्तमित्युक्तं। ए
वं पत्र धर्मेण च धर्मिगतत्वेनेत्यादिना धर्मोत्प्रेक्षाप्रसंगे लिंपतीव तमोऽङ्गानीत्यत्र लेपन
क्रियाकर्तृत्वोत्प्रेक्षणे व्यापनादिनिमित्तमित्युक्तं। तदेतत्सर्वं परस्परविरुद्धं। न हि दुःखगु
णोत्प्रेक्षायामभेदेनाध्यवसायोस्ति। मौनांशे सत्तस्याध्यवसायः सिद्धत्वादतिशयोक्तेरेवावि
षयो भवितुमर्हतीति नोत्प्रेक्षायाः त्वन्मते मौनस्य निमित्तत्वेनानुत्प्रेक्ष्यत्वाच्च। एवं लिंपतीवेत्यत्र
लेपनीशाध्यवसायोपि। तस्यापि व्यापनरूपतयापस्थितस्य त्वया त्वया कर्तृत्वोत्प्रेक्षानिमि
त्तत्वेनोक्तत्वाच्च व्यापनादौ तूत्प्रेक्षाविषये निमित्तमन्यदन्वेष्यं स्यादिति त्वत्पेव वाधकस्या
पन्यासात्। निमित्तांशाध्यवसानं तूपमादावपि स्थितं। किंच नूनं मुखं चंद्र इत्यादौ कुत्र

ध्यवसायः। विषयस्य ज्ञानग्राहकत्वात्। न च सिद्धे ध्यवसाये विषयस्य जठरवर्तित्वं साध्ये नु निगीर्यमा
णत्वात्स्थगुपपत्तिरिति वाच्यं। साध्यवसाने मानाभावात्। अन्यथा रूपकादेरप्यध्यवसानगर्भ
त्वापत्तेः। किंच। अध्यवसाने लक्षणाभेदः। न चात्र विधेयांशे पांशे लक्षणास्ति। अभेदादिसं
सर्गराहार्यबोधस्यैव स्वीकारात्। तस्मात्प्राचीनामाधुनिकानां चोक्तो यो न क्षोदक्षमाः। एवं प्रा
सङ्गः। तत्र तावदुत्प्रेक्षानिष्कर्षः प्राचीनमतपरीक्षावसरे कृत एव हि पवाद्युत्प्रेक्षायां तु पंच
म्यर्थो हेतुरभेदश्चात्र कृतिमत्कृत्यपार्थयोः संसर्ग इति पक्षे विश्लेषदुःखाभिन्नो हेतुः पंचम्य
तार्थः तस्य च प्रयोज्यतासंसर्गेणोत्प्रेक्षणे नैव वादिनाबाध्यते। प्रयोज्यत्वं पंचम्यर्थ इति
दर्शने निरूपितत्वं प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संसर्गः। आश्रयतासंसर्गेणचोत्प्रेक्षणं उभयथा
पि पंचम्यर्थ एवोत्प्रेक्षते नैव वाद्यर्थान्वयात्। उत्प्रेक्ष्यतावच्छेदकसंबंधेनोत्प्रेक्ष्यसमा

नाधिकरणश्चधर्मातिशयोक्तमो नाभिन्नत्वेनाध्यवसितनिश्चलत्वादिनिमित्तं वहूमो नंच विष
यमो न द्वारकं च वद्रूमो न स्य प्रयोज्यत्वं संभाव्यते। एवं प्रयोज्य धर्मके धर्मिणि सर्वत्रापि धर्मद्वा
रक एव पंचम्यर्थान्वयः यत्र तु धर्म एव किंचिद्धर्मीभिन्नत्वेनाध्यवसितः साक्षाद्विषयः तत्र वि
षयतावच्छेदकधर्मो निमित्तं। यथा तत्रैव विश्लेदुः खादि वर्मो न मस्येति निर्माणो मौनत्वं। एवं
तत्रीयार्थविवोध्यं। फलोत्प्रेक्षायां तु मुख्यादेरर्थः फलं। प्रागवत्प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थयोरभेदसं
सर्गः तच्च साधनतासंसर्गेणान्वेतीति तेनैव संसर्गेणोत्प्रेक्ष्यते। यत्र चोत्प्रेक्ष्यते तं देशवि
शेषणतयाभासमानो धर्मो निमित्तं। तत्र धर्मिणि विषये ऽभिन्नत्वेनाध्यवसितो धर्मस्त
थाभूते च धर्मे विषये तद्विशेषणीभूतान्यं इति विवेकः एवं च यत्र समासप्रत्यययोगुणीभूत
विषये हेतुफलात्वयोन साक्षात्संभवति तत्र प्रधान एव विषये तादृशविशेषणद्वारक

र॰गं॰
१९८
198

प्रयोज्यत्वप्रयोजकत्वाभ्यां संसर्गाभ्यां हेतुफलयोरुत्प्रेक्षा बोध्या। एवमपि विशेषणेऽपि यथा कथं
चिद्धेतुफलयोरन्यतराद्विशेषणस्यापि विषयत्वमुचितं। तथापि विषयविषयिणोरुद्देश्यवि
धेयभावप्रत्ययस्यानुरोधादियं सरणिराश्रिता यदि च तस्य नास्त्येवानुरोधस्तदा प्राचां दर्श
नमेव रमणीयं स्यात्। किंच। प्राचां मते हेतुफलोत्प्रेक्षास्थले तु हेतुकर्तृफलकयोः। कार्यका
रणयोरेव निगीर्णे विषये उत्प्रेक्षणात्स्वरूपस्योत्प्रेक्षायामेव पर्यवसानं न हेतुफलयोः। एवं
च विभागश्चिरंतनानामुच्छिन्नः स्यात्। अथ स्वरूपतादात्म्याविशेषेऽपि हेतुफलाविशे
षणकशुद्धस्वरूपोत्प्रेक्षायाः हेतुफलविशेषणकस्वरूपोत्प्रेक्षायामस्ति हेतुफलकृत एव
भेद इति चेत्। तन्न। यथा मैनाकगवेषणलंबीकृतजलधिजठरप्रविष्टहिमगिरिभुजायमानाया भग श्री॰
वत्या भागीरथ्याः स्वीति प्रागुदाहृतायां स्वरूपोत्प्रेक्षायां तन्मैनाकगवेषणरूपस्य फल १९८

सोत्प्रेक्ष्याविशेषणाकोटिप्रविष्टत्वात्फलोत्प्रेक्षात्वापत्तेः।उत्प्रेक्ष्ये साक्षाद्विशेषणतापन्नप्रयो
जकत्वादिसत्त्वं स्वगोत्रकलहेन।उत्प्रेक्ष्यमाणेष्वपि यस्य विषयिणा उत्प्रेक्षाविधेयतया भास
ते तदीयोत्प्रेक्षयैव व्यपदेशः प्राधान्यात् तेन विश्लेषदुःखादिव बद्धमौनमित्यत्र न पुरगतत्वेन
दुःखस्योत्प्रेक्षणेपि न तदुत्प्रेक्षया व्यपदेशो न्याय्यः तस्याङ्गत्वेनानुवाधत्वात्· किंतु पंच
म्यर्थोत्प्रेक्षया· तस्या एवशब्देन विधेयत्वात्· तथा चोलस्येति पद्येपि वनांतगत्वेन न लला
टाक्षरदर्शनोत्प्रेक्षयापि· च्यपितु तुमुन्नर्थोत्प्रेक्षया।एवं तनयमैनाकेत्यादिगद्येन फलोत्प्रेक्ष
याव्यपदेशः नायिकलिंदजानीरभरेर्द्धमग्नाउत्पन्नशशिकिशोरतादात्म्योत्प्रेक्षया तदुत्थापि
तयाध्वांतकर्तृकवैरहेतुकनिगरणकर्मतादात्म्योत्प्रेक्षया वा· प्रागुक्तादेव हेतोरिति दिक्
।द्विविधो हि तावद्धर्मोपि स्वतएव साधारणः साधारणीकरणोपायेनासाधारणोपि साधारणी

र·गं·
१९९
199

कृतश्च·सचोपायःक्वचिद्रूपकंक्वचिच्छ्लेषःक्वचिदपह्नुतिःक्वचिद्बिंबप्रतिबिंबभावःक्वचिद्बिंबप्रति
बिंबभावःक्वचिदुपचारःक्वचिदभेदाध्यवसायरूपोतिशयाः यथा·नयनानंदसंदोहमंदिरंमि
लदिंदिरं। इदमिंदीवरंमन्येसुंदरांगितवाननं। अत्रप्रथमार्धगतःप्रथमोधर्मोरूपकेणविषय
विषयिसाधारणीकृतः। द्वितीयश्चविलक्षणशोभयोरभेदाध्यवसायेन·केवलशब्दात्मको
प्ययंसंभवति। अंकितान्यक्षसंघातैःसरोगाणिसदैवहि। शंकेपंकेरुहाणीतिशरीराणिश
रीरिणां। अयमुपात्तएवभवति। अर्थमयेत्वनुपात्तश्चापिभवति·यथा·द्विनेत्रइववासवइत्या
दौजगदीश्वरत्वादिः। नचात्रद्विनेत्रत्वादिरूपउपात्तएवसाधारणोधर्मःसाधारण्यार्थमेवत
स्यविषयिण्यारोपादितिवाच्यं। तस्यारोपेणसाधारणत्वकृतेपिसुंदरत्वेनोत्कर्षेणोत्कर्षापक
त्वविरहात्। साधारणीकरणंतुप्रतिबंधकनिरासार्थमित्युक्तमेव। आदृष्टिःसंभृतमंगलावुधम

श्री०
१९९

पीरेव त्वदीपासमभाकाव्यस्या अथयमूतमास्यमरुणाविरोधरक्ततुंदरः क्रोधस्त्वेशनिर्मूलनल्पविषणास्वां
तंतु सोमास्यदं राजन्नूनमतुलविक्रम भवान्सर्वग्रहालंबनो। अत्रोत्प्रेक्ष्यमाणस्य सर्वग्रहालंबनस्य
धर्मेषु तन्नुहाश्रितागकत्वेषु विशेषणीभूतेस्त्तनुद्दे विषयस्य राज्ञो धर्मेषु कल्याणाश्रयत्वा
दिषु विशेषणानां कल्याणादीनां श्लेषेण तादात्म्यसंपादनद्वारा तादृशधर्मेणां साधारणतासंप
त्तिः। यथा वा। विभाति यस्यां ललिताललितालकायां मनोहरा वैश्रवणस्य लक्ष्मीः कपोलपालिं
तव तन्विमन्ये नरेंद्रकन्ये दिशमुत्तराख्यां। इहापि विषयाविषयिधर्मे विशेषणयोरकालकयो।
श्रवणवैश्रवणयोश्च श्लेषेणाभेदे धर्मस्य साधारण्यं। यथा वा। नासत्ययोगो वचनेषु कीर्तितथा
र्जुनः कर्मणि चापि धर्मः। विनेजगत्प्राणभवा पदात्तेव शंवदास्तेकिमु पांडुपुत्राः। अत्र पांडुपुत्रे
षु विषयेषु राजवशंवदत्वादात्म्यान्त्रप्रोक्षायां राजाश्रितत्वरूपो विषयिधर्मः श्लेषेण विषयाणांत

र॰गं॰ राश्रितामांचासत्यासत्याभावशुक्लगुणगुणपर्यायभ्रमणामभेदसंपादनद्वाराविषयसाधारणीकृतः।
२०० स्तनांतर्गतमाणिक्यवपुर्बहिरूपागतः। मनोनुरागस्तेतन्विमन्येवल्लभमीक्षते। अत्रवल्लभेक्षणस्यम
200 नस्युत्प्रेक्षायांतन्निमित्तंमतःप्रदेशाद्बहिरागमनमुपेत्यंतच्चबहिःप्रदेशसंबंधरूपमाणिक्यमा
च्छवृत्तिमनसोनसंभवतीतिमाणिक्यायद्गुह्यामनोगतंक्षिप्तोबिंबप्रतिबिंबभावस्तककलिंदजा
नीरभरेधंमग्नाइत्यत्रैवनिरूपितः। माधुर्यपरमसीमासारस्वतजलधिमथनेनसंभूता। पिबतामनल्प
सुखदावसुधायांननुसुधाकविता। अत्रकवितायांमाधुर्ययानयोर्मुख्ययोरसंभवादास्वादश्रवणयो
रमुख्ययोरुपचारेणमुख्याभ्यांसाधारणीकरणं। लक्षणयाशक्याभेदेनलक्ष्यबोधनात्। अभे
दाध्यवसायमात्रंयथाप्रागुदाहृतायांहेतूत्प्रेक्षायांव्यागुंजन्मधुकरपुंजमंजुगीताभित्यत्रशाखा श्री॰
नीचत्वकंधरानमनयोरभेदाध्यवसायएवत्रयाहेतूत्प्रेक्षानिनतपापात्रस्यकंधरानमनस्यनी २००

चशाखनतकंधरोभयसाधारणेपिबीजं। एवंसर्वत्रहेतुफलरूपउत्प्रेक्षणीयस्यहेतुफलत्वंचोत्प्रेक्ष्यतेसो
नेनप्रकारेणसाधारणीकृतोनिमित्तमित्यसकृदावेदितं। एवंक्वचिदुपात्तोधर्मोविषयिसाधारण्या
भावादस्फुटरत्वाद्वास्वयमुत्प्रेक्षणंसाक्षादुत्थापयितुमसमर्थोपितदुत्थापनक्षमधर्मान्तरो
त्थापनेनानुकूल्यविधानादुपयुज्यते। यथा· धीरंजनकान्तीभिरितिप्रागुदाहृतेपद्येस्वोज
लदालीसमावृतत्वरूपोधर्मउपात्तोजगतोनिर्लोचनवर्गसर्गत्वोत्प्रेक्षायांवैयधिकरण्याद
प्रयोजकोपिस्वप्रयोजकोपिस्वप्रयोज्यनिर्विरोधकाकारमयुयुक्तवासुषत्तानसामान्यशू
न्यत्वस्तथाविधोत्प्रेक्षानिमित्तस्योत्थापनेनाविषयोप्युपात्तोनिरूपितएव। क्वचिदयमप
न्हुतोपिभवतियथाजगदंतरममृतमयैरंशुभिरापूरयन्नितरां। उदयतिवदनव्याजात्कि
मुराजाहरिणशावनयनायाः इत्युत्प्रेक्षाप्रकरणं। अथातिशयोक्तिः विषयिणाविषयस्य

निगरणमतिशयस्तस्योक्तिस्तच्चस्ववाचकपदेनशक्यतावच्छेदकरूपेणैवान्यस्यबोधनं।अ
त्रचविषयेविषयिवाचकपदस्यलक्षणयाशक्यतावच्छेदकमात्रप्रकारकलक्ष्यविशेष्य
कबोधनंकार्यंतावच्छेदकमताशक्यासाधारणधर्मस्यलक्ष्यासाधारणधर्मस्यचभानाभानयो
र्नविरोधः।परेतुमात्रविशेषणंनदेयंतेनलक्ष्यासाधारणोपिधर्मोभासतइत्याहुः।केचित्तु
लक्षणयालक्ष्यासाधारणधर्मप्रकारेणैवबोधःअनंतरंचव्यापारांतरेणशक्यतावच्छेद
कप्रकारेणलक्ष्यबोधःइत्याहुः।बाधज्ञानस्यचयथानप्रतिबंधकत्वंतथोक्तंप्राक्।अत्र
चैकपदोपात्तत्वान्नोद्देश्यविधेयभावः।उदाहरणं।कलिंदगिरिनंदिनीतटवनांतरंभासयन्स
दापथिगतागतश्रममरंहरन्प्राणिनां।स्फुरत्कनककांतिभिर्नवलताभिरावेल्लितोममाशु
हरतुश्रमानतितमांतमालद्रुमः।अत्रतमालेनभगवतोनिगरणंकलिंदनंदिनीत्यादिभि

तीर्णीचरणत्रयगतानि विशेषणानि तदनुग्रहार्थं विषयविषयिणो साधारणधर्मत
पाशा द्वाऽपा —ज्ञानिचतुर्थमपिचरणगतमवैयाकरणानां दर्शने वैयाकरणानां तूपा
तमालाभिन्नकर्तृकपाश्रमदरणक्रियायोन्नीतंताइशक्रियाकर्तृत्वंतद्यातयास्थितं द्विती
येवरणेचोर्वंवचयोनिसंचरणस्यायथ्यादिनाटलीयेपिलताभिगोपीनांनिगरणंतासिन्नेत्वा
नुग्राहकतया ऐवंवत्तावपथगेपमतिशयोक्तिः यत्रचानुग्राहकंनेनिगरणमंकिंतु शुद्धसाधा
रणधर्मादिमानिरवपदायथानयनाने इसंदेहतं द्विलीकरण —मातिरपत्ताश्चसंतापका
पिकादंविवीमम अत्रभगवतोमूर्त्तिर्मिगीर्णानामाथ्यपारभेदसर्गेण विशेष्यविशेषणभा
वसम्बन्धसन्ततपाक्रपकेताव— द्विवितोविषयविषयिणो ह्लेनसंसर्गे विशेषणविशेष्यभा·
वेनतत्रप्रकृते विषयितावच्छेदकरूपेणविषयस्यैवभानादभेदसंसर्गप्रसक्तेः अभेद

व. प्रधानात्रातिशयोक्तिरिति प्रवादस्तु प्रागुक्तसंसर्गारोपरूपकस्यैव विषयितावच्छेदकस्यैव
ग. भेदाभावरूपतया निर्वाह्यः तच्च विषयितावच्छेदकं क्वचित्प्रकृते निगरणादार्ढ्याय विषयमा
२२ त्रवृत्तिधर्मत्वसमानाधिकरणधर्मेणान्यतात्वाभ्यां प्रसिद्धं यथा कुलिंदनगनंदिनीत्यादौ तमालत्वा
दि क्वचिदप्रसिद्धमपि कल्पितोपमादावयमानमिव काविना स्वप्रतिभया कल्पितं धर्मिणइवयम
स्यापि कल्पनायामविरुद्धत्वात् यथा स्तनापितरूणगनये यथा वा जगज्जालं ज्योत्स्नामयपनवैर्धाभि सु
जैटिलयन्नंजनानां संतापं विविधमपि विधमपि मधः प्रशमयन् स्मितोद्वृंदारण्यपनन्ननिविलष्ठे
दारकन्तोममसंतांतध्वांतेतिरूपोत्तनवीनोजलधरः अत्र विषयधर्मविशिष्टतया कल्पितेन लो
कोत्तरजलधरत्वेन रूपेण भगवतः प्रतिपादनेन तत्समानाधिकरणत्वेन कल्पितानां वि
शेषणानामनुगमः एवं च निगरणे सर्वत्रापि विषयितावच्छेदकधर्मरूपेणैव विषयस्य भा २२

नेन विषयाभिन्नत्वेनेतिः स्थिते रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगीर्याध्यवसानन्तु स्तुत्वा रूपकवि·
शेषणं रूपके दार्शितानां विधानात् सिद्धापि संभावोक्तीत्यतिदेशेन प्रदर्शनार्थं तेनाऽन्यापि भेदा
तिशयोक्तिः स्यादर्थातिशयोक्तिरिति द्विविधं कुवलयानन्दे यदुक्तं तन्निरस्तमिति न व्याः एषांच
स्त्र रूपक इवा — पि विषयाभेदो भासते परं तु निगीर्णे विषये रतिरूपकारस्य विशेष·
य्याध्यवसायस्य सिद्धत्वेनाप्रधानत्वान्निश्चयात्मकत्वाच्च साध्याध्यवसानायाः संभावनात्म·
केत्युत्प्रेक्षायां वैल — एयमित्याहुः कथं तर्हि कमलमिदमनंबुजातं जयति तमीकनक
लतिकायामित्यादौ विरोधोद्विषयतावच्छेदकस्योल्लेखस्यानिगरणमिति चेन्न। तदिदमि
त्यकमलत्वविशिष्टविशेषस्यापवातिशयोक्तेरुद्देश्यतावच्छेदकत्वेन रूपमेव एवं गौरवमा
युरेवेदमित्यादावपि बोध्यं अत एवातिशयोक्तावभेदोऽनुवादापपवन विधेयतातिशयाद्युक्ति

र० संगच्छतेएवमेकःप्रकारोतिशयस्ययत्रभेदेप्यभेदः अयप्रकारांतरंयत्राभेदेपिभेदोलोकोत्तरत्वमि
स तियस्यार्थः इदमेवप्रस्तुतमस्यान्यत्वमित्यनेनोक्तं इदा॰ अस्याजगद्धित्तमपीमनसः प्रवृत्तिरन्यैव
२०२ कापिरचनावचनावलीनालोकोत्तराचकृतिराकृतिरापस्याविद्यावतांसकलमेवचरित्र
मन्यत् एवमन्यः प्रकारोयत्रासंबंधेपिसंबंधोवर्णोत्कर्षार्थंयथाधीरध्वनिभिरलंतेनोयदेमेमासि
कोगर्भमन्मदवाणगुत्थामध्येजठरंसमुलति अत्रसिंहीवचनेसमुच्छलनासंबंधेपिसमु॰
च्छलनसंबंधोक्तिशौर्यातिशायिकायथावा॰ गीर्देवमाकर्णापितेयदीपामदारसंजेरनु॰
भावनीयांसमीहतेनित्यमनन्यचेतानभःखदात्मभंविशनेतायथावातिप्रवेशारदचैरिरता
रकाः कमलविद्रुमचंपककपोरकाः यदिमिलतिकदापितदाननंखलुतदाकलयातुलपा
मेरुः सर्वत्रनिर्णीयमानश्चहतसंभाव्यमानइतिविशेषः तथान्यप्रकारोयत्रसंबंधेप्यसंबं २०२

यः यथापीयूषपङ्क्त्यामपि तेगीरं निपीतवतां तोषापकल्पते नोपोषाधरा विंवमधुरिमोद्रे
कः अत्र तेषां असंबंधेप्यसंबंधः एवमेवान्योपि प्रकारोपन्नप्रयोजकस्यापायोन्यस्य चपौर्वापर्यवि
पर्ययविपर्ययः सच द्वयो सहभावत्प्रयोजकस्यास्प्रयोज्यानंतरभावाद्वेतिद्वेध आद्यो यथा
प्रतिक्षुभ्यतिकरशिलातलसंघट्टसमुच्छलद्विगुद्वल्लीकृतविस्फुलिंगच्छटापटलानां वा
भिन्नामिति द्वयवर्णने अत्र समुच्छलनविपर्ययद्वल्लीकरणयोः सहोत्पः त्तिर्गम्यते द्वितीयो य
था युष्मत्प्रतापदहनात्क्षितिभूपतीनां भवंति भूवल्लभ भस्मशेषाः अत्रनंतरं तेभ्य कुठीविटं कात्स्कर
तिशेषानलविस्फुलिंगाः अत्र भेदद्वयप्रयोज्यन्यातिशयकृतः प्रयोज्यशेष्यातिशयोग
म्यः एवं चैतद्भेदपञ्चकात्मकत्वमतिशयोक्तेः सामान्यालंकाराणामिति प्राचीनाः अन्येतु
संबंधेप्यसंबंधः असंबंधेसंबंध इति भेदद्वयं नातिशयोक्तिः एतादृशातिशयस्य प्रक

र ग २०५

204

दीपकोपमायरूप्यादिषु स्वभावोक्तिभिन्नेषु प्रायशः सर्वेष्वप्यलंकारेषु सत्वात् न हि यथा श्लिष्टव
ल्लक्षावल्लिकाविच्छित्तिः कार्यकारणयोर्वा पौर्वापर्यविपर्ययस्याधिते नैव स्वाभूतपाभेदातरता नायते श्च न
स्मादिविषयिणां निगीर्णाध्यवसानं न विषयस्य तस्यैव वाच्यत्व यथादिशब्दैरसंस्पर्शविनोदस्य कस्यन कार्य
कारणयोर्वा पौर्वापर्ये श्लेषेतदन्यतमत्वमतिशयोक्तित्वमिसाडः नव्यास्तु निगीर्णाध्यवसानमेवातिश
योक्तिः प्रभेदांतरं त्वनुगतरूपाभावादलंकारांतरमेव ननु प्रस्तुतानामपभेदेनाभेदस्य असंबंधे संबंध
इति भेदे संबंधेनासंबंधस्य संबंधे असंबंध इति भेदे असंबंधेन संबंधस्य कार्यकारणयोर्वा पौर्वापर्यविपर्य
ये च तैनैवानुपूर्वस्य च निरासरणं रत्नाकरविमर्शनीकारायुक्तप्रकारेण संभवतीति चेत् न अन्यत्वा
देभिरनन्यवस्तुप्रतीतेरेव चमत्कारित्वेन तत्र अनन्यत्वादिभिः तेषामननुभवात् संगतेन वानन्तमत्वमनु
गतमतिशयोक्तित्वं विच्छित्तिविशेष — ऐणसदृशप्यनन्यतमत्वस्याप्रयोजकत्वात् अन्यथानुपमाद्रूप २०५

क्वादिकतिपयानांतमत्वंसकलानांतमत्वंवातल्लक्षणागुणमादायस्सन्तद्भेदाश्चेत्येवकिंनब्रूयाः अ
लंकारांतरत्वेगौरवमित्यपिनवाच्यं॰ तद्यत्राकृतस्यपदार्थकल्पनेनैवगौरवंस्यात॰ प्रधानतावार्थकतानुपपत्त्या
लंकारत्वस्यत्वयापिस्वीकारादलंकारविभाजकोपाधिपरिगणनस्यचपुरुषपरिकल्पितत्वादित्यपि
वदंतिगगनचरंजलबिंबकद्यमिवस्पृशंतिवदंतिविद्वांसः दशरथचत्वरचारिहृज्ज्वरहारीविधुस्तपरि
पूर्णः इत्यादौविषयिणास्वाभाविकस्यानिगीर्णत्वेन इत्यध्यवसानातिशयोक्तिः ॥ यत्तुकवलद
नंदेयथापह्नवगर्भत्वेसैवसापह्नवातिशयोक्तिस्तथाराजन्यौतौ॰ पश्यंतितांविथावितत्रपर्यस्ता
यंद्रतिगर्भामतिशयोक्तिमाहुः तच्चिंत्यं —यंत्वापह्नुतित्वेनप्रामाणिकसंमतमितिप्रागेवोच
दनात् यदपितेदेवोक्तसंबंधातिशयोक्तिस्यादयोगयोगकल्पनेतंसोधाग्रासिधुरस्यास्पृशति
विधुमंडलमितितदपिन ग्रंथैवस्पृशंतीवेंदुमंडलमितिकृतेकोलंकारः उत्प्रेक्षेतिचेत॰ तर्हीवा

र. देशाभावात्तस्मिन्मेदेप भुक्तिनाशवादिमते पावाच्योत्यत्र कामैवेवाभावे गम्योत्यत्रैहेति नियमस्य सर्वसंमतत्वात्तत्व
स. कीर्तिर्भ्रमणश्रांता विवेश स्वर्गं निम्नगामिति त्वड्रूपगम्यो त्यत्र पाः मैथाग्नीनीत्यस्य चोत्यत्रक्रांशे
२५ विशेषानुपलंभात्तथा हि त्वत्कीर्तिरित्यादौ वक्तृद्रुगसत्ते स्वर्गगमने वा स्वर्गगाप्रवेशतात्पर्यमाद्यत्य
205 कैतिनैषस्वर्गसंबंधित्वरूपानुपात्तधर्मनिमित्तेयं कीर्तिः स्वर्गगा कर्मकर्तृवेशकर्तृत्वोत्यत्रकैतिनेपेता
दृशमनतृपात्तधर्मनिमित्ता विशेषणीभूतभ्रमणाभ्यांतत्वरूपटेत्तत्ये हेतिनपेक्षतादृशगमनतादा
त्म्याध्यवसितस्वर्गगाप्रवेशरूपोपात्तधर्मनिमित्तेति सर्वथात्समेव मैथाग्नानीत्यत्र परमोर्ध्वदेश
संयोगे चंद्रमंडलस्पर्शतादात्म्योत्यत्र क्रियायां परमोर्ध्वदेशावृत्तित्वरूपानुपात्तधर्मनिमित्ता तादृश
स्पर्शकर्तृत्वोत्यत्र क्रियायां तु परमोर्ध्वदेशसंयोगरूपानुपात्तधर्मनिमित्तेति द्वयमपि गम्योत्यत्रैहेवतस्मा
दुत्प्रेक्षासामग्री यत्र नास्ति तादृशस्थले दृष्टानुचितं यथास्मदीयं धीरध्वनिमित्तादिसंदर्भेत्वसत्त्व श्री

२०५

चमत्कारकत्वमलंकारसामान्यलक्षणमिदमपि नविस्मरणीयं॥ इयं चातिशयोक्तिर्वेदेऽपि दृश्यते
यथा॥ द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो
अभिचाकशीतीति स्मृतौ च॥ या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी यस्यां जाग्रति भूतानि सा
निशा पश्यतो मुने॥ यथा वा स्मृतिः देवत्वदर्शनादेव लीयते गुणपराशमः किं वादर्शनतः पापम
शेषमपि नश्यति॥ गुणपापयोर्यथा स्वस्वं दुःखभोगमात्रनाश्यतया दर्शनादर्शनाभ्यां तज्जन्यसुखदु
ःखयोरपि शेषशब्दाभ्यां च जन्मशतोपभोग्ययोरेवाहे पादग्निपाभ्यां पूर्वयोर्निगरणं व
ज्यते न च पूर्वाभ्यामग्निमपोरेव निगरणं किं न स्यादिति वाच्यं नाशकसामान्यस्य नाश
कतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनियमस्य स्वापेक्षया तन्निगरणासंभवात्॥ उपमानेन महत्ता
त्वदः स्योपमेयस्य महत्त्वाधान यनिगरणं स्योचितमाचा॥ एतेन तद्व्याप्तिमहादुःखत्वादि

र॰ काव्यप्रकाशो व्याख्यातः इति रसगंगाधरे अतिशयोक्तिप्रकरणं अथ तुल्ययोगिता प्रकृताना
गं॰ मेवाप्रकृतानामेव वा गुणक्रियादिरूपैकधर्मान्वयस्तुल्ययोगिता। औपम्यं चात्र गम्यं तत्प्रयो
२०६ जकस्य समानधर्मस्योपादानात्तद्वाचकाभावाच्च अत एवालंकारिकाणामपि सादृश्यं पदार्थां
तरेण तत्साधारणधर्मरूपमिति विज्ञायते अन्यथौपम्यस्यानुगम्यत्वोक्तेरनुपपत्तेः केचि
त्तु सादृश्यमभाव एवातिरिक्तः सादृश्यं तु तत्साधारणधर्मात्मकमेव सैव वादिपदानां शक्यतावच्छेदकः
छेदकः न तत्साधारणधर्मवाचकत्वं तत्साधारणधर्मस्य स्वशक्यतावच्छेदकत्वं तद्धर्मरूपेणावो
धनेपि सादृश्यभावरूपेणावबोधो व्यंजनसाध्य एवेत्यपि वदंति । उदाप्रिये विषादजडाहिति
वाचं प्रिये सरागं वदति प्रियायाः वारामुदारा विजगाल धारा विलोचनाभ्यां मनसश्च मानः
अत्र मानिन्या वर्णितत्वान्नदीयत्वेन प्रकृतयोः कन्योर — मानन्योर्विगलनक्रिया समान २६

धर्मित्वेनोपात्ता विलोचनमनसोरुपादानयोश्च ‿क कारणं सर्वेषामपि क्रियात्वयस्य तस्य
त्वात् एवं च तद्गुणो क्रियानुरूपधर्मिको ऽपि द्वयोर्द्वयोरुभयोर्यस्मं प्रतीयते न परस्परं च तद्गुणं तद
पादानत्वं तत्कर्तृत्वरूपविशेषसामान्यस्य पर्यवसानात् शेषमुपरिष्टाद्बोध्यं संचलति वय
सि प्रथमे समुद्रवति किंच तद्गुणानि निरूप्याः उल्ल‿ तिकापि शोभा वच सा च दशा च वि
भ्रमाणाच ग्रन्थगुणाः यदि च विलसत्स्मिककथा वाचो गतयश्च विभ्रमाश्च भृशमितु
तरार्थं तयदि दधति स्म मुग्धिमाणं वाचो गतयश्च विभ्रमाश्च भृशमिति क्रियते तदा गुणा
विशिष्टा क्रिया केवलगुणेन साक्षात्संबन्धाभावात् केवलक्रियायाश्चाहृदयत्वात् अप्रकृता
नोमेव यथा संचलति वात्येषु दृशाः समुद्रवति गंडस्थलीष्विवाडिमानि मालिन्यमाविरासीद्
कापि पल्लवलिकनकानां ग्रन्थगुणाः आविर्भावक्रियायाः साक्षादिमिश्रिरनन्वयात् सं

र॰ वति राकापि पल्लवलीपुरस्तं चपुंडरीकंचेतिकृतेक्रियायाथवलीमवत्सद्वदितंलवलीकनकंकला
ग॰ निपिंक्षायमितिकृतेगुणविशिष्टक्रिया त्वयियाकशामनस्रमेशासतिसकलवसुंधरा
वलयं विपिनेरिवधूना नांवर्षतिविलोचनानिचनानिच अत्राभयसाधारणयोर्गुणक्रि
२०७ ययोरभावाद्धृष्टमात्रेश्लेषमूलेनाभेदाध्यवसानेपिटीकृतोर्थोवा त्यत्वलंकारसर्वस्वकृ
२०७ तातदनुगामिनाऽवलयानंदकृतावगुणक्रियाभिः संवद्धत्वेगुणक्रियारूपेकयमीत्वप्र
तिचोक्तंतद्यथाततः शासतित्वयिदेराजन्नखंडावनिमंडले नमनागपिनिश्चिंतेमंडलेश
त्रमित्रयोरित्यत्राभावरूपस्यैवधर्मस्यान्वयात्गुणक्रियेत्युपलक्षणंवाधर्ममात्रस्य एवंपृक
त्त्वदानशीलोसिभत्सर्थिषुतथार्थिविसादावपिदानशीलरूपेकान्वयाल्लक्षणप्रवृत्तिः यथाकथं
चिदनेकंवेकान्वयस्यचमत्कारित्वोपेतित्वात् एतेनद्विताद्वितेवृत्तिनोस्समयरात । २०७

स्ययोगीतावरीपतेपराभूतिर्मित्रशात्रवयोस्समभेत्यादिनातुल्ययोगितायाःप्रकारांतरंयत्कुवल
यानंकृतालक्षितमुदाहृतंनेवतन्मयालक्ष्यम् अपिवर्ण्यानामितरेषांवाधर्मैक्यंतुल्ययोगीतेति
पूर्वलक्षणाक्रांतत्वात् एकानुपूर्वीबोधितवस्तुकर्मकदानयानत्वस्यपरंपरंपातात्शशात्क
स्यप्रागुक्तमार्गेणार्थस्यवाधर्मस्यैक्यात् पद्मानिबंपरस्तुनापश्चिनेमधुमर्पिषाद्यश्चैनेयमास्या
यैःसर्वत्रकटुरेवमत्स्यस्तत्रापिकटुत्वविशिष्टस्यनिंबस्यैवपरंपरयाच्छेदकस्यचकस्यजनकधर्मत्वम
भवात् नचात्रहृत्तिनियामकसंबंधेनधर्मित्तृत्तित्वंविवक्षितंमस्यवक्ष्यमाणकारकदीप
कस्याकाव्याप्त्यापत्तेः अथचंद्रश्वबद्धरंरम्यमित्याद्युपमायांचंद्रमुखयोरेकधर्मात्व
मात्रेणव्याप्तिनचात्रप्रकृतानामेवाप्रकृतानामेवेत्युक्तत्वान्नतथेतिवाच्यंप्रागुक्तेपिपेवि
पदमितिपयेजगालेमानात्स्मदयादच्छ्याविलोचनाभ्यामिववारिधारेत्युत्तरार्धेकृतेप्रकृत

र. कयोर्मानवारिधारयोरुपमायां तथाप्यतिव्याप्तेः चंद्र इव सुंदरं मुखमित्रापि वक्ष्यमाणदीपकल
ग. क्षणातिव्याप्तेश्च नचोपमेयस्य गम्यत्वे सतीत्यपि विशेषणीयमिति वाच्यं चंद्रोऽस्तु निर्मलं वारिचंद्रो
२०८ हंसस्समयातिः हंसास्तु शरदिस्मेरपुंडरीकमनोरमा इत्यत्र वाचकाभावादुपमायां तथाति
208 प्रसंगात् यदि चात्र न तथा उपमा किंतु समासस्य वाच्यापूर्वपदस्य लक्षणैवेति सूक्ष्ममीक्षणेन त
थापि हंसास्तु मानसभुवश्चंद्रा इव न संशय इत्यादिरूपकादिष्वतिप्रसंगः न ह्यत्रापि चंद्रादिसा
दृश्यपि विशिष्टचंद्रादिपदानां लाक्षणिकत्वादुपमालक्ष्यैवेति शक्यते वक्तुं रूपके लक्षणा
नास्तीति मार्गेण प्रतिपादनादिति चेत् न यत्र यथोक्तानां धर्मिणां यथोक्तधर्मत्वप्रपंच
मत्कारी तत्र तत्सयोगीता दीपकं वा तत्वे दीपकमन्यथा तु तत्सयोगीतैव यत्र क्रिया साथा
थकणो धर्मस्तत्र यावतां कर्त्रादिकारकाणां संनिधानं तेषां स्वसजातीयतान्येन सदृशस्ता २०८

योगितादीपकं वा ॥ अथ कारकदीपकम् ॥ भगवति प्रौढप्रतापे पि द्विगैवभासमानत्वात् यथा सज्जनाः परो
पकारे स्फुराः प्रासंगवयनं कृपणाः ऊलवतो मंदाक्रांताः प्राणासपपवर्गं चेति अत्र कर्तृकर्मणोः
एवं वक्ष्यमाणे लावण्येन प्रमदेत्यत्र कर्तृकरणयोः अमुनैव न्यायेनानेकासां क्रियाणामेककारका
न्वये कारकदीपकं । यथा वसुदातं यशो धातुं विधातुमरिमर्दनं जातं चुम्बमाहृश्यान् राज
न्नातीव निपुणो भवान् अत्र हृतिहीनस्य कस्य चिद्दीनस्य वचने वसुदानयशोधानलक्षणयोः क्रि
ययोः प्रकृतयोररिमर्दनस्य वा प्रकृतस्य यशोधानस्य वोभयोरात्मनः साधारणं कर्तृकारकं ।
यथा वा वासपतिहीनमत्वानतिसत्वान्हहता स्वित्विवाहमति ज्ञासपतिसकलशत्रूनीति ।
विदामग्रणीर्नरायिपतिः अत्र कस्य चिद्दीनसत्वस्य सत्वाधिकमसहमानस्य वा शत्रुपरिपीडि
तस्य वा कस्य चित् राजानं कं चित्प्रस्तुतो सामान्यस्य विशेषरूपाप्रामप्रस्तुतप्रशंसापामेर

रं. कस्याः क्रियायाः प्रकृताप्रकृतरूपोभयाप्रकृतयोर्धारणंतत् पदत्तप्रायस्त्वकृभिन्न-
ग. स्यकस्यचिद्वाजस्तोत्रवर्णीतिमात्रवोधकस्यवेपमुक्तिस्तदाक्रियाणांप्रकृताप्रकृतत्व-
२०८ यत्वाभावात्तस्ययोगीतेव यत्तुसकृद्वृत्तिस्तुधर्मस्यप्रकृताप्रकृतात्मनां सैवक्रियासु
वकीर्णकारकस्येतिदीपकमितिलक्षणमुक्त्वाकिणतिकणतिवेल्लतिविवलतिनिमिषतिवि-
लोकयतितिर्यक् अंतर्नंदतिचुंबितुमिच्छति नवपरिणयावधूः शयनेइतिद्वितीयदी-
पकमुदाहृतंकाव्यप्रकाशकृद्भिः । तत्रविचार्यते प्रथमार्द्धगीतलक्षणेनैवदीपक
त्वंकृद्भिः यस्यापिसंग्रहाहीतीलक्षणंव्यर्थंगुणानांकारकाणांचगुणक्रियारूपधर्मस्ये
वक्रियाणामपिकारकरूपधर्मस्यसकृद्वृत्तेः साम्राज्यात् नचक्रियाणांप्रकृताप्रकृता
त्मताविरहेपिशुद्धप्रकृतत्वेशुद्धाप्रकृतत्वेपिवाकारकस्यसकृद्वृत्तेदीपकत्वंक्रियाभिन्ना

२०८

नांतप्रकृतानामप्राणामेवक्रियादेर्धर्मस्येति वेलत्त्वरापालक्षणद्वयमिति वाच्यं कारकतुल्ययो·
गीतोच्छेदापत्तेः सकलालंकारिकसिद्धांतविरोधापत्तेश्च लक्षणद्वयस्यानन्तगजत्वाच्चतादृ
शलक्षणद्वयान्यतरवत्त्वास्य पन्नचतादृशधर्मान्वयप्रयुक्तं सादृश्यमभेदो वत्तद्वोपमारूपका
दिकमेव अलंकरताप्रयोजकं सुंदरत्वेसत्युपस्कारकत्वमित्यसकृदावेदनात् अन्यथासादृ
श्यस्यात्रमत्स्यपात्रदाराणोपमाव्यवहारस्याद्यापत्तेरिति दिक् एवं वदधीविवलिकर्णेभहि
महेमाचलाद्विषु अदात्त्वमर्थे यं वंहृष्टे भवति भासते शत्रादो रक्षानारूपेषायथासंख्यावष्ट
न्याहृष्टः सदसि चेद्ग्राः स्वं इवं वदनचंद्रिकाः अयत्वसगर्वेसौम्याःशेषकालानलाब्धयस्तत्रच
सदृशपद्द्वयेनराजविषयकरतिभावभूषणात पाद्दिता पन्नचप्रकृतानामेवाप्रकृतानामेव वा क्रिया
णामेककारकान्वयः साकारकतुल्ययोगीता यथा वसुदांतयशोयातं विख्यातमरिमर्दन॰ त्रा

र॰ गं॰ ६९

210

तेवसकलांपृथ्वीमतीवतिपूणीभवात् अत्र राज्ञःस्नातकवाक्ये प्रकृतानां क्रियाणामेकेनक
र्त्रा साधारणेन धर्मेणैवपम्यं। यथा वा दूरीकरोति कुमतिं विमलीकरोति चेतश्चिरंतनमघं चुलु
कीकरोति भूतेषु किं च करुणां बहुलीकरोति संगः सतां किमु न मङ्गलमातनोति अत्रार्थांत
रन्यासानुक्तिकिपिसमरसंतु सरोति च केविदन्ये पशुपतिपुरापपुरुषाः कतिचस्पृशन्ति मातर्मुरारि
चरणांबुजमाधुरीं गंगे भागधेयाधिकां कतिपये भवतीं पिबन्ति अत्रैकं कर्मक्रियाणां साधारणं धर्मौपा
म्यं यथा अपेलिलाभग्नत्रिपुरहरकोदंडमहिमहिमस्कथापत्रादंचत्पत — लवलयैर्यस्सभव
तः अयं कोवा तत्र प्रस्मरफणाकोणानिहिनहितिः शेषः श्रीमान् कमठकुल चूडामणि
रपि अत्र कोवाडस्पनेनवाच्यलस्य व्यतिरिक्तस्यागणनीयत्वस्य शेषकमठभ्यामप्रकृताभ्या
भ्यामन्वयः प्रतीयते इति रसगंगाधरे तुल्ययोगितामुकरणं अथदीपकं प्रकृता॰ २१०

नामप्रकृतानां चैकसाधारणधर्मान्वयो दीपकं यथा देवाज्ञायोयमस्यागमस्तेप्रकृतार्थमुपातो
धर्मः प्रसंगात्प्रकृतमपि दीपयति प्रकाशयति संदरीकरोतीति दीपकं यदा दीपश्चदीपकं संज्ञा
पकं भूदीपसादृश्यं च प्रकृताप्रकृतप्रकाशकत्वेन वोध्यं उदाहरणं श्रमस्तस्य चंद्रिकायां ललिता
याश्चापि कवितायाः स्रतजनस्य च निर्माणं जनयति नहि कस्य संतोषं यथा वा स्वधायाश्चंद्रिका
याश्च संजीवितिनाम महौषधे दयार्द्रेष्टेश्च तेराजन्विश्वसंजीवनगुणं यथा वा मतस्य लिप्साकृपाण
स्पर्दिता विमार्गगा याश्च नूचिः स्वकांतसर्पस्य शांतिकृत्खलस्य मैत्री विधात्र स्पष्टेन दृष्टिदृष्टस्वा
श्रयाभावसाधारणधर्मः कस्यचित्प्रकृतलक्षणत्वे गौरवाद्यप्रसंगाच्च एवं च सिद्धेयत्ति कु
पतीत्याद्युदाहरणमपि न संगच्छते क्रियाणां शब्दप्रकृतत्वात् किंच दीपकत्वस्य योगित्वादौग
म्यमानमौपम्यं जीवातुरिति सर्वेषां संमतं नचात्र खेदनकृतादीनामेककारकान्वितानामौपम्यं

र॰
गं॰
२१

पर्यंकविस्रंभगोचरः तस्मात्समुच्चयालंकारच्छायान्नोचिता अस्मदुदीरितानां चुम्बदानादीनां
हीनमनादीनां च रागजनकत्वे कारणानां पर्युपगतानामौपम्यप्रतीतौ सहृदयहृदयमेव प्रमाणमि
ति न प्रतिवंदितानावसरः यदि तु खेदनादीनामौपम्यं प्रतीयत एवेत्याग्रहस्तथापि क्रियाणां सु
दृष्टकृतत्वात्तुल्ययोगितास्यादपि न तद्दीपकमित्याकूतं तावत् यदपि विमर्शीकृतोदाहरणे आ
लिंगितं शशिमुखीं च मत्थां चपातकीर्त्तिं च साधयितुमर्जयितुं च लक्ष्मीं त्वद्भक्तिमद्भुतरसां हृदये वक
र्त्तुं मंदादरं जनमहं पशुमवमन्य अत्रालिंगनाद्यनेकक्रियाकर्तृत्वेनैकपदजनो निर्दिष्ट इति तदपि
चिंत्यं आलिंगनादीनां क्रियाणां मंदादरत्वेनैकाश्रयत्वस्यावश्यकत्वेऽपि परमेकाश्रयत्वस्यानाव
श्यमेकाश्रयत्वस्यानावश्यकत्वात् यशोशामुखीमालिंगितं यद्युस्तधांगतेयोपि कीर्त्तिं साधयि
तुं यश्च लक्ष्मीमर्जयितुं यश्चापि त्वद्भक्तिं कर्त्तुं मंदादरस्तं सर्वमपि जनं पशुं मन्ये इति तु ॥ २१ ॥

भूतं तानां भिन्नकर्तृत्वेष्युपपन्नेरेकाकारकान्वयकृतं क्रियाणामौपम्यं वप्रकारीतिन शक्यते वक्तुं
किंतु शशिमुखीसुधाकीर्तिलक्ष्मीत्वद्भक्तीनां विविधमतिविविंभावकृतं नापि यात्रे कर्तृकत्वेका
चिदर्थस्याक्षिपरिपुष्टिः प्रस्तुतशान्तिकृत्सर्वेषां यशस्त्वोक्तपेक्षापास्तकत्वात् हृश क्रिया
करणमंदादरस्यैकस्यच्छ्रुत्वोक्तेरमणीयत्वात् यदि तु विमर्शनीकारोति त्वं शंपसमर्पणीये
माथ्यहत्वदेथसमर्थ्यतो क्रियाणां कर्तृरेकत्वाभावेपि कर्तृरेकान्तवच्छेदकस्य मंदादरत्वस्यैका
त्तस्यैव वपरंपरासंबंधेनानेकक्रियासाधारणत्वमस्य सकृद्वृत्ति रस्तीति न दोषः कारकस्यैव
कारकविभाजकोपाध्यवच्छेदकस्यापि सकृद्वृत्तेः कारकदीपकत्वेन परिभाषितुं शक्यत्वात्
कारकसकृद्वृत्ते स्वस्वामिकृत्यमेवोदाहरणमनुसर्तव्यं अत्रेदं बोध्यं तुल्ययोगितातो दीप
कं न स्थयकभाव महेति धर्मसकृद्वृत्तिमूलायाविच्छित्तेरविशेषात् विच्छित्तिवैलक्षण्यएप से

र० वालंकारविभागहेतुत्वात् न च धर्मस्य सकृद्वृत्तेरविशेषे धर्मिणां प्रकृतत्वाप्रकृतत्वाभ्यां प्रकृता
ग प्रकृतत्वेन च तुल्ययोगितायां दीपकस्य विशेष इति वाच्यं न वापि तुल्ययोगितायां धर्मिणां के
२१२ वलप्रकृतत्वस्य केवलाप्रकृतत्वस्य च विशेषस्य सशेष इति वाच्यं न वापि तुल्ययोगितायां धर्मि
णां केवलप्रकृतत्वस्य केवलाप्रकृतत्वस्य वा विशेषस्य सत्वादलंकारद्वैतापत्तेः श्लेषेपि द्वैतापत्तेश्च सर्वे
षामप्यलंकाराणां प्रभेदैर्लक्षणायाह्वैलक्षण्यापत्तेश्च न च दीपके वास्तवमौपम्यं गम्यमुपमे
योपमानयोः प्रकृताप्रकृतरूपयोस्तत्र सत्वात् तुल्ययोगितायां चैवेति उपमानोपमेयभावरूपा
भावादतो वैलक्षण्यमिति वाच्यं उपमेयोपमानत्वयोः प्रकृताप्रकृतरूपत्वे मानाभावात् ॥
त्वामिव वर्जं जन्तमिव रघमित्याद्युपमेयोपमायां गत्यैव चौपम्यानापत्तेश्च तस्मात्तुल्ययोगिता
यां पर्यवसितप्रकृतानामेव धर्मस्य सकृद्वृत्तिरप्रकृतानामेव अप्रकृताप्रकृतानां वे २१२

त्ति एवं प्राचीनानां तुल्ययोगितातो दीपकस्य पृथगलंकारत्वमाचक्षुस्तावणानां तु द्वयोरुहमात्रमि
तित्नव्याः अमुंवालंकारधर्मस्य गुणक्रियायात्मकस्यादिमध्यावसानगतत्वेन त्रिविधमाम
नेति यथा॰ न भाति रमणीयोपि वैराग्येण विना पतिः वैदुष्येण विना विप्रो नवलोकस्त्वपा
विना लावण्येन मस्समदातिरेकेण वारणोपि पतिः भाति विभवेन भवकाम्रराजन्न् भव
तावत्तुम्हमतीवलघं आखंडलेन नाकः ऊकालकुंडलेन पाताले नरमंडनविभुर्खरतभ
वताभूमंडले विभाति नमाम् एवं तुल्ययोगितायामप्युक्तं वस्तुतस्तु धर्मस्यादिमध्यांत
गतत्वेपि चमत्कारवैलक्षण्याभावात्त्रैविध्योक्तिरापातमात्रात् अन्यथा धर्मस्य उपाधयम
ध्ये यावन्त गतत्वे तेनापि किंचित्कर्नापि कदेशवृत्तित्वे चानंतभेदप्रसंगात्॰ एवं केवलात्तुगा
मिसाधारणधर्मतायोदर्शितिं दीपकं विवप्रतिबिंब भावेनाप्युत्तत्स भवति यथाश्रील॰

र॰ भारवतीकांतायुग्मभारतीलता अर्थभारवतीवाणीभारवतीवाणीभजतेकामपिश्रि
यं लताकुसुमभारेणशीलभारेणसुंदरी कविताचार्थभारेणश्रयतेकामपिश्रियं
गं इदमेवलतादिप्रस्तुतस्याप्रकरणिकेत्वदीपकस्योदाहरणमन्यथात्तुल्ययोगितायाः
२१३ अत्रबिंबप्रतिबिंबतायांनकेवलंक्रियाद्वयमनुप्रासमिमात्रंचमत्कारकारणमपितुकुसुमा
213 दिबिंबप्रतिबिंबकरंबितश्यामलशोभायकेवलबिंबप्रतिबिंबभावेनाकुसुमादीनांभवति
निष्पत्तेः नेहिबिंबप्रतिबिंबमात्रेणधर्मस्यसकृद्वृत्तिःसंभवति तथामतस्यलिपिस्त्यादिश
गन्धेऽस्ततादीनां·कारकदीपकेकारकतुल्ययोगितायांचववसदात्ठमित्यादौक्रियाणांयर्भि
त्वातद्विशेषणानांवस्त्वादीनांचबिंबप्रतिबिंबतावोध्या· अनेनान्तरास्मिन्सर्वपूर्वस्योपकारक
तायांमालादीपकं यथा अस्वादेनरसोरसेनकविताकाव्येनवाणीतयालोकांतः २१३

कारणेन रागरसिकः समाचामुनादारिद्र्यानलदह्यमानजगतीपीयूष धाराधरद्रोणीनाथतनपाभ
वांश्च भवताभूमंडले भाषते एतच्चप्राचामनुरोधादस्माभिरुदाहृतं वस्तुतस्त्वेतद्दीपकमेवतथा
कंचुकं सहृदयसंपर्काभावात् किंत्वेकावलीभेदइतिवदंते अस्मिंश्चालंकारद्वये क्रियादेर्भसे
कर्तृप्रेरणधर्मिष्वनन्वयोदोषः यथाप्रागुक्तेपद्ये रसिकाः सामाजिकास्तैः साभाइति कृते एकव
चनांतेर्थभिन्नैः कर्तृप्रेरणान्वये सामाजिकैरनन्वयाद्वचनविपरिणामेनान्वये उपमाया
मिवस्यादेवदोषः एवंजहल्लिंगनामार्थस्य धर्मस्य सकृद्दृष्टो लिंगभेदोपिदोषः यथाजगतिनरज
मनस्मिन्नेवं एतत्रसत्कविता क्रीडितायांपरिणामोऽद्भुतः प्रायः पुण्यहीनेन त्वदितउतयस्ताना॰
लेनशक्यतेलब्धुमित्याख्याततंतंक्रियतेतदालिंगभेदेनदूषणं एवमजहल्लिंगनामार्थस्य स
कृदुक्तावपिनदोषः यथाफलमतिशायितंनरयस्यायाइति चतुर्थ्यंचरणनिर्माणे प॰

र.
गं.
२१५

वं पुरुषस्यैकत्र तृष्णाभावे दोषः यथा दिवि सूर्यो भुवि त्वं च तथा तले पन्नगाग्रणीः दिक्षु दिक्पालव
र्गेश्वरा जपुंगवराजते यदि च त्वमित्यत्र भवानिति क्रियते तदा न दोषः एवं कालभेदे यथा ह्यं पतेन·
संग्रामांगणमागतेन भवता चापे समारोपिते देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितं ॥
कोदंडेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमंडलं तेन त्वं भवता च कीर्तिरमला कीर्त्या च लोकत्र
यमिति प्राचीनानां पद्यं दीपकांशेपि सदोषमेव इति रसगंगाधरे दीपकप्रकरणं ॥
अथ प्रतिवस्तूपमा तत्र तावत्सादृश्यस्य यत्र चमत्कारिता तत्रोपमेत्युक्तं तस्य च साधार
णधर्मस्य सर्वेपि प्रकारा यथासंभवं निरूपिताः सादृश्ये यस्तु तस्य वस्त्वंतरस्य चमत्कारि
तायां भेदाभेदान्यतरप्राधान्यान्नानालंकाराः तेष्वपि साधारणधर्माणां यथावसरं यथासं २१५
भवं स्थितिः प्रदर्शितैव । इदानीं वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नसाधारणधर्मोपस्थापिता·

वाक्यार्थगतात्प्रतिवस्तूपमानिरूपितेन चास्या वाक्यार्थगतत्वेनैवोपमातो भेद इति भ्रमित
व्यं । दिवि भाति यथा भानुस्तथा त्वं भ्राजसे भुवीत्यादौ वाक्यार्थेप्युपमायाः संभवात् अतए
व भिन्नशब्दोपात्तैकधर्मकत्वेनापि न वैलक्षण्यं वक्तुं शक्यं प्रकृते भाति भ्राजतिभ्यां धर्मस्यै
कस्यैव प्रतिपत्तेः तस्माल्लक्षणानुसारेणालंकारांतरेभ्यो वैलक्षण्यमस्या बोध्यं ।
अथ किमस्या लक्षणं वाक्यार्थगतोपमात्वमिति चेत् । प्रागुक्तवाक्यार्थोपमायामति
व्याप्तेः नचार्थत्वेन तद्विशेषणीयमिति वाच्यं दृष्टान्तालंकारे तथाप्यतिप्रसंगात् वस्तु
प्रतिवस्तुभावापन्नसाधारणधर्मकत्वेनापि तद्विशेषणीयमिति चेत् तथापि तावत्कोकि
ल विरसान्यापय दिवसान्वनान्तरे निवसन् यावन्मिलदलिमालः कोपि रसालः समुल्लसती
त्यप्रस्तुतप्रशंसायामतिप्रसंगादिति । मैवं । अप्रस्तुतप्रशंसायां वस्तुप्रतिवस्तुभाव

र॰ स्याभिन्नशब्दोपात्तैकप्रतिपाद्यत्वस्यासंभवात् ॥ एवं च वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नसाधा॰
ग रणधर्मकवाक्यार्थयोरार्थौ सौपम्ये प्रतिवस्तूपमा । आननं मृगशावाक्ष्या वीक्ष्य लोलाल
२१४ कावृतं भ्रमद्भ्रमरसंभारं स्मरामि सरसीरुहमित्यत्र स्मरणत्ववाक्यार्थगतमिति ।
अत्रौपम्यस्यार्थत्वेपि पदार्थगतत्वमेव न तु वाक्यार्थगतत्वं स्मरणस्य तदंशप्रकोत्थत्वदा
215 तरक्तस्य तत्कमेव उदाश्रापद्दतः स्वल्पमुद्राशयचक्रावर्तीविस्तारयत्पत्कत पूर्वमुदारभा
वं कालागुरुदहनमध्यगतः समन्तालोकोत्तरपरिमालं प्रकटीकरोति अत्र विस्ता
रप्रकटनेव वस्तुतप कन्तूप्पंणाभिमते यथावा विस्ताभिरामभगुणगौरवगुंफितानारो
होपिनिर्मलधिषांरमणीयपव लोकंश्रेणापरिमलैः परिपूरितस्य कालागुरोः काठिनता
पिनितांतरण्या वैधर्म्येणाप्ये संभवति वंशभवोगुणवानपि संगं विशेषणाप्रज्यते पुरुषः न २१५

ह्रितं वीफलविकले वीणादंडः प्रयाति महिमानं यथा वागीभिर्गुरूणां पक्षपाद्धरामिरसहकृता
यांति नितरामहर्घत्वं अलब्धशाणोत्कषणा नृपाणां न जातु मौलौ मणयो वसंति । अत्र शाब्देन
दृष्टांतेनोक्तः सामान्यावच्छिन्नव्यतिरेकसहचारः ज्ञाप्यते तेन च सामान्यावच्छिन्नान्वयनियमसि
द्धिद्वारा प्रकृते विशेषावच्छिन्नान्वयनियमः सिध्यतीति आशयः सर्वत्र वैधर्म्ये स्थितिः एवम
न्वयेन प्रतिवस्तूपमायामपि नियमविशेषस्य प्रकृतवाक्यार्थत्वेनान्वयदृष्टांतेन सामान्यान्वयनि
यमसिद्धिः नियमविशेषरहितकेवलार्थमात्रस्य प्रकृतत्वेऽप्रकृतवाक्यार्थनिरूपिते मा
यस्य मात्रेणगम्यत्वात् न नियमः अप्रयोजकत्वात् यथा भेरम्भे भासते चंद्रो भुवि भाति भवान् भु
वि इत्यादौ ननु कथमस्मिन्नलंकारे सर्वत्रौपम्यं गम्यमित्युच्यते यावता प्राग्प्रदर्शितायां
वैधर्म्यप्रतिवस्तूपमायां वाक्यार्थयोरौपम्यस्य बाधात् न हि पचति न पचतीति वाक्यार्थयोः

वं॰
ग
२१६
216

पाकक्रियामात्रसाम्याद्योयमंशगम्यते निषेधप्रतियोगीत्वेनोक्तवाक्यार्थे तस्याप्रवेशाद्दादि
तिचेन्नप्रकृतवाक्यार्थत्वेति तस्य स्वस्वैवपरीत्यसंदेहाभावाश्रयत्वात् । नचवाक्यार्थयोरैक्यमपि
त्तियदुक्तं तत्कथंसंगच्छतामितिवाच्यं वाक्यवैयर्थ्यस्यैवप्रकृते वाक्यार्थत्वेनेष्टत्वात् : तथाहि
तत्वं किमपिका ` वानांजानातिविरलोभुवि मार्मिकः कोमरंदानामंतरेणामधुव्रतं अत्रवि
रवोजानातीति विधिमुखोपिप्रकृतवाक्यार्थः पुरुषोविशेषविनानसर्वेजानातीत्यर्थमा
त्रायैवपर्यवसितो भवतीति निषेधरूपवाक्यार्थस्यतादृशेनैवद्वितीयवाक्यार्थेन सहगम्यते
साहप्रंपस्फुटमेव यत्रवंशभवस्त्यादोषाद्गृहीतप्रकृतवाक्यार्थो विधिरूपः संगविशेष
हेतुकत्वस्यदूजनादौ विधेयत्वादवसीयते तत्रापिहेतुताग्रहकव्यतिरेकस्यगुणा
तयाप्रतीयमानस्यैव यस्यानिर्वाधमिति नदोषः । इयंचवाक्यार्थयोः सा॰ ' २१६

मान्यविशेषभावानापन्नयोर्भवति तत्रैवोपमस्यगम्यत्वात् सामान्यविशेषयोस्तयो
यम्याप्रतीतेः समर्थ्यसमर्थकयोरर्थान्तरन्यासो वस्तुतेयत्तूज्ज्वलक्षणानं दृष्टान्तावैधर्म्य
मुदाहृतं विद्वानेवहिजानाति विद्वज्जनपरिश्रमं नहिवंध्याविजानाति गुर्वीप्रसववेद
नां यदिसंतिगुणाः पुंसां विद्वानेवहिजानाति विद्वज्जनपरिश्रमं नहिवंध्याविजा
नातिगुर्वीप्रसववेदनां यदिसंतिगुणाः पुंसां विकसंत्येवतेस्वयं नहिकस्तूरिकामो
दः शपथेनविभाव्यतेइति तत्रविद्वानेवहिजानातीतिपदंभवतुनामयथाकुत्रचिद्दै
धर्म्योदाहरणं यदिसंतीतितुनयुक्तं वैधर्म्योदाहरणादि प्रस्तुतधर्मिविशेषोपान्
ठार्थ्यदार्ढ्यायस्वात्तिप्रसव्यतिरेकसमानजातीयस्य धर्मान्तरान्रुठस्याप्रकृतार्थस
कथनंप्रकृतेचयदिसंतितदान्वयमेवप्रकाशंतत्रसमर्थ्यस्यप्रस्तुतस्यव्यतिरेकस्त्वसंततुअप्र

र॰
ग
२१७
२१७

यांतरेणापिनप्रकाशंतइतिनह्यत्रद्वितीयार्थेनतत्सजातीयोर्थोनिबध्येते निबध्यतेच
स्वयंप्रकाशंतेनपरेणोत्पस्यप्रस्तुतस्यैवनकथ्यजातीयशापष्येननविभाव्यतोकिमस्व
यमेवेतिप्रकृतार्थानुरूपतयैवपर्यवसानात् नहिवैयधर्म्यप्रकृतानुरूप्यजातविद्रूव
ते व्यातेकिमस्वयमेवेतिप्रकृतार्थानुरूपतयैवपर्यवसानात् नहिवैयधर्म्यप्रकृता
नुरूप्यजातवि – टतेव्याघातात्तस्मात्साधर्म्येणैवेदमुदाहरणंसगतं नवैधर्म्येणान
वोपायातरनिवृत्तंघटितप्रस्तुतवाक्यार्थेनकथंनामतच्चटितन्नरवाक्यार्थःसाध
धर्म्यमर्हतीतिवाच्यस्वयमित्यत्राकृष्टेनएवकारेणोपायांतरनिवृत्तिः प्रस्तुतवा
क्यार्थेनिवेशितत्वात् अप्रंसतायोगव्यवच्छेदस्यांतरवाक्यार्थेननुगृहीतत्वपक्रिया
समभिव्याहारयोगात् संतःस्वतःप्रकाशंते गुणानपरतोन्वयं आमोदोनहिकस्तूर्याः १२१७

शयुक्तेनानुभाव्यते अत्रस्वतोऽनुपपतः इत्यत्रपर्यवसितेनोत्तरवाक्यार्थेन पूर्ववाक्यार्थस्य यथासाध
र्म्यमेवनैवैधर्म्य पर्यर्मेन तथापदि संतीतिपर्य्येपितीनन्नमात्र अर्वाणी देहैर्थर्मेऽनगेदेनतन्निपुणतां
वनिरीत्तिनमायुष्मता॰ पदितत्पदि संतीतिपयस्यनह्किकल्पेकेस्वाफन्नराहीरीरीकृतवाचा
वाचनेवैर्धोम्त्रिविलसंतिनवलूयश्तिक्रियतेन्नदावैधर्म्यप्रकृतविपरीतार्थयटनायुक्ते अथ
रवलास्तुकुशलाः स्वीयहितप्रस्तुकर्माणि । निपुणाः फणिनः प्राणानपहर्तुं निरामा
मस्यत्रासंपुलवाक्यार्थेतिप्रसंगः कुशलनिपुणपदान पामेकस्यैवधर्मणः स्वलफणिनोऽप्य
स्यप्रत्यपात् नापियनिर्दैपस्मोपिविशिष्टावाक्यार्थयोस्तत्रतथेतिवाच्यं अवपवद्वापतयो
गपितस्यतथात्वात् स्वभावसिद्धत्वेनानुपपत्तयर्मेगीणोप्यस्यसगमनाद्वितिचेत्॰ मैवंसा
धारणाधर्मस्यवस्तुप्रतिवत्ताभावोकान्तदितरपदार्थानांविवभावोयदनाया अनुत्पू

दे॰ चविवक्षितंकृतेचावलम्बिनोः प्राणाह्वितयोऽप्यसत्यपिबिंबभावेहृदयगतस्यहेतुकरणयोर्न्नोप्रा
गं॰ प्रागभावपर्यवसिततयोर्ननुरूप्यात्रबिंबप्रतिबिंबभावइतिनदोषः यद्वा ॥ अस्त्वत्रप्रति
२१८ वस्तूपमापरत्वसं— लितेनरूपस्यवाक्यार्थसामान्यदोषस्यसत्त्वाद्चमत्कारविशेषोयमादिवत्
वाक्यार्थो हिगाढतरमुत्पन्ननिपुणीकृतांतःकरणैर्नानाविधपदार्थरचनापरिहृत्तिसमर्थैरे
२१४ कविभीरचितःकामपिकमनीयतामायत्तेनेतरःतथाहि । उपासनामेत्यपितुःस्मरत्नेतेदि
नेदिनेसावसरेषुवंदिनां ॥ पठंत्सुतेषुप्रतिभूपतीनलंविनिद्ररोमाजनिशृण्वतीनलं अ
स्मिन्नेषयीययद्येहृपोः क्रिययोर्हृदेश्यविधेयभावेनगुणप्रधानाभावमजर्वतावंदिनः ष
ष्टयंतयासप्तम्यंतनयाचवंदिभिःपराम्रष्टान । कविनावाक्यार्थः क्रमेलकहृसं— लतांप्रापितः २१८
यदिचसप्रवाक्यार्थः प्रकारांतरेणनिर्मीयतेउपासनार्थंपितुरागतायिसानि ॥ ६

विष्टचित्रावचनेषु वेदिनां प्रशंसत्सदारिमहीपती नलं विनिद्रशोभाजनितभ्रूपवतीनलमितित
दाललनांगसंनिवेशा इव कीदृशी कमनीयतामावहेदितिसहृदयैराकलनीयं एवं तत्रापि तत्सं
दिग्धपादद्वयं कण्ठे निवेशितानां कथमत्यादिष्ठति स्थितेरविंदे मकरंदनिर्भरे मधुव्रतो नेत्रक्कं कं हि वी
ततेरितिकुवलयानंदोदाहृते अलिवंदारूस्तोत्रयश्रैवीक्षणमात्रस्याव जनीयस्य प्रतिषेधानर्ह
त्वादिष्ठापूर्वकवीक्षणप्रतिषेधस्य च मतविशेषणोहीतिमायैनेछाप्रतिपर्यवसायितया यद्यपि
धर्मैकं स्तनसंपादमस्तवाहृष्टांतालंकारस्तथापिपादां कण्ठे निवेशितानां मवस्थाधारसप्तम्या
स्थितेरविंदे इति सप्तमीवल्लशनिवस्तु विंबप्रतिविंबभावयोरव्यतिरेणापि प्रकारेणानानुरू
पेत्यासंपुल्लनानास्थितोरविंदे मकरंदनिर्भरे इति च क्रियते तदाहृदयमणीयं ।
तस्मादेवंजातीयके षलंकारेण पूर्ववाक्यार्थघटकनामर्थानुरूपेनामार्थेस्तघटकविभक्त

र
ग
२१८
219

वस्तुरूपाभिर्विभक्तिभिस्तदनवधानरूपेणाचान्वयेन भाव्यमिति सहृदयहृदयंगमत्वं वहति
विषयवान्तपरीरजन्माशिरस्मिमपीपटलं दधातीति द्वितीयः। विधुरपि भजते तरां कलंकं पिशु
नजनं स्खलं विभर्ति तृतीयः। अत्र वहनाधानभजनभरणानां वस्तुतएकरूपत्वात्प्रतिव
स्तूपमेयमालारूपा अर्थदृष्टान्तालंकारशङ्कातवाक्यार्थघटकानामुपमानादीनाम्
धारणधर्मस्य च बिंबप्रतिबिंबभावे दृष्टान्तः। तदुक्तं दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिंबन
मिति। उदासरुषः खलु हिताचरणेन मंदमानं दधत्यविलं लोकमनुतापव।
आरोपितकथ — केन कैरेहृदा वैरिंडर्विकासयन्ति केरविणीकुलानि। अत्रानंदनविंब
प्रतिबिंबभावः। अस्याचालंकारस्य प्रतिवस्तूपमया सह भेदकमेतदेव यात्रस्याधर्मो
न प्रतिबिंबितः किंतु शुद्धसामान्यात्मनैवावस्थितः इह तु प्रतिबिंबितः। विमर्शिन्याका २.१८

रस्तु प्रतिवस्तूपमायामप्रकृतार्थोपादानं तेन सह प्रकृतार्थस्य सादृश्यप्रतिपत्त्यर्थं दृष्टान्ते त्वनु-
पादनमेतादृशोऽर्थोऽन्यत्रापि स्थित इत्यप्रकृतार्थप्रतीतेर्विशदीकरणमात्रार्थं न तु सादृश्य-
प्रतिपत्त्यर्थमतः सादृश्यप्रतीतिप्राणमनयोरलंकारयोर्भेदः स्यादाह तत्र प्रकृतवाक्यार्थे यो रूपादा-
नस्यालंकारहृदयेऽप्याविशिष्टत्वादिकत्र सादृश्यप्रत्ययोऽन्यत्र नेतव्यतामात्रत्वात् वैपरीत्या-
पि स्तवचनावतादृशोऽर्थोऽन्यत्रापि स्थित इति प्रकृतार्थप्रतीतिविशदीकरणस्यत्वदेऽभिहितस्य
सादृश्यापर्यवसायित्वप्रसंग एव प्रायशः सत्कविविनिर्मितप्रबन्धेषु प्रकृतवाक्यार्थघटकप्र-
कृतिप्रत्ययार्थानुरूपप्रकृतिप्रत्ययघटित एवाक्यार्थोऽप्युपपत्ते न च भवदुक्तमपि वैलक्षण्यं
मनयोः पृथगलंकारतायां प्रयोजकं औपम्यार्थस्य सामान्यलक्षणं क्रान्ततयान्तप्रमा-
भेदवदेकालंकारभेदेनायत्नेरितिनेवाच्यं नवापि दीयताऽत्वयोगीतयोरैकभेदे नापत्तेः

र
गं
२२६
२२०

दृष्टापत्तिरितिचेत्सेवात्रापिदृष्टप्तंप्राचीनविभागसम्भवेत्तैवशिथिलीकृतत्वा
त्। औपम्यन्तूपसामान्यलक्षणसत्वाद्द — नामलंकरणाम्नुपपमावांतरभेदत्वा
पत्त्यासकलालंकारिकप्रसिद्धांतभंगप्रसंगात्वश्चाविलंघितपूर्ववानरभट्टेरित्यादि
मुदाविपर्ययेपर्यायित्तानार्थापकोधर्मोनिर्दिष्टस्तथापिनैतन्निबंधनमौपम्यंविवक्षितं
पत्निबंधनंचविवक्षितं तथाहिविलंघनादावस्यैवदिव्यवापादानादिनाप्रतिबिंबनमि
तित्वन्मूलग्रंथविरोधाच्च नचयन्निबंधनंचविवक्षितमित्यत्रार्थालंकारत्वंविशेषंशे
षत्वेनैवाज्यनपुनरौपम्यमितिवाच्यं औपम्यंनविवक्षितमित्यत्रैकवारनित्यत्रैकवा
रनिष्ठयापराम्रष्टस्यैवपुनस्तयापरामर्शस्यमुखसत्तेः नचेन्नार्थ्यमोदनः पक्षोपदर्शवपक २२०
सेभेन्नइत्यादौद्वितीयपक्षादिशाद्यानामथ्याहृत्तशाकादिपरत्वे असंगतेःस्फुटत्वात् तस्माद
१५

स्पष्टत्वेनैव यथा प्राचीनोर्विहितोलंकारयोरनयोर्विभागः संगमनीयः यदि तु न तेषां दृष्टि
एषां तु तदेकस्यैवालंकारस्य द्वौ भेदौ इति वस्तुयमाद्दृष्टांतश्चैयद्वानयोः किंचिद्वैलक्षण्यं एव तस्य भे
दत्तायापवसायकेनालंकारान्तरत्वायाश्इति ह्यवचं वैधर्म्येणापि यथा जनपतिपरप्रीति
नाराः सत्कुलसंभवाः नदिकारस्कंकापिनायनिर्वापणक्षमः यथावातापत्रायंखलुच्छ
णोद्यदितावदेव यावन्नतेवलंनिदेवहतपाकठास्ताः प्राचीललाटपरिठविनिभान्ति वैपके
रुहोदरेरा नानिकृतस्लमांसि प्रीतिजननतापनिर्वापणाभावयोः स्तापन्नयाव
स्थानतमोहकरणपोश्च वैधर्म्येणत्रविंवमतिविभावः ॥ अथ निदर्शना ॥
उपात्तपोरर्थयोरार्थो भेद आरोपस्य पर्यवसायी निदर्शना अतिशयोक्त्यादीनां धर्म
मानरूपकस्य च वारणाय योरपात्तपोरिति वाच्यरूपकवारणाय आर्थ इति प्रथत्व

प्राथमिकालबोधाविषयत्वं । यदि वा विशिष्टेयमायां विशेषणद्वयोरभेदः प्रतीयते तदा वि
बप्रतिबिंबभावानापन्नत्वमपि प्रधानविशेषणं । न हि विशेषणानां तु बिंबप्रतिबिंबभावो
न निवार्यते इदं च श्रीरत्ना निदर्शनालक्षणं श्राधीसाधारणलक्षणं तु ललितालंकारप्रकर
णे वर्ण्यते उदा वामेतरात्मनि लसंतमनंतमन्तास्तीर्थे बृहंतमदनांतकेशोथयंतः विस्र
स्तकंठतमध्यपरिस्फुरंतं चिंतामणिं क्षितिरजः स्नपदेषयंति अत्रतनान्यत्रपरिशोपृतं
कंठस्थस्य चिंतामणेर्भूयोस्यभुगवेषणाचाभिन्नमिति तत्सादृश्यमूलार्थः यथा वान्यैः
समानममरैर्नगदंतरात्मनये चंद्रमाःशाखवदंति भवंतमन्ताः ते किं न हंततुलयंति नभो
निरंतवानापनोदरगते विचरातरालैः एवं चैकवाक्यगतः इह तु भिन्नवाक्यगतः । एवं
चवस्तुमात्रयोरेयस्यमूलोऽभेदश्रद्वोयस्यद्वयोरेयस्यमूलः स इति विशेषः यथा वा

कार्थ्यर्थनिदर्शनेस्फुते विशिष्टार्थयोः प्रकृतैकधर्मिगतयोरार्थाभेदे वाक्यार्थनिनायादृष्टेः
अस्माच्चचटपदार्थानां विंब प्रतिविंबभावश्यकः पदार्थनिदर्शनायथा ॥ अगाणेपिंद्वि
द्योरयिपरमपुराणैः परिचितोजगज्जन्मस्थानप्रपञ्चनाशित्वनिपुणः प्रसर्पत्पारसीयूषाम्बुपिल
हरिलीलाविलसितो हृद्गतस्तेमंदममकुलषट्पदंकूलयतु । अत्रहृद्गतांबुपिलहरिलीलपो
रागस्यभिदाद्विजेत्रोरपिसादृश्यमूलत्वाद्रूप्यभिमानः आरोपोवाहृद्गतेलहरिलीलयाः यथा
वापाणिकृतःपाणिरिलाह्रतायाः सस्वेदकंपोरघुनंदनेनहिमांशुमदानिलकल्पभावतयप्र
स्वभावयोर्भं ॥ अत्रहिमांशुजनितविकृततादिमकणाकीर्णतारूपावस्तुजनितनिरू
लताचविभूतिरूपाराज्ञानभेवाबुमसस्वेदवासात्कंपितयोः प्रतिविंबनमितिपूर्वस्मादुक्तमये
दाहरणाद्भेदः । प्रभातपरस्मात्विध्याद्युपमस्वपोहका[illegible]समुद्रणायोः प्रत्ययात्याणा

र॰ वपित्तसिद्धिः अस्यां चोपमानोपमेयगतधर्मैपोवार्थभिदप्रतिपत्तिरतः पदार्थनिदर्शनो
गं च्यते ॥ विंवप्रतिविंवभावस्तूपमानोपमेययोः सविशेषणत्वे भवत्यन्यथा त्वेनेति विवेकः
२२२ ननु वाक्यार्थनिदर्शनायां विशिष्टवाचकशब्दाभ्यां विशेषणयोरप्युपादानादस्त्वसामान्योपमात
योरर्थयोरार्थोऽभेदः पदार्थनिदर्शनायां तूपमानशोभादेरसत एवोपात्तत्वेन द्वयोरिति
चेत् शोभाशब्देन शोभात्वेन द्वयोरप्युपात्तत्वात् न ह्युपपात्तोपमेयतावच्छेदकरूपेणोपात्तत्
त्वविवक्षितं येनाव्याप्तिः ॥ स्यादेतत् सत्स्वप्यनुक्तेषु लक्षणेषु वाक्यार्थनिदर्शनायामन पदार्थनिद
र्शनायः अस्यां तु यामानोपमेयपयोरसत एव धर्मस्यान्यतरत्राऽरोपो लक्षणाया मस्त्विनेत्य वभ
पि वाक्यार्थनिदर्शनायां तूपकथनेनोपपदार्थनिदर्शनाच्चाचनिर्गीर्णावध्यवसानरूपका २२२
तिशयोक्त्यागतार्थत्वमितिचेन्न वाक्यार्थनिदर्शनायां रूपकस्य गुणीभूतत्वे । र

222

नतस्य नित्यायोगात् अन्यथा गुणीभूतयोपमया रूपकस्यापि नार्थतापत्तेः किंच अस्यास्य श
रीरं तादृशपदार्थयोः परस्पराभेदमात्रमुभयत्र विश्रान्तं रूपकस्य त्वमेयगतउपमानाभेदोति
शयोक्तेश्च निगरणानिगरणाभ्यां च तयोर्विशेष इत्यलम् एवं च स्फुटमेतास्याः रूपकातिश
योक्तिभ्यां वैलक्षण्यं अतएव त्वामंतरात्मनीतिपद्ये गवेषयंतीत्यत्र गवेषयंतत्यत्र रूपशो
धयंत इत्यत्र शोधयंतीति विधाने अर्थयोः पौर्वापर्येण नसौंदर्यहानिः रूपकाद्भेदात् व्यामा
नेत्थं रूपकमेव वाच्योद्देश्यविधेयभावस्यापि वाच्यकल्पोद्देश्यविधेयभावान्तर्भावात् उपमानेउ
पमेयाभेदसिद्धावस्यापेक्षितत्वात् सुधीभिरकनीलयं अलंकारसर्वस्वकारस्तु त्वन्यादृन
म्बरत्न नोपदलकर्कमानिं नंदसमी खंडले येनयं दीकरणं विधोरीति पद्यवाक्यागय वि
निदर्शनायामुदाहतार् आह च पत्र तस्कृत वाक्यार्थान्तरमारोप्यते साम्यनापिक।

र॰ रणेपि न तत्र संबंधानुपपत्तिमूला निदर्शनैव युक्तेति । तत्र वाक्यार्थरूपकस्य दत्तजलांजलि-
गं त्वापत्तेन चेष्टापत्तिः वाक्यार्थनिदर्शनैव नितरां समस्तं स्वीक्रियतां च वाक्यार्थरूप । कामिनि पूर्व
२२३ नुयोगस्याघितुल्यत्वात् यत्रूक्तं चैतत् पदार्थरूपके मुखं चंद्र इत्यादौ मस्य श्रोतस्याभेदारो
पस्य रूपकजीवातुत्वस्य कल्पनायाश्चोचितत्वात् । कं — शोभां वहत्वास्यमित्यादि पदार्थनि
दर्शनायामभेदारोपस्याभावात् तज्जीवातुत्वायोगात् रूपके विवेचनं नास्तीति तच्छायुष्य
मानं भुक्त्यभावात् असमञ्जसोदाहरणे वाक्यार्थनिदर्शनायाः —वकाशस्तोत्र शब्दैतेनैव
लक्षणेन निर्मितं संभवतां वा वस्तुसंबंधेन गम्यमानसौपम्यं निदर्शनेति तदपि रूपकातिश
योक्त्यादिष्वतिव्यापनात् पत्वलंकारसर्वस्वकारानुकारिणा कुवलयानंद कृतोक्तं २२३
वाक्यार्थयोः सदृशयोरैक्यारोपो निदर्शनायद्वयाततः सौम्यतामेयेप्रोणादौर कलंकते १८

ति वचनमतद्रूपाणां नैव निवेदितरहस्यमिति न पुराकुलीक्रियदिति त्वत्पादनख — रत्नानि·
यो रंजीतियावकैः ॥ इंदुं चंदनलेपेन पांडुरीकुरुते हि सः इत्ययुक्तिर्मीयते तदा निदर्शनायु
क्ता न चास्मदुक्ता वाच्या निदर्शना इयं तु प्रतीयमानेति वाच्यमुवंवं इदं वेति व्याख्योपमायु
एवं चेदं इति प्रतीयमानानन्त्वलंकारांतरमित्यस्यापि समत्वचत्वात् एवं चारोपाध्यावसानमा
र्गवहिर्भूतस्यार्थद्वयाभेदो निदर्शनाजीवितं। स कतीयभेदप्रतिपादनद्वारा प्रतिपाद्यते वा
क्यार्थनिदर्शनायां अतएवं संमटदेहदाहृते क्वसूर्यप्रभवोवंशः क्वचाल्पविषयामतिः
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरमिति नन्वत्र निदर्शना नैव संगच्छते विषयिणउपा
दानेपि विषयस्यानुपात्तत्वात् ॥ उभयोपादानं हि तत्रावश्यकमते ललितालंकारउचितःइ
ति चेत् ललितालंकारनिपकरणावसरएवैतव्यक्तमुपपादयिष्यामः एतस्मादनख

र॰
गं
२२५

रत्नानामिस्मत्रदंष्टांतालंकारमाऊः तदप्यसत् विंवप्रतिविंनभावायत्रपदार्थयरि

तस्यनिरपेत्तवाक्यार्थद्वयस्यैवदृष्टांतत्वात् तस्मात्तत्पादनरवरत्नानाषित्यत्रवाक्यार्थ

रूपकमेवतन्निदर्शनेतिस्थितं एवमसंभवद्वस्तुसंबंधप्रतिबंधनापदार्थवाक्यार्थनि

दर्शनादर्शितातुदाहरणपदेयत्तेचोवारेरविमागतं ।सत्ताकार्यानिरोधीतिवीथयनरह

मेधिनः अत्रकारणयोग्निरध्यापपत्तिभिन्नावासापतीतियदाम्नुहत्याचरणेणि वः प्र

योगाद्विरेस्त्रसत्यौदयदेशावच्छिन्नशिरस्कांतानपस्यगटहमेपिगतसदात्तिथ्यकरणा

विषयकबोधानुकूलाचरणासंभवात्मषेवान्वेनाप्यतिष्ठिमेवाकार्पेत्सोयम्पसङ्गो २२५

वान्वसंनभवद्वस्तुसंवंधमूलापिनिदर्शनासंभवति नचवोधपत्तिवद्वोधयत्रितिश्र

तीयमानेयमुत्पेक्षाव्यालिंपतितयोगानिनभोवर्पतिकज्जलमित्यादा॰ ॥ ८

विवेतिवाच्यं हृत्तुनः संभवेनैव नस्या अप्रस्तकेरित्याहुः देवयात्तुनोक्तक्रियेनिसंका·
रकेकर्तृत्वेष्मनंतरंतुक्तयथ्येनुधात्वर्थपातव्यापाराश्रयत्वंकर्तृत्वमितिसंगच्छतेपदितद्वृत्ताकृ
तविर्निगानुपपद्यतेपूर्वार्धन्नाकाल्कनस्तुविप्रविपर्यार्थकत्वात् तत्कर्तृप्रत्ययस्याश्रय
त्वेतित्रूठलक्षणयापन्नाश्रयः कृतपदार्थस्यपवमकर्तृप्रत्ययानामुपव्याख्येय। चेतनस्तुभक्त·
इतिनयपथ्येननिरीक्षतेतदावोधयश्रित्यन्नप्रतीयमानोत्वेत्तासंभवत्येवा अपमेववाश
यमनसिक्रुत्यसंमटभेदेः खखहेतुत्वयस्यक्रिरित्याशिलक्षणंनिदर्शनान्तरमुपकृत्योदाहृते
उन्नतंपदमवाप्ययोलघुर्लीलयैवसमुत्पतेदितिध्रुवं शैलशेखरगतोदृषत्कणश्चारुमा
तधुतः पतत्यधइतिपर्येयरतियदोनंरबोधयन्नवोधयितृत्वेत्यस्याभावाडेत्तापात्रसंभवेवो
यनंनिदर्शनायुक्ताहालाहलंखलुपिपासतिकौतुकेनकलानलंपरिचुंबंविघ्नतिप्रका

र० मं व्यालाधिपं च पतते परिरब्धुमहापोऽर्जनं तव शापितं तनुते मनीषा। यथा वा व्योम
ग० नि वीजजऊ कृते चित्रनिर्मातिस्त्रदवंपवनि। रचपतिरेखाः सलिले यस्त्व लेचरति सत्क
२२५ रं वीजाकरेण वीजप्रक्षेपपूर्वकं कर्षणं। इदं चापूर्वो ध्वंयानीगुरुजनैः साकस्य यस्मा
नाननाभुजातीयग्रीवेपदद्भास्तीननिः पत्राकरोज्जीगत अत्र भावप्रधानमाख्या
तमितियास्कोक्तरीत्या क्रियाविशेष्यबोधवादिनां शाब्दबोधे भेदारोपः क्रिययोरिति
सत्वं चेदस्मादाविव नूपकमुचितं प्रथमान्तविशेष्यबोधवादिनां शाब्दबोधे भेदारोपः
क्रिययोविसत्वं चेदस्मादाविव नूपकमुचि प्रथमान्तविशेष्यकबोधवादिनां नार्थः
सदृति॥ निदर्शनेतिभेदः निःपात्राकरणं वक्त्र लेशस्यापरपार्श्वे निर्गमनात्पत्रराहित्य २२५
करणं॥ इति रसगंगाधरे निदर्शनाप्रकरणं अथ व्यतिरेकः उपमानादुपमेयस्य गुणविशेषव र०

वत्वेनोत्कर्षो व्यतिरेकः प्रतीपादिवारणाय तृतीयं तद्वैधर्म्यपरं तत्र चोपमानतामात्रकृत एवोत्क
र्षो न वैधर्म्यकृतः साधर्म्यस्यैव प्रत्ययात् अधिकगुणवत्वमात्रमुपमानगतापकर्षमात्रं वा
न व्यतिरिक्तः पद्माकरं जगत् अत्र भावप्रधानमाख्यानमिति वाक्योत्कर्षेण क्रियाविशेषणकावो
पवोद्दिनोशयात् एवाभेदो एपः क्रिययोरिति मुखं चेद्रजःपादाविवरूपकमुचितं प्रथमान्तविशे
ष्यकत्वे पवादिनाम्नार्थस्य तु इति निदर्शनेति भेदः ति: यन्नाकरणं च समुद्रं खमारस्यापरधा
र्यं निगमनात्सत्त्रहितप्रकरणं ॥ अपरमेनं गाय रेनिदादर्शनाप्रकरणं ॥ ॥ अथ व्य
तिरेकः उपमानादुपमेयस्य गुणविशेषवत्वेनोत्कर्षो व्यतिरेकः प्रतीपादिवारणाय तृ
तीयं तद्वैधर्म्यपरं तत्र चोपमानतामात्रकृत एवोत्कर्षो च धर्म्यकृतः साधर्म्यस्यैव
वत्वपात् अधिकगुणवत्वमात्रमुपमानगतापकर्षमात्रं वा व्यतिरेकस्वरूपं तयोः

र॰ न्नूपमेयोत्कर्षाद्युपमेयं नरेणास्पदत्वात् अत एव न साहृश्याभावमात्रं उपमानादुपमेयस्याप
गं॰ कर्षेपि न संभवात् स्पष्टवाप्यत्वे नास्पदत्वात् उपमेयोत्कर्षविशिष्टत्वेन साहृश्याभाव
२२६ शेषणेन तस्यैवालंकारत्वौचित्यात् उदा॰ अनिशं नयनाभिरामया दमयास्य मदिनो मुखस्य
220 ते निशि निःसरदिंदिरं कथं तुलयामः कलयापि पंकजं अत्र पंचायमेयोत्कर्षकोपमानाप
कर्षश्चेपोर्वैयर्थ्योर्द्वयोरप्युपादानात् अनुपादाने पादाने च तत्रा त्रैव
हौ साम्यमयोपाः प्रोतीत्वार्थीत्वाद्विसान्त्वे द्वादशविधो भवन् स श्लेषनिः श्लेषत्वाभ्या
चतुर्विंशतिप्रकार इति संचः उदा॰ कज्जलप्रतिकाशि हृत्यु वेदी वैरीदशमत्रोकिविद
यमः कथमिंदुरिवाननं त्वदीयं सकलंकः सकलंकहीनमेतत् अत्रोभयोरप्युपादान २२६
नम्रुपमा च श्रौती अत्रैव कथमिंदुरिवाननं नतेवदं द्युतिभेदं न दधाति यत्कदापीतिकृत्ते २१

युक्तिभेदं खलु योदधाति नित्यमिति वाक्कृते एकरतेरानन्दपादानं स्माचकथमिदु दिवाननेम्र
गात्प्राभविनियुक्तं मिदं विदं तं सतः इतिकृते हेतु स्मामानन्दपादानेस्माच हेतुद्वये हि यस्से
वानन्दपादानेनस्मादहेपेएणवगातिहृभयोरप्यानन्दपादानेनतथैवचनचनवगतिः व्यतिकेरेकृषीपक
षहृयत्वात्तपोऽस्यप्रयोजकस्तानमंतरेणानवोयात् एवंनपननिवहत्तु खंजनानामिहताना
मिहतानाविषमगभगभागेपशोनेमहृप्रोकथमानननेस्पशोभेस्वहृ शोभेगुरा समयदादुजेना
अत्रोमयोपादानमात्र्थीचदनेनत्तु कथस्समानशोभेस्हदेशोभेगुरुसंगुरुसंपदादुजेनशाख्रतस
पंदंदुजेनेजिवहृत्तेएकतरानन्दपादानेस्माच सहृशकथमाननंम्रम्रर्गदग भवितांहंजनिशापि
नापकेनेजिहृतेउभयानन्दपादानास्माचहृवेदंत्तु निदर्शनेनवकजियदिवसाविल्लासंनित्सहत्वा
संगमंगलसविदोऽस्वेयतिस्वर्वाहसगोर्वाणधुनीजटा स्थितिनितरः अत्रेवदेस्साहृशपमात्रशान्तसमस्स्या

२· देश्यतद्धि शिष्टशाकस्यशाद्वस्याभावात्तत्पर्थमार्गो हुं द्वितीयविवीकरणेनाह्निसेवोपमा अ
गं नैवनिःसंगेरभिलषितेत्वाय्यचरणनिर्माणे संपातङ्गरंतविंतपाकलितमिति द्वितीयपचरणनि
२२८ र्माणैर्वापकतरानुपादानं साचः सर्वाचीनाद्विर्वास्यमनोरथ्यानन्नत्प्रजुषामिति एवं वेतदन
पाल्लनमिति· अतः सवाक्रैलोदाघकरभूतोयपिर्दृष्यानन्तत्यातपतोभूयस्थिरथीरमि
२२७ गीर्मलः अत्रोपमाश्रोतीश्लेषस्तस्फुटपवराजन अचंडमार्तंडमंडलोदंडशासनाकथम
क्रूरसत्वाचपयोपिविवर्गीपसेश्तिकथंवार्धिरिवृास्तित्वयतःसविषभागयइतिवाक्रूतप
कतरानुपादान महेद्रतत्यकवयाभवतेचंद्रतुकिंनानिह्रवारपामः भवानसहृदैःसप्र
पास्यमानः कथंसमानत्रिदशरूपिपेन अत्रार्थोत्रिदशात्रिःशानेषामपियःसंएवयायास्तत्रा २२१
दशाधिकसंख्यास्तएवपश्चतिवकृत्रीहो बहुव्रीहौ संख्ये पञ्चति अचितत्पुरुषःकर्म्मगर्भत्वात्ततो २२

नप्रयोगः उपोद्घातेनेति बहुव्रीहिर्वा भवानसदावर्द्धितगोत्रपक्षः समानकक्षः कथम ।
स्य युक्त इति कथं निरस्ताखिलगोत्रपक्षः सामानकत्वमश्नुते सः इति वाच्यतो एकत
दानपादाने इदं त्वोच्यं इहो भयापादानभेदश्चेयं दृष्टपर्यायं वैधर्म्यापादाने हि कि
माश्रयश्लेषः स्यान्नच यत्र द्विजस्स एलयमातरीश्चादिशा दृष्टैवैधुर्यमानोपमयेपुष्ट
प्रोक्तोपान्त एव श्लेषो व्यतिरेको न्वायकस्तत्रैतदुदाहरणं दृयपादमितिवा चेत्तत्रस्वश
दृवैयस्सैव वैधर्म्यस्य सम्भवात् इत्थं चतुर्विंशतिभेदा इति प्राचामुक्ति विपुलोदाहरण
भिजेर्यग्या कथंचिदुपपादनीया किं चोपमाप्रभेदाः सर्वएवात्र संभवन्ती स्सलं चतुर्विं ।
शतिभेदगणनया नन्वस्यालंकारस्य वैधर्म्यं मूलमौपम्यमिति मूलत्वमेवोचितं ।
नन्वयमागमेत्वेतस्याः साधर्म्यमूलकत्वादमचतत्त्रिविधपहपैणैवग्रहात्तः नचेष्यय ।

र॰
गं॰
२२८

तिः सिद्धांतभंगप्रसंगात् तत्संपद्गुणपुरस्कारेणोपमेयस्य तत्सादृश्यनिषेध उत्कर्षपर्यवसायी त

स्य गुणपुरस्कारेण तत्सादृश्यस्य प्रतिषेधनेऽपि गुणांतरेण सादृश्यप्रत्ययस्य दुर्वारत्वात् । यदि

च तत्सादृश्यसामान्यनिषेधो विवक्षितः स्यात् गुणविशेषपुरस्कारो मर्थकः स्यात् तथैवेना

यमस्मादधिकश्यामः क्रेवियथानुरूपेण कुलेन सम इति सर्वजनीनप्रत्ययापात् । एवं च प्रतीयमा

नमणिसादृश्यं पुगुणांतरकृतनिषेधोऽन्त्यापि तेनोत्कर्षेण हतप्रभमिव विवंदीकृतमिव तत्वम

त्कारविशेषमाधातुं प्रभवतीति प्राचामाशयः । अत्र चालंकारे क्वचित् सादृश्यनिषे

धात्किंसादुपमेयोत्कर्षीयमानापकर्षो क्वचित्त्वशाब्देनोपमेयोत्कर्षेणार्थिकसादुपमा

नापकर्ष सादृश्याभावो क्वचित्तादृशेनोपमानापकर्षेणार्थिकसादुपमेयोत्कर्षस्तदभावो

तयातत्राद्यः प्राचीनरीत्या समेभेदतः द्वितीयस्तु तीयावपि प्राशस्त्याद्वैद्रावेवतत्रादिउ॰ ज्ञमुदा २२८

कपंकिलाद्गुणाधिकं निर्मलमाननं नेत्रमनल्पमाधुर्यं किंचोयथादिमासि रोगग्रस्तमाः कवीनां
अत्र पूर्वार्द्धे उपमेयोत्कर्षः शशाङ्के उपमानापकर्षस्य हेतुष्णाभावावाच्यौ द्वितीयार्द्धे उपमा
नापकर्षः शशाङ्के उपमेयोत्कर्षस्य हेतुष्णाभावावाच्यौ एवंरूपविवक्षयोदाहरणांतरं वशाहा।
त्वंसंभवयि नातीव दृश्यामि तिनोदाहृतं चिन्त्वयमप्यालिङ्गमेव यथा अपारे खलु सं
सारेविधिनैकोजनः कृतः कीर्त्यानिर्मलया भूपत्वया सर्वेजनाः कृताः अशीतलोग्न
श्रमस्तुभ्यन्नाशोशिरःशाशीउग्रपाशीतत्स्वमेकोसिराजन्निशेषप्रसादयोः यथावासत्त्व
षेतिवादिवादिदत्स्वमन्दाराशापरलवर्षणः स्वकाहरजनीमलीमसत्स्वामहान्नवैहिरेवनिर्मलः
अत्रोपमाननहिशेषणपादानसामर्थ्यादाक्षिप्तमपवव्यतिरेकोननन्वयगपरनिकदापिमानमित्वयं
मत्यन्नुपन्निलेशोवंतजनापाप्रशेहारान्ते ह्रहवराजविशेषणस्य यथाकथंचिनस्तु॥

१॰ स्यर्थत्वेप्युपमानतद्विशेषणोपादानस्यन्यूनोत्कर्षमंतरेणानुपपत्तेर्नोगारुकत्वात् यत्रत्व
अ मानतद्विशेषणोपादानमंतरेणोपमेयविशेषणैः सुंदरोदेवदत्त इत्यादाविवतत्स्थिति
२२८ प्रकाशतेन कृतार्थैरथ्याहृतविशेषणस्वविलक्षणविशेषणविशिष्टधर्मांतरायेह्यथाव·
र्णपरस्योत्कर्षः प्रतीयतेस व्यञ्जनविषयः यद्यानमनागपिराजरोषशंकानकलंकाउगमानया
२२९ उभावः उपचीयतपवकापिशेषाभापरितोभासिनितेमुखस्यनित्यमुपमेयव्यतिरेकध्वनिरर्थश
क्तिमूलः यत्वलंकारसर्वस्वकारउपमानादुपमेयस्यन्यूनत्वेपिव्यतिरेकमाहवैलक्षण्यमा
त्रस्यव्यतिरेकत्वात् उदाहृतंच क्षीणः क्षीणोपिशशीभूयोभूयोभिवर्द्धतेसत्यंविरमप्र
सीदसुंदरियौवनमनिवर्त्तियातंतु यद्यत्रव्याख्यातावि मर्शिनीकारः सपूर्वपक्षसिद्धांतंव्या
चष्टे तथाहिनन्वत्रोपमानादुपमेयस्यन्यूनत्वंव्यतिरेकइतिनयुक्तं तस्यहिकारणत्ववत्वे· २२८

नादृतावान्यौवनस्य चास्थिरेत्वेशतिपाद्ये वंडयेन्नपात्रिकगुणत्वमेवविवक्षितंपदे तत्त्वंद्रवद्या
त्तंसत्रपुनरायातीतियत्तोत्रं वंद्रवद्रत्तंसयौवनंयदिपुनरागछेत्तत्प्रियंप्रचिरमीर्ष्यात्तनुवंधो
युज्येत इदंपुनर्न्नहेतयौवनंयातंसत्पुनर्न्नागछतीतीर्ष्यांत्वंतस्यपरिहारेणनिरंतरयैवप्रिमेणाग्
सहृजनुःसफलपितत्वपिगीर्ष्यात्यक्तत्प्रियंप्रतिमन्तुक्रुरुप्रसादमितिप्रियवेस्यापदेशोपि
यंपतिकोपोपशमायचंद्रात्तयायौवनरागमंकृतगुणत्वेनविवक्षितमितिस्मृतत्वमपिवि
देकोरसपरिपोषकतयाचास्यापिहृदयत्वमिति । ननुभयमप्यसत्यस्मिन्प्रियहितम्पशीली
इदंपुनर्यौवनमपुनरागमननातिदुर्लभरत्वादत्युत्कृष्टमितिमानादिभिर्नतरायैः शान्तृजनस्मा
घनीयैर्विदग्धयाभवमानुधागमपितुमामांप्रतमितित्रावदुपात्तगुणात्कृतमुत्कृष्टत्वस्मु
टमेवसकमुखवनिदानत्वाचतुयात्तगुणाकृतास्पुत्कर्षोत्रवाक्यार्थेरिपोषायसहृदय

र॰ हृदयसरणिमवनतनयथा किमित्यस्य कदर्थं यौवनस्य कृते मया मानादि हंसतेपात्तनाम॰
गं यौवनमिति प्रतिकूलेनार्थेन प्रकृतार्थस्याप्युष्टतापत्तेः किंच यत्र क्वापि शास्त्रउपमेयस्या
२२७ कर्षस्तत्रापि सतनस्य वाक्यार्थपरिपोषकतयोत्कर्षात्मना परिणमति यथाड्डाह्रो तिण
स्मालोके हीनोद्दाहल्लादपिश्रयंहतिकुलसांगे भोक्तारं केवलं तमः अत्र हीनत्वस्यापकर्षादा
230 तृणतापि कवचरूपोत्कर्षात्मना परिणमति एवं दद्रस्तु परमोत्कृष्टोग्रः तीर्णवहत्ते मुङ्गः धि
गीर्दयो वनं तर्विस्तीर्णं तत्पुनर्रैतिपदित्यादावुयात स्यापुनरावृत्तित्वस्य तद्धर्मस्य मानप्रतिकूल
त्वपाद्वेषेणैव पिकाराददिकपनं नतुवास्तवापकर्षेणेड्ल भत्वस्याप्रियसमागमोल्लास
कत्वस्य चोत्कर्षकस्पष्टत्वान्यदि पिकुवलयानंदकृतालंकारसर्वस्वोक्तार्थानुवादकेनेमू २३०
नमूनत्वापाप्रदाहत्वं रक्तत्वं नचपलवैरद्रमपिज्ञोपौ प्रियापाणोस्त्वामायांतिषितीपुत्वाः स्मरधनुर्भक्ताः १५
सर्वमपि

कांतायादन्तलाद्रत्नित्वमुदेतहृत्ममाप्यावयोसर्वंतत्वंमशोकेवलमहंयाज्ञासशोकहृतः
अत्रसशोकत्वेनाशोकागेत्सपापकर्षः पर्यवस्यतीति तदपिचिंत्यरत्नाघत्रपूलतयाम
केऊतश्चिद्गाद्दूषणायसारणंयथारश्रोभाविशेषायभवत्येवंप्रकृतेऽपमालंकारहरी
करणमात्रमेवरसानुगुणातयारमणीयंनव्यतिरेकः अतएवासमालंकारंप्राचोनम
मते अन्यथानवालंकारांतयानन्त्वीकाणपत्तेः यथाभवतन्निनषेपिमानवैः पारिपूर्णं
विबुधैरयाज्ञानवैः नभविष्यतिनास्तिनाभवन्त्यपर्यस्तभजतेतुलापदं अतएवध्वनिकृ
तासहृदयधुरंधरेणसकविस्तरसारवत्सारेणक्वचिदलंकारसंयोगःक्वचिदलंकारवियो
गंचऊर्थादिस्वत्कारकात्वमितिपृघसाहश्यपदकारणोऽदाज्ञ्ड अतएवमंमटभट्टरापिका
मात्रेव्यतिरेकश्रुक्रौनिरस्तेचमनन्वव्यतिरेकइतितस्माद्यमेयस्योत्कर्षएवनिरेकालंका

मानाड्य

१ शेनापकर्ष इति स्थितं यदि तु तस्यानन्वमपि विरेकस्याग्रहस्तदेदमुदाहार्यं न गतत्रप ब्रह्मणा धृत
ग व्रतं समुन्नमानत्वं केवलमेव तु हन्तनकं यसमारोढसिंहनराजनसहस्त्रेनेत्रसत्तु लाहितेन्त्र अत्र
२३१ धर्म ह्ययेनैव नत्वनो सिधर्मातिरेणात्तु समम् इति प्रतीतिबलात् विनि विशेषाद् अलंकारता पवंच
लक्षणोऽपकर्षोऽप्येवं ज्ञानीयो देयः यद्यपि कुवलयानंदकृता अनुभाय पर्यवसायिनो व्य
231 तिरेकस्योदाहरणमुक्तं इह तरनिवद्दमुष्टेः कोशविषमासस्सहजमलिनस्य ॥ कृपाण
स्य पाणस्य केवलमाकारतो भेद इति तत्र निरीक्षितमापुष्पकता तथा हि किमत्रायमा
नुद्वत्कर्षरूपो व्यतिरेकोऽभयर्घे सापी अहोश्वित्सर्वत्रकारायुक्तादिशापकर्षरूपनायः
उत्कर्षप्रयोजकधर्मस्यात्रानुपस्थितेः न च श्लेषेण दीर्घोत्तरेसा पस्थिति रस्त्येवेति वाच्या २३१
तस्यामातरत हृष्टितत्वेनोयमेवानुत्कर्षकत्वात् अर्थान्तरेणकृतिरूपेण सदृशेषम् २६

लकाभेदाध्यवसायन्तायारणीकरणाच्चअन्यथाश्लेषमूलकोपमोच्छेदापत्तेः चन्द्रबिंबमिव
नगरंसकलकमित्यादावपिकलकलसहितत्वकलासाकल्ययोर्वस्तुतोवैधर्म्यस्यानुरूपत्वात्
तत्सकलत्वमित्यत्रोपमायामेवकवेर्निर्भरः प्रकृतेतुभेदशब्दोपात्तावैलक्षण्यस्येति भ्रूगीतत्वं
यद्यत्रोपमाविघटनानुरूपोव्यतिरेकोनिर्भरस्सः स्यादाकारशाह्रस्येवानर्थकः स्यात्कृपणा
स्यकृपणस्यकृपाणस्यभेदोदीर्घोत्तरादेवेस्येवबद्दूगात्रइत्यत्रव्यतिरेकेश्लेषोनुकूलः यस्तुप्रकूल
एवउपमायांपुनरनुरनुकूलः प्रतिकूलस्यदीर्घोत्तरत्वानुरूपवैधर्म्यस्यसाधारणीकरणाद्राकृति
भेदस्यचोपमानोपमेययोरपिसत्वात् एवंहिकवाशयेणाकृपाणयोस्तुल्येनवर्णादत
ऽन्यादिविशेषणसाम्यात् अन्तरभेदत्वाकारभेदत्वादविरुद्धएवेतिसहृदयैराकलनीयंल
हि त्काऽपतीयः तस्योक्तिमात्रेणाप्यसंगतेः अहृदयत्वाच्चतस्मादत्रोपमायमेवस्तुप्रतिष्ठिते

१० स्यात्तां कृष्टकार्षापणे चाटनं प्रकृतमनुसरामः अलंकारांतरेस्यापितोच्छायेसंभवति य
ग थाईश्वरेण समो ब्रह्मा पिता साक्षान्महेश्वरः पार्वत्या सह श्रीलक्ष्मीर्माता मातृस्समा भुवि पिता
२२१ सकाश्टदृशः स्वयं पावकसन्निभः अत्रूपकान्वयो यमाउपमेयोत्कर्षस्यो यमानापकर्षस्य
वद्धेतवः अस्य चालंकारस्य साहृश्यगर्भत्वात्साहृश्यस्य च त्रिविधधर्मोत्थापितत्वादत्रा
232 पितस्य कारानुगमो बोध्यः तत्रानुगामिनि धर्मे यथा अरुणमपि विद्रुमद्रुलतं वापि किंस
लमं बाले अधरीनितितिरां तवाधरो मधुरिमातिशयात् अत्रारुण्यमृदिमानावनुगामिनो विंवप्र
तिविंवभावयत्र यथा नलजेलितविकासमंदस्मितवाननं हसति अत्र हास्य विकासयोर्विंवप्रति
विंवभावः लालित्यसौंदर्ययोः शुद्धसामान्यताश्लेषोपात्तं जडजत्वं साश्रयात्कर्षहेतुः एवं साहृश्यप्रति २२२
षेधाली व्यतिरेको निरूपितः भेदालीढो व्यपसंभवति यथा निःकलंकनिपतनकचतुः षष्टिक २

लायदस्यदापूर्णा मही यत्वं वदोसीतिरूपा वचः ॥ इति रसगंगाधरे व्यतिरेकालंकारः अथ
सहोक्तिः गुणप्रधानभावावच्छिन्नसहार्थसंबंधः सहोक्तिः हृद्यत्वं चालंकारसमान्यलक्षणागतं
सकलालंकारसाधारणमेवेत्यस्फुटं कृतं तच्चात्र कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययात्मिकया
श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसानात्मिकया केवलाभेदाध्यवसानात्मिकया वातिशयोक्त्यानुप्रा
णेन भवतीति वदंति अनुकूलभावमथवा परास्तु वदंतु सहैव नरलोके अंभोजपतितमंत्री
विपिनेदलीवलभीव हृतः इत्यत्रातिप्रसंगवारणायावच्छिन्नांतं उदा॰ केशैर्वधूनामथ सर्वकौ
शैः प्राणैश्च युष्माकं प्रति भूपतीनां त्वया रणे निःकृष्टेन राजन्नायसजीवा च कृष्टेन अत्र चापा
कर्षणकार्याणां केशाकर्षणादीनां पौर्वापर्यविपर्ययविपर्ययेणानुप्राणितः सह भावः
निष्कृष्टत्वेन च पौर्वापर्यविपर्ययः यथा वा भोगिपनसहरिपूर्णमृगातिपसक्रुधा ॥

२. विटपैः सहैव पतन्ति तेषु तिनिशासनमस्सु नामाकं पूर्वं तु कर्मणः सहोक्तिरिह कर्त्तरि
ग तिभेदः त्वयि कुपिते रिपुमंडलखंडपांडित्ये संपद्दंडे गीरिगह्वनेरिवथनोदिवसैः सह
२३२ लोचनानि वर्षन्ति अत्र वर्षवृदाचरणेपाः श्लेषेण भेदाध्यवसितिः यथा वा वज्रमन्या
महोराजत्र वपभवतः स्तुतिविपद्भिः सह दीपं तेसंपदोभवता यतः पूर्वाकर्तृसहोक्तिः
233 इयं व्याजस्तुतिसंवलिता कर्मसहोक्तिः पमपत्रैत्पाणांनेत्रैः सहलोकत्रयश्रिया उन्मी
लितो निमीलितो जयति सवितुः कराः अत्रोन्मीलननिमीलनयोः पद्मपत्राया श्रयभेदे
नमित्रयोरपि प्रकटत्वाये कोपाध्यवच्छिन्नतयाः भिन्नीकृतयोन्नुपादानमित्यस्त्येक क्रिया २३३
संवंधः अतएव न श्लेषः तस्यप्रतियाद्यतावच्छेदकभेदएव स्वीकारात् एषद्वाहरणेषु
सहयोगात्तृतीयाप्रयुक्तोगुणप्रधानभावः प्रधान्येन क्रियान्वयेन यथा एष्यंतसंयोगीना २८

दीपकं वा भवति सहादिशब्दप्रयोगाभावे ऽप्येषां संभवति वृद्धो यूनेति निर्देशेन तृतीयायाः सा
मान्यात्परं त्विवादिशब्दरहितो ऽप्येतादिवक्तव्या अप्रधानभावस्तु शब्दपदेन तु कथमप्रधान
भावः शाब्दस्तूच्यते यावता अर्थक्रियायामपि तान्वयः तस्मात्तदार्थ्यात्तन्वयो वा उभयथाप्यस
वाचकशब्दाभावादशाब्दत्वमेवेति चेत् अस्ति तावन्मत्वड् मत्वड् वाप्रधानत्वं यद्दशा
दयमस्मिन्नोगे प्रधानं मुख्य इत्यादयो व्यवहारा आपामरमुल्लसंति तदभावे रूपे चाप्रधा
नत्वे सहयुक्ते प्रधान इति शास्त्रेणात्तृतीयायाः शक्ते बोधनात्तस्य कथमशाब्दत्वं न च सहा
र्थेन युक्ते वियुक्ते वा अस्तु तेन प्रधानेतरतीयेति तस्मादर्थेन तु अप्रधाने ऽर्थे वाच्य इति तथा च नो
क्तार्थस्मि हि रीति वाच्यं एवं चाप्रधानग्रहणमेव यथा पितुः पुत्रेण सहागतः पितेत्यादौ पित्रा

२०
गा
२३४
234

द्विर्भावेंतरंगत्वात्तत्र प्रथमोत्पन्नैरेवोचितत्वात् पूर्वेण सह द्विपितुरागमननिमित्तादौकारविभक्तिः १
प्रावृत्ताच्च ग्रन्थस्थाषष्ठीशेषेश्मन्नापि विशेषणाग्रहणापत्तेः तस्मात्पृथग्दृष्टेनोत्तरत्तीयेस्मादि
शास्त्रदृष्टेन शक्तिग्राहकमेव सहयुक्ते प्रधानस्येत्यप्रधानशक्तिग्राहकपृथ्वीवत्तवतत्रप्रकृ
त्यर्थस्याभेदेन विभक्त्यर्थेन्वयस्तु यूहापि शाकेपावद्धं धर्मिशक्तावपि धर्मत्वादीनामिवाप्राधा
न्यस्यापि शाब्दत्वमव्याहतमेव षष्ठीस्थलेतु विशेषणांशस्याभावोनैव मिति स्फुटमिव वे
लक्षणापत्तेनाप्रधानग्रहणांशक्यमकर्तुमिति वदंतो मनोरमाकाराः पराक्ताः उक्त
प्रकारेण सार्थक्यसिद्धो मुनिवंचनस्य वैयर्थ्यकल्पनायाअनापत्त्वात् नच पुत्रेण २३४
सहागतः पितेत्यादो पुत्राप्रधानसहितत्र इति बोधस्याप्रामाणिकत्वान्नोक्तार्थ ।
सिद्धिरिति वाच्यं दंडेन घटइत्यादौ दंडजन्यातावानघटइति हि सर्वजनी १९

नीनेवोथेहतोऽस्तीमुक्तिवचनावलंवेन दंडाभिन्नेहेतुकोघटइतिवोथवदताभवतेवास्या

मरणेर्दर्शितत्वात् भावप्रथानमात्वात् तमित्यवोते केर्मनिवत्ते स्तत्र तत्रत्वहकृत वोथवैपरि

त्यस्यानुपपत्तेश्चेति कृतमप्रसक्तविचारेण: प्रकृतत्वाप्रकृतत्वप्राधेयेण प्रमेयतायत्तो

यमानतयोर्निर्णयकेऽस्तु कृत्वादिहृतताभ्रांतपोर्निर्णयः प्रकृतयोरपिसाहित्यसं

भवात् किंतु प्राधान्याभ्यामिति हृद्यत्वचास्याः प्रतिशयोक्तिकृतमित्युक्तं यत्र तु सा नास्ति

तत्र श्रुत्रेण सहागतः पितेत्यादौ न सहोक्तिरलंकार इति निरुक्तं अतिशयोक्तेरेवात्र च

मत्कारस्तु अत्र विचार्यते लोके श्रेयथ्पनामित्यादौ पौर्वापर्यविपर्ययानुप्राणितासहोक्तिरलंका

र इति निरुक्तं अतिशयोक्तेरेवात्र चमत्कारप्राधान्येन सहोक्तेर्नामभूमात्रत्वात् तदेकोक्तो

रिनाशाश्रजापते पुत्रापत्त्यपश्यस्मादतिशयोक्तौ लंकारान्तवकोपोरिनाशेन सहेवत्रप

२० जायते इत्यत्र गुणाभावमात्रमुक्तं नैवलक्षराषेपि विच्छित्तेर्विशेषात्तस्यैव चालंका
ग रविभाजकत्वात् नच सादृश्यपात्रप्राणितस्य नूपुरकादेरपृथग्भावापत्तिः निशा
करसमानोयममयमात्तान्निशाकर इत्यादौ विच्छित्तिवैलक्षण्यस्य जागरूकत्वादस्
२३५ यातत्स्पृष्टस्य व्यतिरेकस्यानुपस्थानापत्तेः अपि च सादृश्यप्रयुक्तनूपुरकादिषु सादृश
235 स्य गुणत्वाच्चमत्कृतिविश्रांतिधामभ्यो नूपुरकादिभ्यो यथा न पृथग्व्यपदेशपरत्वं त
थासहभावोक्त्याविर्भूततया कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययात्मिकाया अतिशयोक्ते–
काशादस्याः सहोक्तेरपृथग्भाव एवोचितः नन्वेवं सति सहोक्तेर्निर्विषयत्वं स्यात्सहोक्तं
तरस्याप्यभेदाध्यवसानरूपातिशयेन कवलीकारादिति चेन्न अभेदाध्यवसानमूलाया २३५
हि सहोक्तावभेदाध्यवसानेन सहोक्तिरुपस्थित इति न गुणेन प्रधानस्य सति तिरस्का २०

स्फुटो ऽपि तत्प्रधानेन गुणस्येत्युक्तदिशा सावकाशैव सहोक्तिः गुणप्रधानभावस्य निराशेऽस्तु
स्त्वस्य दशावधानीयं किंच परस्पराभेदाध्यवसानमात्रमतिशयप्रयुक्तनातिशयोक्तिः तस्य श्लेषा-
द्यर्वाच्यसत्वात्तस्मात्युपमानेनोपमेयस्य निगरणं एवं च वर्षत्युन्मीलितो निमीलितत्वमादिकेना-
पनिगरणाभावान्नातिशयोक्तिः यथोपि अतिशयमात्रं तत्प्रायशः साधारणधर्मा-
श्रेव बहूनामलंकाराणामुपस्कारकं नु हि शोभते चेन्दुवन्मुखमित्यादौ चेन्दुमुखशोभयोरव-
स्तुतो भिन्नयोरभेदाध्यवसानमन्तरेणायमासमुल्लसमुल्लसति तस्मात्कार्यकारणपौर्वाप-
र्यविपर्ययमूलः सहोक्तेरेकः प्रकारः इति सर्वस्वकारादीनामुक्तिरग्रहमूलैव अभेदाध्य-
वसानमूलस्तु संकारो भवतु नाम सहोक्तिविषयः यदि तद्दीपके तुल्ययोगितायां वोप-
मानोपमेययोः प्राधान्येन क्रियादिरूपधर्मान्वयः इह तु गुणप्रधानभावेनैवेति

र विशेषः सन्नपि विच्छित्तिविशेषणाधायकतया नालंकारान्तरतां प्रयोजयोऽपि तु तद्वांतर
ग भेदतामाइति विभाव्यतितिरस्यते तु प्राचा विनि मुखदाहृतंपत्तदानि विशनाम्नि यं क्रमा
लंकारेष्वेव किं विहिलक्षणपमात्रेणवालंकारभेदेववन भंगिनामाने स्यादलंकारानंतस्य प्र
२३६ संगादिति सत्यां गुणप्रधानभावालिंगीतस्य सहृभावस्यालंकारांतरहितश्छित्ति वि
236 विशेषमनुभवंतः प्राचीनापवसहा— पृथगलंकारतायां प्रमाणमन्येष्वेवं जाती
योऽपल्लवितवज्राङ्गलीस्मात्त्वेव प्रमाणीकुर्महेवयंप्रषाम्नकुलितविलोचना
प्राचीनिषण्णतां चेयमलंकारांतरभवतो दंवराकीनितु प्रभृतैवकेवला २३६
नसहृदयत्वं· प्रवेक्षियायाः सा धावणमेत्वेश्यमुदाहृता। गुणस्यनथा
त्वेयथामांग्यर्यमापगमनं सहृशेषावेन् रक्तसहेवमनसाथरविंव···· ३।

मासीत् किंचाभवत्स्तनगकिशोरदृशोनितंबः सर्वोपिकोऽग्रहरयंसहृदमस्यस्थेनअत्रपद्यपिक्लि
ष्टायांगुणेनस्तहृसमानधर्मतामनुभवतितथापिनस्पानांतरीयकत्वेनासंदत्वाद्गुणस्यैवप
र्यवसानेसमग्रभरसहिष्णुत्वेशोणत्वासक्तत्वाभ्यामाधिकभारत्वोपदेशाकन्टत्वाभ्यांचभिन्नयो
रप्युपमेयोपमानतागतयोर्निहत्नगुणयोःश्लेषेणपिंडीकरणात्सहभावोपपत्तिरेवंश्लेषाभाव
पिकेवलाध्यवसानेनबोध्यं येनैक्रमेवापमेयविलक्षणसहोक्त्यालवतेमामालासादृश्या
त्मालासहोक्तिःवैलक्षण्यंचसहोक्तेःस्वसमानाधिकरणसहोक्त्यानरोपेक्षयाबोध्यंकेशैर्वध्
नामित्यत्रकेशैःसहकोशैःसहप्राणैःसहेत्युपमानभेदनसादृक्त्वस्यानेकत्वपिकर्षणेका
सहोक्तेरभेदः सीतेवायथाकथंचिद्देनवैलक्षण्यपधर्मक्यात्मोपमातोभयत्रानवैलक्षण्य
स्यचात्रविवक्षणात् उन्मीलतोनिमीलितश्चात्रचमेवैलक्षण्यमुन्मीलनधर्मान्वापि

१०
गं
२३१
237

तत्सहोक्तिघटकोपमानानांपमयत्रादीनांमेव निमीलनंतथैर्मोत्स्थापिताप्याप्यपि सहोक्तैश्च
टकत्वाच मालानूपत्वा भागेयेन सहृदि ह्यर्णामिति तद्दाहरणमेव यथा चाउन्मूलितः सु
हृन्मदेन वलाहलारेहत्थापितो वलभत्ता सहविस्मयेन नीलातपत्रमणिदंडश्चा सह
वृपाणेनाथ तोगीरिविशेषेण गीर्विः प्रुनातु अत्रनीलातपत्रमणिदंडश्चो ‾ विपक्षेणान्नवका
लिकत्वाङ तर्वाहिंगते तत्र सकाद्वयेनापि संभवतः ॥ इति सहोक्तिः ॥ अथ विनोक्तिर्वि
नार्थसंबन्धो विनोक्तिः सा द्वित्वेवानुवर्तते तत्र विनाकृतस्य वस्तुनो रमणीयत्वारमणीयत्वा
भ्यां भवति यथा संपद्भ्रांसपरिष्वक्तो विपर्यावानवय पानवान शोभते लोके हरिभक्ति २३१
रसं विना यथा वा वदनं विना स्मितं कवितं सदनं साध्वीं विना वनिता राज्यं च विना धनिता
राह्रीं गता पौर्वापर्यविपर्यया नुप्राणितैव सहोक्तिर्निदर्शनानुप्राणिता च पूर्व ११

नपोरवलहरिकोलाहलश्रवणां विनाश्रवणपोश्चारमणी पतंगफलमश्रधिकाराभ्यांवस्तु
ते तस्य च भावध्वन्यनुग्राहकत्वेपि ध्वनिव्यपदेशमत्वमव्याहतं अन्यथात्वनुग्राहकत्वलक्षणसंक
रोच्छेदापत्तेः एवं निरर्थकं जन्मगतं नलिन्याय मायनहष्टतु हिनांशुविंबउमतिरि रोचपिति॰फ
लैवकृतावितिद्वानलिनीनयेनेतिकस्यचित्कवेः पदं विनोक्तिध्वनिरेव एवंतु परस्यविनोक्ति
वशाद्वैलक्षण्यशालि इतिरसगंगाः विनोक्तिः॥ अथ समासोक्तिः॥ यत्रप्रस्तुतधर्मिको
व्यवहारः साधारणविशेषणमात्रोपस्थापिताप्रस्तुतधर्मिकव्यवहाराभेदेनभासते सा स
मासोक्तिः साधारणविशेषणमात्रमुपस्थापिताप्रकृतधर्मिकव्यवहाराभिन्नत्वेन भास
मानप्रकृतधर्मिकव्यवहारत्वमितिचेकोक्तिः शाब्दप्राक्तिमूलध्वनिवारणाय मात्रेतितत्र
विशेष्यस्यापि श्लिष्टतया प्रकृतेतरधर्म्युपस्थापनद्वारा तादृशधर्मिकव्यवहारोपस्था

१. प्रकृतपवमपि ग्रावग्रामस्थलकांनिरस्य सितमंचोलं रसाकांतपालं काचावशातंत
ग नोपिकुरुषेजंबालललाटंतपेप्रसंगंपरिमर्दयमहोचेतः समालंबसेतामानोविषयेदर्पं
२३८ इभवतःप्रागुक्तमप्रस्तुतमित्यत्रप्रकृतधर्मिकप्रकृतव्यवहारविषयकेश्लेषेनव्याप्तेर्वारणा
यप्रस्तुताप्रस्तुतत्वेधर्मिविशेषणतयापात्रेव्यवहारविशेषणत्वेनतयोपादानेतस्माधार
णविशेषणत्वप्रस्तुतस्यापिताप्रकृतशृंगारवर्णनेनाभिन्नत्वेनस्थितएवान्नप्रकृतोवीरर
सोनइतिस्यादेवातिप्रसंगः नचात्रराज्ञोवर्णनप्रस्तुतत्वान्नतत्रतयोर्द्वयोरपिप्रकृतत्वात्तयोः
प्रस्तुतत्वमितिकथमतिप्रसंगइतिवाच्यंनस्यादतिप्रसंगोपदिनमात्रप्रस्तुतंस्यात् संग्रा
देवीरतामात्रवर्णनप्रस्तावेतुस्यादेवातिप्रसंगः मलिनेपिरागपूर्णांविकसितवदना २३८
मानल्पजल्पेपित्वपिचपिलेपिचसरसांभ्रमर – वासरोतिनिमजसीत्यायप्रस्तु • १४

नतितंतंभातिकमनीयरंमणीयत्वेयथापंकैर्विनासरोभातिसदः खलजनैर्विनाकटुवर्णैर्वि·
नाकाव्यमानसंविषयैर्विनाप्रवृत्तकेवलाऽयंतदीपकानुलामिश्रिता यथारागंविनाविराजंते
मुनयोमणयस्तुनकौटिल्येनविनाभातिनरोनकठारीभरः अत्रप्रतिवस्तूपमानुकूला अ
स्त्रैर्विनाविराजंतेशूराःसन्मणयो यथातदानेनविनाभंतिनृपालोकेहिपाऽव अत्रश्लेषमू·
लाउपमानुकूला यथातालंविनारागो यथामानंविनानृपः यथादानंविनाहस्ती तथा·
ज्ञानंविनायतिः एवंक्रियागुणादिसंबंधप्रावश्यकत्वेऽहृत्तउपमामाहात्म्याद्वगम्यतमस्ति न
नथाऽयंनकेवलंविनाशब्दस्यसत्वएवभवत्यपितुविनाशब्दार्थवाचकमात्रस्यतेनतन्निरस्य
तेरणजातेरहितविकलेत्यादिप्रयोगेऽप्ययमेवनिर्णयः शोभंतेनैवविपुलाडंबरोपितापापा·

र॰ तरुष्यश्रीशोभितः शाल्मलिर्यथा अलंकारभाष्यकारस्तु नित्यसंबंधानामसंबंधवचनं विनो
गं क्तिरित्याह तस्समतत्तु नैतान्युदाहरणानि इदं तूदाहरणं अरण्यानलमंदानिलवंदनानामुशीरशै
२३८ वालकुशेशयानां वियोगदूरीकृतचेतनायावितैत्यंभवतिप्रतीतिः अत्र शैत्यस्याविनाभा
239 वेपि विनाभावो निवद्धः यथा वा शैत्यं विना न चंद्रश्रीर्न दीपः प्रभया विना न सौगं·
ध्यं विना भाति मालतीकुसुमोत्करः अलंकारांतरसमालिंगनाविर्भूतमेवास्याहृद्य
त्वं न स्वतस्तेनालंकारांतरत्वमपि शिथिलमेवेत्यपि वदंति अस्याक्षनिर्यथा विशालाभ्यामा २३८
भ्यां किमिह नयनाभ्यां फलमसौ न याभ्यामालीढा परमरमणीयापि तव तनुरयं तु त्वत्कारः श्रवणयुग
लस्यातिथिगेयं दलनीपातस्तव तलहरीलीलाकलकलः अत्र दर्शनं विना नय · · · · ३१

तप्रशंसायामप्रकृतव्यवहारः सा तादात्म्यात्वाद्विशेष्येणाप्रस्तुतस्याक्षिप्तत्वेप्येतिनतत्रातिव्याप्तिः प-
ष्टितजलक्रीडादौ भ्रमरवृत्तांतप्रवर्शनस्तत्तदाभवत्येवेप समासोक्तिः तवतात् । द्वितीयथयत-
करस्पर्शैः यामिनी मुद्रितानना परिणतेन गुणेन प्रातर्जप्रातर्जपतिभास्करवत्सरकिरणस्पर्शेन
करेणमुकुलितयामिनीकर्मकविकासानुकूल व्यापारवदभिन्नो भास्करो जपतीतिवाक्या-
र्थः प्रातःप्रवृत्तावत्यतीपतेहस्तस्पर्शकरणकनायिकाविशेषकर्मकानुनयानुकूलव्यापार-
व - भिन्नश्चतादृशापरोर्थः अत्र प्रत्यानुषक्तपानप्रवेशतयाशक्तं तरेणाव्यक्तत्वाद्वा सर्वथैव प्रती-
पतश्चात्रसहृदयापत्तेऽप्रमाणं एवं च द्वाविमौ वाक्यार्थौ सर्वैव तरङ्गो विषाणवदसंतासंस्पृष्टौम
ह्रियां ता तदाभगवतो भास्करस्य कामुकत्वं कमलिन्या नायिकात्वं च सकलप्रतीतिसिद्धा
विरुद्धस्मात् द्विप्रधानत्वेन वाक्यभेदप्रसङ्गयदेतत्पदिवापरार्थः प्रकृतकर्तृत्वारोप्यते तदा

९ ग
२८० कमलिनीविकसकर्त्तानापिकानुनपकर्त्ताच सूर्य इत्येकत्रद्वयमिति विषयताशालीबोधः
स्यात्तत्सर्वं कान्तुपपत्तिपरिहारः पदविशेषमूलाभेदाध्यवसानेन कमलिन्यादीनां ना
पिकात्वादिप्रत्ययपद्मपुष्पाद्युत्पत्तेन च्छायाश्लिष्टपदोपस्थितो भगवान्नापकत्वानाज्ञानत एवापमि
नीशब्दस्थानेन लिनीशब्दोपादानेन नापिनापिकात्वेन कथं नाम प्रतीतिः यत्तथामिपात् न
स्माद्विशेषणसामर्थ्यमहिमा प्रतीतोः प्रकृतत्वात्रपदार्थः स्वानुगुणं नापकादिमर्थमात्तिप
ते नपमिश्रणविशिष्टशरीरः प्रकृतत्वात्कार्यार्थो स्वावतादात्म्यापन्नद्वयपदाभेदेनावतिष्ठ
ते सदपरिणामइव प्रकृतात्मनैव कार्योपयोगी स्वात्मनाचरमायुपयोगी अत्र
वा प्रकृतार्थस्पष्टकशब्दानुपादानाद्यपकाह्वाकार्थसंवपिनो वै लक्षणं पदार्थत्वरूप २८०
कान्तस्फुटमेव आक्षिप्तार्थघटितत्वाच्चैवाकार्यश्लेषात् एवं चात्र शक्त्यासे पामं २५

मेवार्थे निर्वाह इति भामहोद्भटप्रभृतीनां चिरंतनानामाशयः निशामुखं चुंबति चंद्र इत्या
दौ निशाचंद्रयोरश्लिष्टत्वान्मुखचुंबनमात्रस्य च पुत्रादिसाधारण्येन कथं तावन्नायिकानाय
कत्वे प्रकाशत्वं कथं वा हिमस्यापि नायकोद निशाचंद्रयोरेवाभेदेनाचयोर्नभेदेन चुंबनादेरत एवात्वे
चनयोर्नीपकताटस्यारसाह्येथापत्तेः तस्मान्निशामुखं चुंबति चंद्र इति केषांचिन्मुखं चुंबति चंद्रमा
नुरित्यादावप्रतीयमानेनाप्रकृतत्वं प्रकृतेदाय प्रथमाभ्यां प्रतिपादितेन प्रकृतस्यार्थगतेन स्त्रीत्वेन तु
त्वेन वस्त्राधिकरणमेवाभिव्यज्यते एवं च निशाशशिनोर्नायकत्वसिद्धिः श्लिष्टविशेषणैर्व्य
ञ्जनव्यापारेणैवाप्रकृतार्थबोधनं शक्तेः प्रकरणादिना नियंत्रणात् तदित्थं व्यंजनमा
हात्म्यादेवाप्रकृतवाक्यार्थतादात्म्येन प्रकृतवाक्यार्थोऽवतिष्ठते गुणीभूतव्यंग्यभेदश्चाय
मितितु रमणीयः पंथाः अलंकारसर्वस्वकारस्तु विशेषणसाम्याद्धि प्रतीयमानमप्रस्तु

रं
गं
तं प्रस्तुतनावच्छेदकत्वेन प्रतीयते अवच्छेदकत्व अव्यवहारसमारोपो नन्वनुरूपस
मारोपः रूपसमारोपः रूपसमारोपेऽव्यवहारादितत्त्वेन प्रकृतरूपरूपित्वाद्ययमेव स्यादि
२४१ त्याहुरेतदुक्तिमात्ररमणीयं अप्रकृतकर्तृदिनापकादिकस्वकार्ये विशेषितत्वारोप्यतेतद
विशेषितो वा नाद्यः एवं च सति चन्द्रादेर्नायकव्यवहारा प्रकृतव्यवहारः --अयत्वेनना
241 यकसाम्यं सिद्धेत् पक्षे षादिभित्तिकाभेदाध्यवसायेन व्यवहाराभेदर्शनेऽपि पादपि ब्रतः
कवेरनभिप्रेतमेव अभिप्रेतं तु नायकत्वं तच्च नायकस्य व्यवहारविशेषणत्वेन सिध्यति किंच
निशामुखचुंबतीचन्द्रश्चन्द्रेण नायकव्यवहारारोपएव न नायकत्वारोप एवमेव निशायामपि २४१
न नायिकत्वारोपः तस्याप्रायत्वात् एवं च मुखचुंबनमात्रस्य नायिकानिर्भक्तस्यासंभवात्वान्नायकासा
धारणव्यवहारस्त्वायोगाच्च किमारोपणाम् यदि च निशायां ह्रीलिंगत्वं गंप नायिकात्वमिति निरीक्ष्य । २६

तेतदाचंद्रगतपुल्लिंगत्वंगं नायकत्वमपि निरीक्ष्यतां नहि तीयः नायकत्वं वेपित्वेनाक्षातस्यमु
खचुंबनमात्रस्याहृयत्वात् तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरमिति निदर्शनाज्जो वैलक्षण्या
स्युडुक्तवैधर्म्यस्यैवास्पेयत्वाच्च शिष्टमनुपदमेव वक्ष्यामः यत्तु सर्वस्वकाराराज्ञानुवर्तिनाऽवल
यानंदकृताम्रपूर्वपदसिद्धांतमुक्तं अत्र च विशेषणापास्यात्मारूप्याहापहस्प्रस्तुतवृत्तो तस्य
प्रस्तापर्नेतत्स्वकृतंविशेष्यं तत्समारोपार्थ्यं सर्वथैव प्रस्तुतानवयिनः नेत्ररूपकं इन प्रस्तुते कवि
संरंभगोचरत्वायोगात् तस्य समासोक्त्या वप्रस्तुतव्यवहारसमारोपस्यासंगताहेतुः ननु रूपकं इन प्रस्तु
ते प्रावस्तुतसमारोपोस्ति मुखं चंद्र इत्यत्र मुखं चंद्रत्वारोपदे तु मुखविशाह समभिव्याहारविरहकृ
शुवति चंद्रमा इति समासोक्त्या दाह गणं चद्रादो ज्ञात्वारोपहेतोस्तिहाचैकपदसमभिव्याहा
रस्याभावात् नैव हृ निरीक्ष्य विगुत्रपने ग्रपोदामुखं विनिशापामभिसारिकाया इत्यत्र निरीक्ष्यणा

र.
गं.
२४२

ऽगुणेनयनोपादानंयथाप्रयोदस्यादृष्टपुरुषत्वसमागमकं तथा किंचिज्जारत्वस्यास्तित्वाप्याग
तेकिमितिवेपतपवसिंधुरत्वसेतुमंथकृदनः किमसौविभेतीत्यत्रसेतुमंथकृत्वंविसोः कार्य
यथाराज्ञोविस्तुत्वस्यतथाकिंचिदस्तित्वस्यास्मिन्प्रेषणास्समर्पितात्प्रस्तुतव्यवहारसमारोप
मात्रमिहचारुताहेतुः यद्यपिविशेषणसमर्पितयोरप्यर्थयोरविशिष्टत्वाख्यातथापित्र
मतरामत्रैवविमर्शिणीपन्मतमारोपस्यादुपकत्वेश्रुतेप्रकृतव्यवहारक्षमित्वापिवाप्रकृतव्यव
हारस्यारोपउचितः तस्यचस्वरूपतोज्ञातस्यवैयैचात्र्यतुभावात्काशकार्यप्रस्तुतयमिं
संवपित्वेनावगम्यमानस्परस्माद्गुणत्वादारोपः काष्ठकादेश्चयदाहतत्पस्थित सापि २४२
चुंवनादिनाछंजितस्य। त॥ व्यवहारविशेषत्वतस्मादयमैत्रीमुखंपप्रपरस्त्रे
स्वंवतिचेतत्समारतत्रजारसंवंधितादृशशुंवनतरूपव्यवहारारोपयस्त्रेद १ ४२

रोव वोध इति तदेतत्सर्वमसंगतं एतावद्ध्युच्यते मुखं चंद्र इत्यत्र मुखे चद्रत्वारोप इति तत्र
नामार्थयोरभेदे तेवाक्यपामुखं चंद्र इत्यारोपो न चंद्रत्वस्य चंद्रविशेषणस्य पदेनुच्यते ज्ञारा
दिपदसमभिव्याहारस्य हेतौ विरहात् चंद्रादौ जारत्वारोप इति तत्र श्रोतारोपे तादृशपदसमभि
व्याहारस्य हेतुत्वेन तत्तादृशारोपे अन्यथा रूपकध्वने रुच्छेदापत्तेः नच रूपकध्वनावारोप्य
माणसाधारणधर्मोक्ति‑रोप्यमाणताद्रूप्यव्यंजिका न चेह तथा किंचिदस्तीति वाच्यं
रहापि परनायिकामुखत्वेन च नस्य श्लेषमर्यादया व्यंजनमर्यादया वा प्रतीतस्य प्रकृतधर्मि
णि चंद्र आरोप्यमाणस्य जारत्वसाधारणधर्म नजारत्वव्यंजकतायाः स्फुटत्वात् एतेन
विधुत्वपदे रित्यत्र त्वं सेतत्वं धनकृदित्यत्र च यथा दृष्टत्वविमलत्वगमकं तथेह नास्तीति नि-
रस्तं तच्च जारत्वस्य चंद्रादावारोपमंतरेणापि जारव्यवहारारोपः सिध्यतीत्यनुपपन्नं

र्भावान्नज्ञातत्वं गमयेदिति वाच्यं गमकं हि द्विविधं आद्ये पक्षे व्यंजकं चेत्तज्ज्ञानेप
र
कमनुपपद्यमानमेव गमयति व्यंजकं तु ज्ञानानुपपत्तिमपेक्षते इति गतोस्तमर्क इत्यादौ
गं
तथैवदर्शनात् अन्यथार्थापत्त्यागतत्वार्थत्वेन व्यंजनावैयर्थ्यप्रसंगात् किंच त्वयापि
२५२
द्विज्ञानादेरप्रकृतधर्मिणः प्रतीतिरेवभ्रपवाच्या आरोप्यमाणाव्यवहारविशेषणा
२५३
र्थेऽन्यथास्तद्रूपतोऽप्रकृतव्यवहारालेपे चारुतापत्तेः एवं चात्र श्लेषघटस्याप्यसंज्ञा
राद्देस्त्वाहं शत्रुवन् कर्तरि चंद्रादावेव तादात्म्येन विशेषणत्वमुचितं न तु व्यवहारे भेदेनवं
इत्यसंज्ञाद्भिन्नतावगमे परतापिकावदतं तु वनस्पाहृद्येन्वा तत्र अपि च निशामुखं चवतिव
द्रूपप्रत्यक्षत्रिलिंगपुल्लिंगाभ्यामुपत्वं तु न रूपाद्यस विवादाभ्यंतरापि कालत्वेन पक्षत्वे चव्यभ्र २५३
न इति द्वितीय विवादं अन्यथाति शायत्वं तु वान्निचंद्रिकैषा त्रयरुद्धत्वं तु वतिभाव विवमिस १८

त्रापि नायकप्रतीत्यापत्तेः एवं च सामानाधिकरण्येऽपि नैव संसर्गेणाव्यसमाप्तं नायकत्वं निशा
शशिनोर्नायकत्वारोपपर्यवस्यति अपरित्यक्तपरित्यक्तस्वरूपयोर्निशाशशिनोर्नायक
त्वारोपधर्मविशिष्टयोः प्रतीतेरिति त्वडुपत्नीत्यग्रंथविरोधपरस्तं अविनाभावादप्रकृतव्यवहा
रेण हि सेनयमिणो वस्तुतो धर्म्मेव छिद्यते इति तट्टीकाविरोधश्च किंच चुंबनादिव्यवहारेणाभि
व्यवहारविशेषणत्वमेव न भेदेन चुंबनादिविशेषणत्वं च चुंबनादिपदसमानाधिकरणपदानुपस्थापि
तत्वादित्युक्तं न च तत्र लक्ष्यनायत्वोनि शायामपि नायिकारोपो अपि तु नायकवृंदाभिव्यक्ता
या नायिकाया अपि व्यवहारस्यैवं पितेनेवाच्यस्यानमिति वक्तव्यं तच्चुंबनापि तनायिकात्वाना
लीढकेवलशशिमुखचुंबनरूपस्य नायकासंवलित नहि रात्रिचिताद्रोतस्य विना नायिकायाः
एष्ट्रकर्त्रविशेषपि तु मात्सामर्थ्यं अपि चानिर्लिखली काभवत्याचीपात्तिभास्करे शिये वि

र
गं
२७४
२७५

पत्तरमणीरक्तकामुद्दं भवतीत्यत्र सर्वोद्गतान्यां ममासो मे भास्करादीनां नायकत्वाप्रती
ताद्युत्तरार्द्धे प्रियत्वादिनाम समर्थनायाः सर्वथैवानुपपत्तेः अन्यच्च अप्रकृतव्यवहारः प्रकृ
तविशेष्ये अप्रकृतव्यवहारतादृश्येनारोप्यतेन तद्भिन्नतया वा नान्यः एवं च प्रकृतवि
शेष्ये प्रकृताप्रकृतव्यवहारयोरेकत्रहृदयमिति विषयताशालीबोधः स्यात्स चास्मि
हदुत्पक्रमेकनहितीयः इतोपि प्रकृतव्यवहारएव अप्रकृतव्यवहारस्याभेदेनारो
पो वदीपात्रतु भेदसंसर्गेणाप्रकृतविशेष्ये अभेदांशे व्यवहारांशे चारोपस्वीकार
प्रसंगात् ममत्वभेदांशमात्र इति स्फुट एव विशेषः तस्माद प्रकृताभिन्नतया २७७
व्यवसितः प्रकृतव्यवहारः स्वविशेष्येन द्विशेष्याभिन्नतया वा स्थितेमासनेत
त्राप्रकृतार्थोपस्कारकतया गुणा इति प्रकार एव रमणीयः ॥ ॥ । ॥ १९

स्वचनवाक्यार्थरूपकेऽन्वत्स्यादनवरत्त्वनाभिन्नत्वेव विशिष्टस्य विशिष्टे समासोऽन्तेतयोः
ष्टष्यकशाब्दबोधविषयत्वात् किन्तु प्रकृतवाक्यार्थघटकाः पदार्थास्तादात्म्येनाप्रकृतघटकपदा
र्थालीढापैवशिष्ट्यमनुभवंती महावाक्यार्थरूपेणपरिणमंतीतिसूक्ष्ममीक्षणीयं ।
अतिशयोक्तावपि प्रकृतेनप्रकृतस्य तिगरणं तत्तद्वाच्यं तस्य शब्दवाच्यत्वात् अथास्याः
केवलभेदनिगायते विशेषणसाम्यं श्लेषेणभवति शुद्धसाधारणेत्यनवातन्दपिधर्मान्त
रपुरस्कारेणकार्यपुरस्कारेणवेतिप्रत्येकद्विविधं तत्राविधर्मानुकरस्य धौर्विल्पद्वधर्मां
तरपुरस्कारेण श्लेषेसमुदाहृतमपि विशेषणसाम्यं पुनरुदाह्रियते उत्संगेतयायांययोति
मधुतंबूशामितात्विलक्ष्ममभवः कथयकदाहं विरायशापितहे अत्र शिशुजननीवृत्तांता
भेदेनस्थितः प्रकृतवृत्तांतः श्लिष्टकारणेणोदाहृतसंसगृह्णापलकान्निरसालकान्निबसी

र० त्यत्रस्फुटसाधारणेन धर्मतिरस्कारेण यथा अलंकर्तुं कर्णे भृशमनुभवंत्या
सं नवन्नोंस सीत्कारतिर्यग्वलितवदनायास्मृगदृशः करास्तव्यापारानतिसुकृतसारात्र
२४५ सपतो जनतुः सर्वश्लाघ्यं जयति ललितोत्तंस भवतः अत्र नवकांतयाल्केशेनकर्णेक्रियमाण
245 स्योत्तंसस्य सस्पृहत्वान्नः प्रत्यग्रं खंडिताधरकामुकदृत्तांताभेदेनास्थित यथावा अंधेनपातभीत्या
संचवृता विषमविषयेषुद्रढमिदमपागृहीतादिमगीतिर्स्यंगाद्रुपागतागंगा अत्रगीरिशं
प्रभवेवेणुषष्टिद्यवहाराभेदेनकार्यस्य धारणेपत यथा देवंत्वयावितः त्वंवत्तकवचोलोभेत
किंतास्तव्यस्त्वभवितास्वियस्यतत्तृणश्वापप्रतामेधृताक्रोडंतःक्रूरतेतरांवसुमतीमाशाः २४५
समालिंगतिं कांचुंवत्यमप्यवतीचसहस्रगच्छत्यगम्यामपिकार्यं धर्मतरयोः संकरेण साधारणं
यथाउत्क्षिप्ताः कबरीभंवविवलिताः पार्श्वद्वयं स्पृहताः पादांभोजयुगेरुषा परिहृतादूरेण ७०

वैलांचलं गरुत्क्रांतित्वरयाभवत्स्मृतिभट—पालवामभुवां यांतीनां गहनेषु कंटकाचिताःके
केतकभूमीरुहाः अत्र कंटकाचितत्वेन कवरीग्रहणादिसंकीर्णसमासोक्त्याव्यज्यमानस्याप्य
प्रकृतव्यवहारस्योपस्कारकत्वमेव न प्राधान्यात् उपस्कृतावाच्यस्यैव तु प्राधान्यमपि सूक्तं
तत्र पदविन्यासैव प्राधान्यस्यात्र वाच्यस्य तदादेवत्वापत्तिः स्तुतिविनिंदासूदाहृतपद्ये निंदाव्या
जेन स्तुतौ पर्यवसानं तस्मात्स्तुतिनिंदयोः प्रकृताप्रकृतव्यवहाराश्रयत्वादिनिष्पेये यपतु
तन्वीमनोरमा बालापुष्पात्तोपुष्पहासिनी विकासमेति सुभगा भवद्दर्शनमात्रतः
अत्र तनुत्वादिविशेषणसाम्याल्लोलाव्यालतताव्यवहारप्रतीतिः तत्र लतैकगामिविकासा
ख्यधर्मसमारोपः कारणं अन्यथा विशेषणसाम्यमात्रेणानिपलताव्यवहारस्य प्रती·
तेः विकासश्च प्रकृतेऽप्युपचरितो ज्ञेयः इत्यलंकारसर्वकारः आह तत्र विचार्यते नात्र·

र तत्रविचार्यतेनात्रविशेषणसाम्यमात्रेणलक्ष्याबद्धाश्नीतिरपितुलक्ष्यानुरूपाप्रकृतासाधारण
सं विकासारोयमहिम्नेतिभवतैवोक्तंतथाचविशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्यगम्यत्वमितित्वदुक्तसमा
२५६ सोक्तिलक्षणस्यकथमत्रप्रवृत्तिः नचलक्षणेविशेषणसाम्यमात्रगम्यत्वंनविवक्षितमपितु
विशेषणसाम्यगम्यत्वंप्रकृतेववविकासस्याप्याधिकस्यगमकत्वंनत्वेनावताविशेषणसा
म्यस्यगमकताहानिरितिवाच्यंश्लेषेतिव्याप्त्यापत्तेः नचविशेषणमात्रसाम्यगम्यत्वंनैवे
नाचताविशेषणसाम्यस्यगमकताहानिरितिवाच्यंश्लेषेतिव्याप्त्यापत्तेः नचविशे
षणमात्रसाम्यगम्यत्वंविवक्षितमेवंचश्लेषेतिव्याप्तिर्नापितन्वीमनीहृवेत्यत्र ल २५६
क्षणस्यावर्तनमितिवाच्यं तन्वीमनोहृवेत्यत्रसमासोक्तेरेवाभावात् यत्रसाधा
रणविशेषणमहिम्नाः प्रकृतसमस्फूर्तिस्तत्रसमासोक्तिर्यत्रत्वसाधारणमहिम्नात ७१

व्यंग्यरूपकमिति विषयव्यवस्थापनात् ॥ एवं च प्रकृते साधारणविशेषणसत्त्वेपि त
न्महिम्ना ललनायाः स्फूर्तिरपि तु विकासमहिम्नेति व्यंग्यरूपकमुचितं यथा चकोरनयनानंदि
कल्हाराह्लादकारणं तमसां कदनं भाति वदनं मंदं रंतवेत्यादौ मुखंदरमिति साधारणविशेष
णसत्त्वेपि रूपकमेव तथेहापि क्वचिद्गुणीभूतं क्वचित्प्रधानमित्यन्यदेतत् ॥ साधारणेन वि
शेषणसाम्यमूलाया समासोक्तेः स्वरूपेण पातभीत्या संवरतेत्यादिः प्रागस्माभिरुदाहृतो विष
यश्च तिननिर्विकाशात्वं तत्र ह्यसाधारणधर्मारोपमंतरेण साधारणविशेषणमहिम्नैवाप्रकृ
तप्रतीतेः ॥ एतेन तदेवं साधारणेन समासोक्तेर्विशेषणसाम्यप्रकृतसंबंधिधर्मकार्य
समारोपमंतरेण तद्व्यवहारप्रतीतिर्न भवतीति विमर्शिनीकृता यदुक्तं तन्निरस्तम् तस्मादे-
वं संभवति विषयविभागे तन्वीमनोहरेत्यत्र समासोक्तिवचनमहृद्यं येयदप्योयमप्यंगमित्वे-

र॰ नापिविशेषणसाम्यंसंभवति यथादंतप्रभापुष्पचितापाणिपल्लवशोभितीकेशपा
ग शालिहृदेन सुवेषाहरिणेक्षणा अत्र हरिणेक्षणाशब्दे नैः सुवेषत्वस्य विशेषणस्य सदृ
२८७ शंदंतप्रभासदृशानि पुष्पाणीत्यादियोजनांविहाय दंतप्रभाः पुष्पाणीवेत्याद्युपमित
समासाश्रयेणकृतेयोजने प्रकृतार्थसिद्धौ सत्यां हृत्पंतेरेशात्मकतायाएवयोजनायाः पु
तरुणीवनेपुष्पपल्लवालिहृदे रूपमेयैराहित्साया लतायाः प्रत्यपात्तव्यवहारोरोपः
एवंसुवेषत्वेपि यपरीते तिकृतेउपमानरूपकसाधकबाधकप्रमाणाभावात् उभयसंश
यत्रूपसंकराश्रयेणकृतेयोजनेयस्मात्स्वीकृतीत्यालताप्रतीतेंसमासोक्तिरेवसमा २८७
सभेदेनाथंभेदेपिशाद्वैकमादायश्लिष्टमन्त्वायामिवविशेषणसाम्यंवोध्यं आह
दैनंतेवानूपकाश्रयेणादंतप्रभा एव पुष्पाणीति योजनो विहाय । १ । ४२

दंतप्रभाःपुष्पाणिवेत्स्याइत्युक्तेतेनहरिणेक्षणांशेघ्रातिसलतानादात्म्यैकैनैकदेशविवर्तिरूप
केणेवाप्रकृतार्थप्रयोगोपपत्तेर्नोर्थः समासेक्तेर्द्वेतितेनैवोक्तं तदपिनविचारसहं दंतप्रभाः
पुष्पाणीवेत्युपमागर्भत्वेनाप्यादौयोजनेकृतेहरिणेक्षणांशेघ्राशिलतोयमानिकपापूक
यापकदेशविवर्तिरूपमर्थैवगतार्थत्वात्समासोक्तेपनर्थक्यादतिप्रसक्तेः नवा
रूढमतेएकदेशविवर्तिनोरूपमासंकरयोरस्वीकारात्तथोक्तमितिवाच्यंप्रत्युपदमे
वस्वयंतत्स्वीकारात् हालाहलसमो मम त्वरितंकपायुधोयमाकीर्तितंत्वं द्रुमस्पृष्टीभ
ठाल्लमकरोद्वृदाहरत्वादौगम्यंतराभावात्तेनार्थेकेदेशावस्थयमायापवस्वीकरणी
यत्वाच्च अवश्यपत्कसेनोयपत्नौभेदांतरकल्पनानौचित्यात् तस्माद्योपगम्य
गर्भेविशेषणोल्लापितसमासोक्त्या सोक्तिप्रकारेणसंगच्छेतेपत्रश्लिष्टविशे·

षणेन शुद्धसाधारणविशेषणेन वा सहचरितमौग्ध्यगर्भविशेषणेनत्र यद्यप्यस्ति

र समासोक्तिस्तथापि नासावौपम्यगर्भविशेषणोत्थापितस्तृतीयः प्रभेदो भवितुमी

गं ष्टः स्वतंत्रविषयत्वात् यथा निर्मलांबरस्य श्रीः किंचिदर्शिततारका हंसावलीहा

२५८ रयुता शरद्धिताशा रहिजयेतेतरां अत्र पूर्वार्द्धगतश्लिष्टविशेषणोत्थापितैव समा

258 सोक्तिरुत्तरार्द्धगतेनौपम्यगर्भविशेषणेन विवङ्स्यापि तावुक्तिस्तदगामिनामू।

र्विणेवानुमोद्यते एवं दत्तानंदा समस्ता नाम फुल्लोत्पलमालिनीति पूर्वार्द्धकृते शुद्ध

साधारणविशेषणोत्थापितैव एवं च परिफुल्लाब्जनयना चंद्रिकाचारुहासिनी हंसा

वलीहारयुता शारदी जयेतेतरां मित्यत्रौपम्यमात्रूपकेपोः साधकस्य बाधकस्य चाभावा २५८

त्संकरालंकारस्वीकर्तव्ये तदुभयसंशयात्मकएकदेशविवर्तिसंकरालंकारे.... ७३

कारपवत्तदस्वीकर्त्तत्वेचपदोपमितसमासाभावस्फूर्त्तिस्तदैकदेशविवर्त्तिन्युपमाविशेष
णसमासस्फुतौ तथाविधमेवरूपकमिति प्रथमयोजनयैवासकतार्थावगमे द्वितीय
योजनायाः परिस्फुरल्लावण्यानीवनपनानीत्युपमागर्भापावैयर्थ्यादंतस्थानमेव य
दानुशरद्वर्षासर्वीवभोरतिचतुर्थचरणं निर्मीयते तदा शरन्मात्रवृत्तेर्वर्षासखी
त्वस्योपादानादत्र चंद्रिकाहंसप्रधानस्योपमितसमासस्यावश्यकत्वात्प्रथमप्रादुर्भूत
पानपनहासहासताराक्षिप्रकाभिनीरूपोयमानिकपाञ्जतएवैकदेशविवर्त्तिन्यामपैयव
निर्व्यूढ इति निवेदितमपि सहृदयैर्नितयेप्युनर्निवेदितं अथोपगूढे शरदाशशांके प्रा
वृमयैयांतडिद्वाटात्ताकासारस्यैभागपूगेणांगनानां न दृष्टः परिभ्रष्टपयोधरामित्रिक
स्पवित्र्ये प्रावृषपकदेशविवर्त्तिरूपकेणांगतात्वसिद्धिरिति नोत्तरार्धेगतार्थोत

२
ग
२५८ तस्यासानुपपत्तिः प्रथमस्तबकोत्तुङ्गगहनसाम्यादस्तु नाम समासोक्तिः पद्मकुवलयानंदे
सानूप्यादपि समासोक्तिर्दृश्यते यथा पुरा पद्मस्तोतः अलिनमधुनातत्रसदितां विपर्यासंचा
तोत्वनविरलभावः स्थितिरूढः वक्रोदष्टकालात्स्यामिवमन्ये वनमिदं निवेशाः शैलानां तदि
दमितित्रिवृद्धिहटपत्ति अत्र वनवर्णानेअप्रस्तुतेन सानूप्यात्कूटं विषुथनं संजातादिसमहि वि
पर्यासंशास्तसतत्समाश्रयस्य ग्रामनगरादेर्वृत्तांतः प्रतीयतश्चत्रकंतदसत्समासोक्तिर्जी
वात्तोर्विशेषणसाम्यस्याभावेन समासोक्तितायापवानुपपत्तेः नच विशेषणसाम्यात्सा
रूप्यादायच्चाप्रस्तुतव्यवहारः प्रस्तुतेन व्यज्यते सा समासोक्तिरिति लक्षणं निर्मीसत २५८
इति वाच्यं समासोक्तौ हि प्रकृतप्रवृत्तांतो भेदेन स्थितः इति सर्वसमत्वं तयापि प्रकृतध
र्मिणि प्रकृतव्यवहारस्यारोप्यतश्चत्रकं एवं स्थिते तस्य जेद्याजोवृत्तादिविपर्यासोपनसं०

तानविपर्यासायभेदेनप्रतीयतेतायिवनादौयनसंतानविपर्यास इति समासोक्तं
तदात्मन्यपि वैलक्षण्यपर्यसो समासोक्तिरितिशापथ्यः क्रियन्तेतदाग्रलंकारांतरमपि समा
सोक्तिकन्तावेवनिक्षिप्यतां पवंतर्हि पुराणपत्रस्रोतः पुलिनमधुनातत्रसरितामित्यत्रकोलंका
रः अप्रकृतेनवाच्येनप्रकृतव्यवहाराभिव्यक्तिप्यतां पवंतर्हि पुराणपत्रस्रोतः पुलिनमधुना
तत्रसरितामित्यत्रकोलंकारः अप्रकृतेनवाच्येनप्रकृतव्यवहाराभिव्यक्तिरूपायाअप्रस्तु
तप्रशंसायाअत्रासंभवात् प्रकृतस्यैववाच्यत्वादितिचेत् समुपदिष्टमायुष्मतासमाधानम
स्मत्प्रपंचमप्रस्तुतप्रशंसाप्रकारेण पवनिवेदयिष्यामइति किंचालंकारसर्वस्वकृता
साहश्यगर्भविशेषणोत्थापितासाहश्यमूलासमासोक्तिरित्युक्तं तत्र हि विकिकस्यव्यव
हारस्यशास्त्रीयस्यारोपेणेन हि पर्ययेणचचतुर्द्धांतन्नायाप्रागभिहितेव द्वितीयायथा

र० गुणाद्वृहीपरे यस्मिन्नेव क्लः प्रत्ययात्मके तु येऽश्रमदितिख्यातं तत्तु ह्यस्मत्समुपास्महे अत्रेदे
गं दं तन्त्रशास्त्रसिद्धव्यवहारे व्याकरणसिद्धस्य शास्त्रशान च व्यवहारस्य लौकिके शास्त्रीयस्य य
२५० थापदार्थव्यासंगादुपजहद्दर्थस्वार्थपरतामभेदैकत्वं पोवहति शुक्लाभूतेऽभ्यस्त तत्तत्स्वभा
250 वायस्यांतःस्फुरतिललितोदात्तमहिमा समर्थो यो नित्यं सजपतितरां कोपि पुरुषः अत्र
समर्थस्सूत्रणाममहाभाष्यार्थस्यत्रहि अध्यायेऽहन्तिवर्तयति किं तत्राऽऽह इत्यादिना जहद्
स्वार्थावृत्तिरजहत्स्वार्थावृत्तिरितिपक्षद्वयं निरूपितं तत्रैवोपसर्जनार्थेऽभेदैकत्वसंख्या
विधिना प्रकटीकृता वद्धरीणामथोषधिरसाः सर्वैमधुन्याहितपाक्रयः अविगेन
नैतेतां संख्यां तादर्थ्यविदुरिति सामर्थ्यमयमेकार्थीभाववोधकता रूपं तत्रैवोक्तं शा २५०
स्त्रीये लौकिकस्य यथा कृत्वा सत्रैः स्वगूढार्थैः प्रकृतेऽप्रसंपरं आगमानभावपनभाति १५

पाकरणपुंगवः अत्र रातव्यवहारस्य पर्वं शाखांतरव्यवहारेपि वोध्यं रथंचालंकारांतरेषु
बहुषानुगुणेपन स्थितायथास्थितेपि सूर्ये प्रमिंतो वर्त्तते मयुपैः सह अस्तंगते तु सतरांतरी
णांकः प्रत्ययोभुविक्ष्यत्र समर्थ्यत्वेन स्थितार्थोति रम्या सानगुणे मायने उम मानामपि सन्नीणां
विश्वासो नैव विद्यते राजप्रियाः कैरविण्यो रमंते मयुपैः सह इहसमर्थकत्वेन वागुजन्मयु
करपुंजमंजुगीता माकार्णपत्तु ति मत्र यत्र यातिरेकात्मा भूमीतलनत कंयराणी ममेरोण
स्मिन्नवा निरुद्धांकुंडं वकानि अत्र हिपरं कृत निनस्तुत्याकर्णात्कं यथानमनादि विशेषणस्मा
न्मोत्थापितया समासोक्त्या मज्जनव्यवहाराभिनतपा स्थितपवतव्यवहारे भूषणत्वा सं
संवंधाभेदाध्यवसितमस्तकमूलनमननिमित्तोत्थापितात्रापानूपदेहेतत्वेन्द्रा संभवति
अत्रत्यथा कितवहलनगीवातमनस्या पित्रयोत्थायकतापत्रेरित्स्तत्वेक्षानुगुणासमासोक्ति ।

र एवंपत्राभिषेकमाज्ञापयन्भवानाह्वयेविरिणःस्वधाभिर्जगतीमभ्यंलिंपतिवस्तथाकरश्मत्वा
गं पिहित्वाभिमिश्रवकव्यवहारमूलान्स्वरथालेपनेनोत्प्रेक्षाद्युपेवदिशाद्यचेतनव्यवहारेप्रकृते
२५१ चेतनव्यवहारसंबंधिस्वरूपेहन्तफलोत्प्रेक्षापावसमासोक्तिरेवमूलं॥ इतिसमंगगाथेस
मासोक्तिः॥ विशेषणानांसाम्यात्प्रत्येकपरिकरःतत्रप्रकृतार्थीययादचमत्कारिव्यंग्यकंत्वातप
252 वासरदेवलेकाराहेलत्वांप तत्रवंगपस्यानावधपकत्वात्तदुपपादकताचायस्कारकनिष्पा
दकसाधारणीव्यंग्यस्यपुरणत्वाच्चनध्वनित्वंव्यपदिश्यतेतथामंत्रैर्मालिनमोषधैर्मुक्तिलि
नेवसंस्तवराणगणैःसुसंस्तमाड्स्तुथायैर्विदलितंगारुत्मतेग्रीवभिवीवित्तालिनका· २५१
लियाहितपदेस्वलोकक्वेलीलिनित्वंतापंतिरणाधुनामभवध्यालावलीग
॥ त्मनःस्वप्रज्ञात्मतो · ९६

भागीरथीकर्त्टकसंभवव्यालदष्टजनिततापहारीकरणस्याशंसनहिवाक्यार्थस्तत्र भ
गवत्या भवतापनाशिकात्वस्य सुप्रसिद्धत्वात्सरिणामेन भवद्रूपविषयत्तादात्म्यापत्त्या
व्यालजनितसंतापनाशिकात्वं तावत्स्वरूपमादमेवस्यास्तु जंगमसंभूतिषंहं श्रेनमोनमः
स्थावरागमबलाच्चविषयतादात्म्यं विनापि स्फुटव्यालजनितसंतापनेशिकात्वमयि स्वभा
वसिद्धमेवमेवं वाच्यार्थस्य सत्यामपि निःपमेसौंदर्यविशेषाधानाय स्वाकूतं विशेषणं
वीचिव्यालितेस्पादिश्चचनामांतरस्य सत्वेपि कालिपादिनशब्दोपादानसामर्थ्या या भगव
तम्बरणोफणागणत्स्यतिः सारीकृतकालिपेलोकोत्तराविषद्दरणशक्तिनूस्यत्तिसि
द्धिस्साचत्तपेवीचिभिः व्यालनाङ्गगाणां स्वाप्रप्रपदेणद्वासंकातेतिमस्पते नचपा
तेः एवमेवत्तालनान्यथचरणोनार्वाक्कान्तियस्य विष — द्दरणशक्तिरद्दिनेनसंभव

र॰ तीतिवाच्यंतालितावशिष्टालेशानूपाशाक्तिस्वर्णेकाविशिष्यतामीयपासंप्रतिकालिवस्य
गं द्विषमहारीतापाकृतांतर्गतमेवेतितानुपपत्तिः एवंहि वाच्योरास्कारकतपात्रगुणे
२५२ भावोतवाच्यसिद्धांगतया ॥ यथावामदकाम् विमोहमत्सरादिपवत्स्वस्तुरपवताववं
252 धृतशार्ङ्ग॰ गदादिनिंदकप्रतिकर्षयतिकथंनवीत मेप्रत्याणुपेतानोवितमस्यतावकशाहप्र
तिपादितेनस्वामिस्तस्याभावेनैवनिष्पन्नशरीरस्मभकर्षकंधृतशार्ङ्ग॰त्यादिविशेषणप्र
योपशास्त्रसंपन्नस्पसमक्रमेवरिपुभिःकृष्णमाणंदासमुपेतमाणस्याकीर्तिर्भावि
जितवेत्याहृतनगर्भनतुतिः प्रयोजनविशेषणापादानेपुष्टार्थंदोषस्याक्तत्वात्तत्प्र २५२
योजनविशेषणदोषाभावमात्रेकष्टभाववद्भवितुमर्हतीतिनत्वलंकारइति अत्राव
र्शनीकाराकारादय अक्रूःविशेषाणांनावदत्वमत्रविवक्षितंस्माभिप्राप ॰ ८०

विशेषणगतवक्रत्वकृतएववाच्यवैचित्र्यातिशयः एकविशेषणांतदोषाभावमात्र
स्यावकाशइतितदसत् विशेषणानेकत्वंहि वंगपाधिकपाथायकत्वाद्वैचित्र्यविशेषाधा
यकमस्तुनामनन्तप्रकृतालंकारशरीरमेवतदितिशकंएवकंवीविद्वालितकालिपाहि
त्रपदेइतिश्रागुक्तैपकस्यैवविशेषणस्यचमत्कारितायाअनयद्भवनीयत्वात् अपिला
वण्यजलाशयतसदृहंतमीननयनास्साः हृदयस्थैनवपिकिंबाध्यपासोविस्तरेणालं अ
त्रैकैकविशेषणमात्रेणैवसकलवाक्यार्थसंजीवनात्स्य यत्तऊवलयानंदकारश्याद्दृश्ये
षयमकादिषुपुष्टार्थदोषाभावेननेत्रैकस्यापविशेषणस्यसाभिप्रायस्यविछित्तिवि
शेषसद्भावात्परिकरत्वोपपत्तिरियथाहितिभूतैवदैवनकावपंचननालनवनाकिमहि
दहेतिगौवर्द्धनपर्वतविषयकेनंदादीन्प्रतिभगवद्वाक्येइतितदप्यसत् योहीमम

र॰ लंकारं दोषाभावं ततः पातित्यालंकारमध्याद्दहिर्भविष्यतीति मत्वा किंत्वडक्तश्लेषयमकादिश

ग॰ ह्विशाति रिक्तस्य लेशाभिप्रायविशेषणेभुविहिहि नि विशेषं मन्यते नञा आपे दोषाभाव

२५२ मात्रेणातिविहितविशेषस्यालंकारप्रयोजनस्य लंकारमेतत्रेणानिष्पत्तेस्ति हृं सर्वत्र परिक

रस्यालंकारत्वं हि हितीये ऽप्येवयमकादिष्वपि विशेषानाली तिति न सह वचत्वात् तथा हि श्रुता

2.83 पदि विना मार्गं मनिषायपामातातुरः स्त्रिकाशोचहीनस्तु नरोभवति किल्बिषी मत्र पर्युद

स्ले प्याप त्कादोषया केनं विन्दन्ति काशोवादि क्रियमाणेन केनापि प्रतिषिध्यते कतः सामर्थ्य

गमकं च भवति तथा प्रहृते पिदोषनिषेधविधौ पर्युदस्ते पियमकादौ श्लिष्टतानूपदोषाभावः कवि २५३

नासंपाद्यमानेन दोषाय भविष्यन्त्यपि तु रसापोषाय भवति यदि च पमकेनुभवं विच्छित्तिविशेषश्मा

णं हृहि तदा नञापि तमेव प्रमाणमिति यमकपर्यंतानुधावनेनिरर्थकमेवतस्मात् श्लिष्टार्थतानूपे ८०

णादोषाभावेन सहृदयपरिकरालंकारस्य विषयविभागो दुःशक इति शान्तेऽन्नमः संदेहस्त्वेमस्तु प
स्कारकत्वमलंकारत्वं चमत्कारापकर्षकाभावत्वे च दोषाभावत्वं तदेतद्धृदये निविविक्तवि
षयय दि दैवादेकस्मिन्विषयविशेषे समाविशेत् तदाकाङ्क्षादिस्याद्युपपद्येत संकरेणपाथ्यं
लंकारात् यथाब्रह्मणस्सम्भवित्वं दोषो विद्यान्तदोषाभावस्सम्भवति गुणाश्च तथेहाप्युपपत्तिः
न च दोषाभाववत्तयाप्यस्यापि परिकरस्य किमित्यलंकारेषु गणना गौरवमिति वाच्यं उभया
त्मकत्वेनैनरवैलक्षण्यपरिज्ञापनार्थं तथा गणनोपपत्तेः यथा गुणीभूतव्यंग्यभेदत्वयासंगृ
हीतापि समासोक्तिरलंकारगणनायां पुनर्गणिता यथा वा प्रासादवासिषु गणितोऽप्युभयपदा
र्थीभूवासिगणनायां पुनर्गण्यते तन्न्यायेनेहापीति न कश्चिद्दोषः अन्यथा प्राचां काव्यलिंगमप्य
लंकारो न स्यादपि निर्दुष्टत्वरूपदोषाभावात्मकत्वात् द्विजराजकलाधारविश्वतापनिनारण

र.
गं.

कथंमाममवलोकयेः:कोवेदहमितिनिर्दिष्टत्वदौविशेषणानापिक्याहांगतापिकोचमत्कारापिकं
अपंचवाच्यसिद्ध्यंगत्वंगम्यभगत्वेनोपस्कारकत्वंगम्यगर्भत्वेनह्येयाभवनत्वंगम्यसवाच्यापमानत्वत
२५४ ह्यपर्याभ्यांचतुर्ष्वाह्याद्योयथ्याविद्यायसंसारमहाम[illegible]स्यलीक — रिमिलन्मरीचिकांकृपातरेग
254 ऊलमग्नमनोमृगोविशाहुमीशात्वपिशाठमीहते अत्रगाहनसिद्ध्यंगंकृपादेःसमुद्रत्वंपत्वंगम्य
वाच्यायमानेह्यितीयस्यथ्यारवीकृतेदंगवत्वरूपाचकेरणाभिक्रमनक्रमसुवलीलानकोलमूर्तेर्मामुद्ध
र्तुंकथंनशक्तोसि अत्रगोवर्द्धनगजेंद्रवसुंधरागामुद्धारोवाच्यतास्पर्शशून्यपवोपालंभसिद्ध्यंगंत्व
नीयस्तस्यरतशार्ङ्ग.गदारिवदकेत्यत्रचतुर्थीवीविद्यालितकालियाद्वितपदेरत्रववेधः इतिगं. २५४
ध.परिकरालंकारः अथश्लेषः श्रुत्यापकयानेकार्थप्रतिपादनंश्लेषः नह्येवेधाअनेकधर्मप्रकारकबोधे
कधर्मप्रकारेणचभ्रांयहेयाअनेकशब्दप्रतिभानद्वाराएकशब्दप्रतिभानद्वाराचेतित्रिविः ४९

यः श्लेषः तत्राद्यः सभंगः द्वितीयो ह्यभंगः इति वदंति तृतीयस्तूभयः एवं त्रिविधोऽप्येष प्रकृ
तमात्राप्रकृतमात्रप्रकृताप्रकृतोभयाश्रितत्वेन पुनस्त्रिविधः अत्राद्ये भेदे द्वितीये च विशेष्य
स्य श्लिष्टतायां कामचारः । तृतीयभेदे तु विशेषणवाचकस्यैव श्लिष्टत्वेन विशेष्यवाचकस्य त
थात्वे तु शब्दशक्तिमूलध्वनेरुच्छेदप्रसंगात् । विशेषणमात्रश्लिष्टतायामपि प्रकृताप्रकृत
धर्मिणोरनुपादाने एव श्लेषः प्रकृतधर्मिमात्रस्योपादाने तु समासोक्तेरेव विषयः तदित्थं प्र
कृतमात्रविशेष्यकाश्लिष्टविशेषणो यथा रूपकः एवमप्रकृतेत्यादि द्वितीयः पृथगुपात्तप्रकृ
ताप्रकृतोभयविशेष्यकनानार्थविशेषणः तृतीयः एतदन्यतमत्वं च लक्षणं पर्यवतं क्र
मेणोदाः संभूतसर्वं सकलजगतो विष्णुनाभिपद्मं पद्मालं सन्निभवनगुरुर्वेदनाद्या विरि
ञ्चिः ध्येयं धन्यालिभिरतितरां सज्जनप्रकाशस्वरूपं पद्मास्ये तत्किमपि ललितं वस्तु वस्तु इष्ट

र
गं
२५५
255

येत्तुत्रयाशी: प्रकरणोत्तुजननसमर्थत्वेनलक्ष्मीभग ज्ञाभिकमलयोरुभयोरपिप्रकृतत्वात्प्रकृत
मात्राश्रितोयमेकयाश्रुत्यापदद्वयप्रतिभानद्वाराभिन्नधर्मपुरस्कारेणातेकार्थप्रतिपादनात्सभं
गः विशेष्ययोरश्लिष्टत्वेप्ययंसंभवतियथा जैवपादाचंक्रमथवायोगमायास्वरूपंइतितुरीय
चरणनिर्माणे प्रथमेवाभंगात्मकोयथाकरकलितचक्रघटनेनिस्पीतांवरस्तमोरा
तिः निजसेविजाड्यनाशनचतुरोहरिरस्तुभूतयेभवतांविशेष्ययोरश्लिष्टत्वेप्ययंयथा
जाड्यहरणेविरुः सूर्यश्चवः पात्वितितस्यैवशेषेकृते अर्थश्लेषोयथा अर्जुनस्यगुरुर्मा
यामनुजः परमः पुमान् गजाण्डजधरः पापादपायादरुकोपिवः एवमेतत्त्रयोपिप्रकृत २५५
विषयाएवभेदाः हरिकरसंगादधिकंरमणीयाप्रत्तलरागस्तुदर्शितवाननामेकमलाभाविगलि
तप्रतिभाश्चयमप्रकृतमात्रविषयः प्रकृतस्यातनस्पश्लेषाविषयत्वात्कमलाभेतिविशेष्यो ५

शेऽप्यधिकमिति विशेषः सभंगः अन्यत्राभंगः अन्यत्राभंगः स्पष्टमुदाहरणानि गौरवभयान्नो
क्तानि अप्रकृतयोर्विशेष्ययोः श्लिष्टत्वे यथा अत्रैव कमलायाः कमलस्य च शोभा गलिता त
वाननस्याग्रे शशिनः राहुनिर्माणे प्रकृतायां प्रकृताप्रकृतोभयविषयो यथा अलं हिमानीपदिनी
गात्रः समापितः फाल्गुनसंगमेन अनंगतमाक्रान्तितः कृष्णवर्त्माभीष्टोपहा त्वामाजनिमा
यतस्त्वः अत्र प्रकृताप्रकृतयोर्भीष्ममायत्योः श्लिष्टत्वाद्विशेषणानां च श्लिष्टत्वाद्भवति तृती
यो भेदः परं त्वयमपासंकीर्णः यदि वमाद्यो महात्माजनिर्हृतभीष्मश्च प्रकृतांशमपि श्लेष
स्त्वं कृत्वा रूपकं क्रियते तत्रापि प्रकृतविशेष्यस्य माद्यस्यापि श्लिष्टत्वादखंडित एव श्लेषः न
चात्र समासोक्तिरिति भ्रमितव्यं अप्रकृतधर्मिणोऽपि शब्दवाच्यत्वात् यत्र तु अप्रकृतव्य
वहार एव शब्दशक्तिमहिम्ना न तु अप्रकृतधर्मी तत्र समासोक्तेर्विषयः अत्र विचार्यते अयं

र० वालंकारः प्रायेणालंकारांतरस्य विषयमभिनिविशते तेन चाकिमस्य बाधकत्वं साहाय्योसि संकीर्ण
गं त्वमुताहो वाध्यत्वमिति अत्रोद्भटाचार्याः येन नाप्राप्ते य आरभ्यते स तस्य बाधक इति न्यायेनालंकारां
तरविषयपवायमारभ्यमाणोलंकारांतरविषयपवायमारभ्यमाणोऽलंकारांतरं बाधते तेन चास्य
२५६ विविक्तः कश्चिदस्ति विषयो यत्रासावकाशो नास्य बाधते तेन तथाहि अप्रकृतमात्रयोर्वा तावन्नास्य
256 योगीत्येवमर्थिः प्रकृताप्रकृतयोस्तु दीपकं तदनुमोदितापमादयश्च नवद्वेवहमेवपाताल
माशातां त्वंनिबंधनं त्वचामरमहद्भूमिरेकोलोकत्रयात्मक इत्यादिकाव्यप्रकाशो
क्तो विविक्तो विषय इति वाच्यं रूपकस्यैवात्र स्फुटत्वात् शेषोयस्यायितपातालायधं
स्याभेदारोपमंतरेण लोकत्रयात्मकत्वस्यानुपपादकत्वात् कथं तर्हि त· २५६
दीनां सपदं विभ्रद्राजा पंसागरोपयथा इत्यादावुपमायाः त्वप्रत्ययः ।। ५८

कथं वा नतैव यथा शरदृस्यानेकिंशुकशरद्दानेऽस्मिंस्तापाः अपर इति कृते च रूपकस्येति चेन्न त
त्रत्र हि उपमादीनां प्रतिभानमात्रं न तु वास्तवी स्थितिः न हि श्लेषेण स्पृष्टो रजनत्वप्रतीयमा
नमपि वस्तुतोऽस्ति तस्मादुपमादिप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेष एव सत्त्व विषये सर्वत्रालंकार इ
ति एतच्चापरे तन्नमतेन यथा हि पद्मावङ्कच्युते येन नाशोभे हरस्मादितत्र शब्दाहृतेऽयमाख्य
तकिलोलतनिम्नमध्ये सर्वदो माधवः पातु योगंगं गासमदीयवाहि स्यादिपरकीयपये
च श्लेषातिरिक्तः कोऽलंकारः तुल्ययोगितेति तु सादृश्यप्रतीतिपानियता कथमत्र शाक
ते वक्ते न हि लक्ष्मीकमलयोर्हरिहरयोर्वा प्रकृते सादृश्यप्रतीतिपि प्राडुषितं नापि चा
ते रूप्रस्पर्धिरयोपादानं विनास्य किंचिच्चमत्कारजनकं येवालंकारान्तरमभ्युपग
न्तुमपकस्मात्सार्थद्वयोपादानं तु श्लेषे भपन पुंवचसावकाशात्वाश्लेषस्यालंकारां

र॰ तरांयवाटकत्वेनप्रयुक्तं अत एवोपमादीनांप्रतिभानमात्रमितियदुक्तंतदपिनसंगतंगुणक्रियादेर्वि
गं शष्यमाणस्यापिसमानधर्मत्वेनोपमायांतावद्बाधकाभावात्एवमेवालंकारांतरस्यापिश्लेषवि
षयेपारमार्थिकत्वेवसत्वानप्रातिभासिकीप्रसंगतःश्लेषस्यैवप्रतिभानमात्रमितिवक्तुंयुक्तंपूर्णो
२५६ पमायाविषयस्यसर्वस्यापित्रिविधश्लेषणाक्रांतत्वान्निरवकाशपातयास्यसावकाशस्यस्व
विषयेवाधोचितस्तत्रत्याससमर्थितोपमागर्वितइत्यादौश्लेषस्यनैमित्तिकत्वंइष्टव्यमस्तिति प
कादशापत्रमेनत्रुटितनयेनत्वात् यद्यपिप्रकृतार्थेप्रकरणवशान्निरितिवुद्धिस्थितेसत्येवप
श्चात्प्रतिपाद्यस्यतारक्षावाचिनांराजकारादिपदानामभोगसंनिधानवलात्द्विषमाकृतंतदोक्तेष
र्वकमप्रकृतार्थःस्फुरेत्तेनैतावतातस्यव्यंग्यत्वं शास्त्रयाप्रतिपाद्यमानेसर्वथैवव्यक्तत्वनयेतराणात. २५६
पर्यवसितेप्रकृतार्थाभिधानेस्फुरतीतिचेत्तत्कामंगूढश्लेषोस्तु अस्तिचान्यत्रापिगूढःश्लेषःयथाः ५२

अप्रमतिजरठाः प्रकामगुर्वीरलघुविलंबिपयोधरोपरुद्धाः सततमसमतामगदुपमाः परिणत
दिक्करिकास्तटीर्बिभर्ति। अत्र हि समासोक्त्युदाहरणे हृद्वेशपदेनातः प्रतीयते तत्राभंगश्लेषइति
सर्वेषामभिमतं एवंचाप्रकृतार्थोनवंगपदस्माहृतत्रविचारयामः पद्माद्युपात्तउपमादेरलंकार
स्येयंव्यंग्यत्व प्राचीनानामभिप्रेतं नत्वप्रकृतार्थस्येति॥ एवंसमस्तेकार्थस्य शब्दस्यावाचकत्वति
यंत्रिते संयोगाद्यैरवाच्यार्थीकृत्याप्रतिबंधनमित्यादिनेषांग्रंथः कथमायुष्मता समर्थि
तः उपमादेर्यंत्रेणाचस्यवाचकतानियंत्रभणानयेत्तत्वात् द्वितीयार्थवाचकतायामनियं
त्रितायामप्युपपादेर्व्यंग्यत्वस्यनिषन्तहृत्वात् तस्मादिद्धानाकलनेनिबंधनेतदभिप्राय
वर्णनमिति स्फुटमेव यदप्युच्यते अप्रकृतार्थस्यापि शक्त्याप्रतिपाद्यत्वमित्यादि। तत्रकरणेय
मप्रकृतार्थस्य शक्त्याप्रतिपादनं द्विषयश्लोके नियंत्रणस्यतैरेवोक्तत्वात् अथनियंत्रणे

र
गं
२५१

नामप्रथमं बोधाजननमात्रं न तत्त्वमपि एवं च प्रकृतशक्त्याप्रकृतार्थबोधे जनिते सप्रकृतार्थया
द्वितीयशक्त्या प्रकृतेतरार्थबोधेन किं विरोधकमिति चेन्न । प्रथमं ह्यप्रकृतार्थबोधस्याजनने म
वकस्य हेतोः प्रकरणादिज्ञानेन प्रतिबध्यादिचेत् · प्रकृतार्थबोधोत्तरं सा प्रतिबंधकता केनाप
ह्नता प्रकरणादिज्ञानस्य । न च ज्ञानस्याशुविनाशित्वात्तदानीं प्रकरणज्ञानमेव वचनष्टमितिवा
च्यं ज्ञानानंतरस्योत्पन्नैवात् · सैव ज्ञानव्यक्तिः प्रतिबंधिकेति तत्तव्यक्तिसद्द्वगतप्रतिबंधकत्व
सद्द्वकल्पनागौरवात् तत्र क्लृप्तमेव न तदपेक्षया मम व्यक्तस्यंजनाख्यव्यापारस्यैव कल्पयितुमुक्त
त्वात् । जैमिनीयपक्षे यत्नैरसनायामहामतिरिक्तादोवापितार्थबोधस्य शक्त्यपादुरूपपादत्वाच्च २५१
यदित्वयथाकथंचिद्द्वयशक्तिःस्यादेवमपितस्यदेवदत्तादेस्तत्तद्वाक्यादेशाद्भावत्वस्या
लक्ताद्युपहस्तनस्यसकवाक्यान्शाब्दभविष्णुकस्यात् । वक्तृवैदग्ध्यादिवैशिष्ट्यस्यअग्र ५२

प्रतिमाग्रहेतुत्वादिति दिशा वाच्यमायाप्यस्त्वत्र किंतु च्यते अप्रकृतार्थस्य शाब्दत्वाप्रतिपादनमिति
पक्षास्तूच्यते अयमतिजरठाश्मादिसमासोक्ताविव गूढश्लेषो स्त्विति दर्गभस्त्रावणागलि
तश्लिष्टविशेषणार्थासमासोक्तावपि व्यक्तस्यैवाप्रकृतार्थप्रतीतिस्वीकारादत्तपवध्य निकृ
ताग्रुणीभूतव्यंग्यभेदसमासोक्तिरित्युक्तं॥ समासोक्तावाश्लेषो वाच्यतत्र स्तुतभटप्रभृति
भिक्षवाधोद्दिश्लेषस्यतत्राप्रवृत्तिमात्रे॰ श्लिष्टशब्दप्रयोगस्तु नन्वोभयार्थतामात्रेणाप
घापादनीयाश्तिनकिंचिदेतत॰ वंगुंतब्रूमः। अनेकार्थस्थलेहप्रकृताभिधाने प्राक्ते
प्राक्तिसंभवीप्यत्तियागगूढस्थलेनतु सांगपि हरापास्ता प्रथा चांचावल्लस्ययोगीनयनेनवेज
लज्जानांप्रियंहरत्तु विपिनेतिचंचलानामपि च म्रगणांकथंनुतां हरतीति अत्रैनैवास्य
यैकारीवांचल्यगुणारहितानां कमलानां चोवल्यगुणाधिकेनचतवलोचनेन शोभायाः॰

र तिरस्कारश्चाश्चर्यकारी तद्धरीणानां तद्गुणयुक्तानां गीरस्कार इति वाच्यार्थपर्यन्तसन्नेपि
ग त्रुटिनिर्मुक्तकेवलयोगमर्यादया मूर्खविमुञ्चणं धनहरणं नेत्रभि। श्लोकैः हेशाकेन
२५८ तु गवेषकाणां मितिजलजनयनस्वर्गशाखेभ्यः प्रतीयमानोर्थः कथं विनाव्यञ्जनव्याप
256 रमुपपादयितुं शक्यते। यतो योगशक्तेः ——— इति गङ्गनियुक्तितायां नास्ति स्वातन्त्र्यं।
अत एव पंकजादिपदेभ्यः पंकजनिकर्तृत्वेन कमुदशैवालादिवोधो लक्षणयैव ना दश
शाक्तिज्ञानानां यमत्वप्रकारकत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वादित्युक्तं नैयायिकैः। अत एव
वेशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उश्व इति वेदान्तवाक्ये किमैश्वर्यैर्विशिष्टः कश्चिज्जीवः २५८
प्रतिपाद्य ईश्वरो वेति संशये प्राप्ते शब्दादेव प्रमित इति सूत्रितस्तत्र मीमांसाकारैर्व्या
सचरणैः तस्मात्त्वगुक्तयं येः प्रकृतवोधव्यवहारोन शक्तिवेद्यो ऽपितु व्यक्तिवेद्य एवमु ५८

त्यार्थबाधाद्यभावाल्लक्षणयोपि नाशाब्दबोधकत्वं नात्पर्यविषयस्तु तात्पर्यार्थबोधोत्तरबोध्यः सप
वत्तु कथं स्यादिति वाच्यं नैवशरणीकरणीया नहि चोरव्यवहारोत्र वक्तुर्विवक्षित इति ज्ञा
नेन श्रोतुः कश्चिदुपायोस्ति — तेन सहृदयतोन्मिषिताद्रम्याध्यापारात्‌ इदं पुनरिहावधेयं
। गंगाहृतनातवेलुककराभिस्पृष्टशंपामामनुविधुवतिवारुचइत्यादौ तावन्समासेषु क्लि
रितिनिर्विवादं । चंद्रपदस्याने राजेति कृते तु शक्तिमूलोयनिरिति च तदन्तो भयत्रापि श्लि
ष्टविशेषणमाहात्म्यादप्रकृतव्यवहारस्य प्रतीयमानस्य तुल्यत्वात्कथमेकत्र गुणीभावो
न्यत्र च प्राधान्यं च स्यात्‌ प्रकृतस्य प्राधान्यादप्रकृतस्य तदुपस्कारकत्वेनोभयत्रापि गु
णभावोचितत्वात्‌ । नहि विशेष्यस्य श्लिष्टतामात्रेणान्यांयस्य साधारणमश्लिष्टत्वे
न चाप्राधान्यं संबंधकं संपादयितुं लापकत्व प्रवीतिरपि कविदर्थशक्तिमूलेन

१० व्यंजनेन क्वचिच्छब्दशक्तिमूलेन व्यंजनेन क्वचिच्छब्दशक्तिमूलेन तत्रैव। पैदपि समासो
गं ऽप्रकृतधर्मिणा नापकृत्वादेः प्रत्ययो नाभ्युपेतत्वेनेः पितृनामकादिव्यवहारस्यैव
२५८ ध्वनौ वाभ्युपेयत्वे तेषामपि व्यंग्यस्य कन्यागुणानामन्यत्र प्राधान्येन कस्माद्धेतोः स्यात् प्र
२५९ कृताप्रकृतयोरौपम्यं गम्यमुच्यतामभेदे वा सर्वथैव न तस्य प्रकृतोपस्कारकत्वाद्गु
णीभावपर्यवसितो न प्राधान्य। अन्यथा समासोक्त्यावपि व्यंग्यस्य प्राधान्यापत्तेः तस्मात्
श्लिष्टविशेषणसमासोक्तिरुभाभ्यां तेनात्र प्राधान्यं अन्यथा मशब्दालंकारो शब्दस्य पिशाक्य
ते वक्तुं यदि शक्यो न कुर्यादिति सोऽपश्रेवः सभंगोः भंगश्लेषार्थालंकारोऽपि वस्तुतो ऽर्थालंकारो ऽप्यन्यो
तो शब्दालंकारो शब्दस्य परिहृत्य सहत्वादन्वयव्यतिरेकाभ्यां तदाश्रितत्वावधारणा २५८
त् तत्तीयस्त्वर्थालंकारोऽर्थमात्राश्रितत्वादिति मम्मटभट्टाः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हि श्लेषा ५५

नगमोचवंप्रतिदंडादेरिवास्तिनत्वाश्रयत्वावगमः सतुनस्यवृत्तितज्ज्ञानाधीनः इत्थंहिमधुरंगु
णेषस्यशाब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वंजातुकाप्यस्मापेनाभंगस्यवार्थद्वयवृत्तित्वंप्रकृतेतगनफलद्वय
वचस्फुटमेवेतिकेवलस्यशाब्दालंकारत्वमद्ययस्यार्थालंकारत्वंयद्यपिद्वितीयस्यापिप्रवृत्तिनि
मित्तंशाब्दभेदइतिनयेशाब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाच्छब्दालंकारत्वमुचितं । तथापिधात्वात्मवच्छेदका
नुपूर्वीभेदात्भेदाध्यवसानाच्छब्दद्वयवृत्तित्वज्ञानेनदुःशकं अन्यथापारसमर्थशब्दनिवेशइ
तिनयेपारार्थमितोर्थश्लेषोपिशब्दालंकारएवस्यादित्यलंकारसर्वस्वकारादयः अयं
चोपमेवत्तंत्रोपितत्तद्गमकलालंकारानुग्राहकतयास्थितः सरस्वत्यासमभ्यतव
नवंसोभाग्यमावहन्नानाविधेषुतल्लेषुसहृदयैर्विभावनीयइति श्रीरसगंगाधरेश्ले
षप्रकरणं ॥ अप्रस्तुतेनगम्येनवाच्यस्यप्रस्तुतस्योपकारेणसमासोक्तिरुक्ता इदा

र नीतं है परीत्येनाप्रस्तुतप्रशंसेोच्यते। अप्रस्तुतेन व्यवहारेण मासाहप्रणा दिवसमाणा प्रकार
ग स्मृतमप्रकारेण प्रस्तुतव्यवहारोपन्नप्रशस्यते सा। प्रस्तुतप्रशंसा। प्रशासनं च वर्णनमात्रं।
नन्तस्तुतिः धिक्कुतालस्यानन्ततायस्य छाया यापिनो पकारेण त्मादाव्व्याशायत्वे: ।
२६० इयं च धा अप्रस्तुते तस्य संदशा प्रस्तुतं गम्यते यस्या मित्येका कार्येण कारणमित्यप
260 रा कारणेन कार्यमिति द्वितीया सामान्येन विशेष इति चतुर्थी विशेषेण सामान्यमिति
पंचमी आद्याय यथा दिगंते श्रूयंते मदमलिनगंडाः करिसिकरिणपः कारुण्यास्पदमशीला :
स्त्वत्तमरगाः इदानीं लोकेस्मिन्ननुयमशिवानां उनवयेन स्वानां पादित्यं प्रकटयतु ऊ॥
स्मित्स्रगपतिः यथा वा। यस्मिन्नविलनि सर्वतः परिचलत्कल्लोलकोलाहलैर्मंथाद्रिभ २६०
मणं हृदिहरिः परिधियाः पेदिरे। सोपंतेगति मिंगिलनक्रायार कौतूहलः क्रोडे कौ। १५

उत्तुङ्गस्य केलिरभसस्य कार्णिवाराङ्गवः । यथा वो पुरा सरसि मानसे विकचसारसालिस्ख-
लत्परागसुरभीकृते पयसि यस्य यातं वयः ॥ स पल्वलजलेऽधुना मिलदनेकभेकाकु-
लेमरालकुलनायकः कथय रे कथं वर्ततां ॥ श्लिष्टविशेषणाप्येषा हृदयपते नितरां नीचा-
सीति त्वं विदूरं कुपमा कदापि कृथ्याः अत्यंतसरसहृदयो यतः परेषां गुणग्रहीतासि
समासोक्तिरत्रानुग्राहिकेति तु न वक्तव्यं तस्याः प्रकृतालंकारविरुद्धात्मिकत्वानु-
ग्राहिकात्वायोगात् पुष्ट्येनास्य मुदितेन नचेद्गमितः क्रांतिरेवोत्तरत्रापि पुजेत प्रतीकन्ते
मेवनस्तस्यैव पारुष्यम् इत्यत्र समासोक्तिरनुग्राहिकेति मम्मटभट्टैरुक्तं तत्र विचार्यते ॥
अत्र विशेषणसाम्यमहिम्ना प्रतीयमानः कापुरुषवृत्तान्तः किं वस्तुतया होस्विदमलङ्कृ-
तः आद्ये समासोक्तेर्विषयपवनास्ति । परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिरिति समा-

१ ग सोक्तेर्लक्षणस्यैवैवाभिधानात्· परस्याप्रकृतस्येति तदर्थात्। द्वितीयेऽप्रस्तुतप्रशंसा
यानास्तिविषयः अप्रस्तुतप्रशंसासैवप्रस्तुताश्रयेतितल्लक्षणात्· प्रस्तुताश्रयः प्र
२६१ धानं यस्या इति तदर्थात्· तस्मात्श्लिष्टविशेषणपदत्विसद्वितीयार्थमात्रंसमासोक्ति
रित्यभिप्रायेण यथाकथंचित्संगमनीयं इयं च सादृश्यमूलाप्रशंसोच्यते अस्याश्च
261 वाच्यार्थः क्वचित्प्रतीयमानार्थं ताटस्थ्येनैवावतिष्ठते यथोक्तोदाहरणे क्वचिद्वस्यागत
विशेषणान्वययोग्यतामासादयितुं प्रतीयमानाभेदमयेतेति यथा समुपागतवति दे
वादवहेलां कुटजमधुकरे मागाः। मकरंदतुंदिलानामरविंदानामयंमहामान्यः यथावा २६२
तावत्कोकिलविरसान्यापयदिवसान्वनान्तरेनिवसन् यावन्मिलद्दलिमालःकोपिर
सालःसमुल्लसति अत्रवृत्तपतितेः संबोधनानुपपत्त्या प्रतीयमानोशातादात्म्य ५०

मयेस्यते मलिनेपिरागपूर्णां विकसितवदनामनल्पजल्पेपि त्वंपिचपलेपिचसरसांभ्रमरक

ष्टंवासरोजिनींत्यजसि । अत्रत्यागानौचित्येहेतुत्वेनकमलिन्याःस्तुतिरूपं विशे‾णमुपा

त्तं तच्चनसंभवति । नहिभ्रमरेश्यामलत्वादिदोषःकमलिन्याःशोणत्वादिर्वागुणरूपेणस्तु

तिःस्यादतोवाच्यार्थस्यप्रतीयमानतादात्म्यविशेष्यांशेविशेषणांशेचापेक्ष्यते ।

पूर्वोदाहरणेन्दुसाकल्येनेतिविशेषः क्वचित्तुप्रतीयमानमपिकिंचिदंशेवाच्यतादात्म्य

वाच्यंचकिंचिदंशेप्रतीयमानतादात्म्यमपेक्ष्यते ॥ यथाःसरजस्कोपाण्डुवर्णःकंटक

प्रकरांकितो । केतकीमेवसेहंकथंरोलंबवतिस्मयः अत्रयथासरजस्कत्वंवाच्यप्रती

यमानयोरुभयोरपिसेवनानौचित्येनिमित्तंनतथापाण्डुवर्णत्वकंटकितत्वं ।

यतःपाण्डुवर्णत्वकेतक्यानदोषःप्रत्युतगुणएवेतिपांडुरत्वांशेकेतक्यानापिकामं

र तस्यमधेस्तते नायिकापंचकटकितत्वांशेकेतकीताद्गास्यंपुलकितस्यकामिनीमागानत्नु
गं गुणत्वात्समततत्सेवनानुगुणत्वात् कार्येण कारणंगम्यं यथा किंशुमस्तवबीरतंवयममी
२६२ पिस्मित्यारात्वंडलकीशऊंडलितानुशोणनपनेहेर्मुंडलंपशपति नानाभूषणरत्नजालान
दिलासत्काललेभेवाभवतत्वं विंध्यस्यापरगंथमाहनगुहासंवेपिनोभूरुहाः । अत्रविंध्यारण्या
262 तरुभूषणेनारिपरिपलापनेगम्यतेयदित्नवहमाणरीत्यापर्यायोक्तालंकारस्यायंविषयइत्यु
च्यतेतदेदंविविक्तमुदाहरणं नितरांयत्रूपासरोजमालीन्दमरणत्वानिविचारपेशलानिय
दिकोमलतानवांगकानामथकानामकथापिपल्लवानां । अत्रपल्लवादितिरस्कारेण २६२
कार्येणतदंगानांसौकुमार्यातिशयः कारणं कार्यकारणभावश्चेद्दत्तानयोः नेनपारु
ष्यास्मरणालगनत्वेनज्ञायमानस्यस्वरूपतस्तदंगसौकुमार्याजमत्वेपिनहतिः ॥ ५८

लोचनोरुणकारणेन कामीगसंय यथा स्हेः स्हिकृतामुराकिलपरिज्ञातं जगन्मंडलंत्वंवं
ड्रातप निर्दयं दहसि यज्वाला लाटजलैः कौरैः। संरंभारुणलोचनोरुणभुविप्रस्यात्तुका
मोभुनाज्ञानीमो भवतानूंहंत विदितो दिल्लीधपवल्लभः अत्रराजवर्णनांगत्वेनखेभ
योतस्मादनेवार्पितत्वेनप्रश्च्छितेसातानदनगुणान्नादप्रस्तुतेनप्रस्थानेनसातात्तदनुगु
णारिपुकर्तृकसूर्यमंडलभेदनेगम्यते यदिवा अकारणं यथा कथंचित्प्रस्तुतमेवेस
चेतेतदेहमुदाहरणं ज्ञानम्पवल्लववचनैर्विनिवारितेपिरोषात्प्रयातमुदितेमपिहृदे
शं। बालाकरांगुलिनिदेशवशांवदेन क्रीडापिडालशिशुनानुरुरोधमार्गः अत्रप
वाशान्निवृत्तोस्मीतिप्रस्तुतमप्रस्तुतेनकारणेनगम्यते॰ सामान्येन विशेषो यथाकृ
तमपिडालशिशुरुरोधमार्गः अत्रप्रवासान्निवृत्तोस्मीतिप्रस्तुतमप्रस्तुत्वेनकार

न
२। णां गम्यते। सामान्येन विशेषो यथा कृतमपि महोपकारं पय इव पीत्वा निरातंकः प्रत्युत हं
गं तुं यतते काकोदरसोदरः खलो जगति ॥ अत्र सामान्यार्थेन प्रस्तुतो विशेषो गम्यते। उपपा
२६३ द्यस्याप्यनुगुणेऽपि नास्थितत्वा विशेषणे सामान्यस्य यथा। पांडित्यं परिहृत्य यस्य हि कृते वंदित्वमालंबि
तं दुःप्रापं मनसापि यो गुरुतरैः क्लेशैः पदं प्रापितः। रूढस्तत्र मुखेऽपि विगीर्य सकलाः पूर्वोपका
263 राबलिं दुष्टः प्रत्यवतिष्ठते तेन हि अधुना कस्मै किमाचक्ष्महे। अत्र दुष्टेषु कृत उपकारः
परिणामेन स्वखं जनयतीति प्रस्तुतं विशेषेण सामान्यं गम्यते। यथा वा द्वारं वत्त
सिकेनापि दत्तमन्नेन मर्कटः लेढि जिह्वति संदिग्ध्यकरोत्यन्नतमासनं। अत्र केमर्कट २६३
त्तंतं तेनामस्तेनेन प्रस्तुतमभिन्नेत्वरमणीयवस्तुसमर्पणात् तन्नाशाय भवतीति
सामान्यं गम्यते। एवं पंचप्रकारेयमप्रस्तुतप्रशंसा साचामनन्तुक्तसौष्ठवेण निरूपितात्र ५९

स्तुतस्तु प्रथमस्याप्रस्तुतप्रशंसाप्रकारस्य नानाविधात्वं संभवति ॥ यत्रासंतमप्रस्तुते
न चाप्येन प्रस्तुतं गम्यते स प्रकारो निगदित एव यत्र च स्थलविशेषेषु तु तद्द्वयमपि प्रस्तु
तं सोप्येको यथा। जलक्रीडाप्रकरणे भ्रमरकमलिन्यादिषु पुरः स्थितेषु नायके च स्व
नायिकायामननुरक्ते पार्श्वे वर्तिनि नायिकां संख्याः कुस्थाश्वि इकोमलिने पि एण प्र
णंमित्यादि प्रायुदाहृते यद्येवं प्रथमप्रकथममप्रस्तुतप्रशंसा वाच्यार्थस्य प्रस्तुतत्वेन तल्लु
लक्षणानालीढत्वादिति चेत् ॥ न। अप्रस्तुतशब्देन हि मुख्यतात्पर्यविषयीभूतार्थातिरिक्ती
र्थो विवक्षितः स च कविदत्यन्ताप्रस्तुतः क्वचित्प्रस्तुतश्चेति न कोपि दोषः नव धनिमा
नस्याप्रस्तुतप्रशंसात्वापत्तिरिति कुवाच्यं। अत एव तन्नसाहश्याय स्तनप्रकारणेति
विशेषणमुपात्तमिति विभावनीयं एतेन द्वयोः प्रस्तुतत्वे परिकरांकुरनामान्योलंका

र
गं
२६८
268

रश्तिक्रवलयानंदाप्युक्तमुपेत्तणीमुपेक्षणीयं किं विहितं तत्रापप्येणोवालंकारांतरता कस्मि
न्नेवाग्भंगीनामानंतादलंकारानेतत्प्रसंगइत्यसहृदयावेदितत्वात्। इदं तु वाच्यं प्रत्येतावस्त्व
तस्य वाच्यतायां नक्षिन्नपर्यवसितपाप्रमिथ्यप्रतीयमानार्थस्य बलादाकृष्टत्वेनक्षनित्वेनन
वीथं हृयोःप्रस्तुतत्वेनवधनिर्विवादमेव एवं साहृश्यमूलेप्रकारे द्वैतं। कार्यकारणाभ्यां तु सामा
न्यविशेषभावमूलास्तु चत्वारः प्रकारा गुणीभूतव्यंग्यस्यैव भेदाः प्रभिधादिस्पर्शलेशशून्यस्य
केवलागूरणमात्रस्याक्षतित्वप्रयोजकत्वात् अथ यथा त्वादिरेव रूपसंघ्यपरितः पतंगाभ्युणारसाल
मुकुलानि समानं अयतसंकोचमंचति सरसिस्थितिदीनदीतिमीनोनुहंतकतमांगतिमभ्युपैतु अत्र
स्त्रीणराजादितदेकांवशरूपादिहृता तेप्रस्तुतेप्रप्रस्तुतप्रशंसैवेति निर्विवादं। यदा तु सरोहृतातो २६७
रानष्टतांतस्यैसंभंयप्रस्तुते तदापिप्राग्रुक्तादिशामैव यदा तु सरोहृतांतएवप्रस्तुतः तदा गुणीभूतराजहंसांतत्तप ९

वंगेप्यस्मिन्नयेकोलंकारः नतावदप्रस्तुतस्यैवप्रशंसानात् नात् नापिसमासोक्तिः तजीवा
तोर्विशेषणसाम्यस्य कलालंकारादिकसंमतस्याग्राभावात्· नचविशेषणसाम्यप्रकारश्चवश्यहंसा
हृश्यपमूलोपितस्याः एवप्रकारोवाच्यः एकधर्मालीढत्वमतेश्लेषालंकारत्वेसर्वकारत्वापत्तेः ॰पाठे
व्यवस्थापकेस्त्वेद्रतापादप्यनुक्तेश्च· अतएवालंकारसर्वस्वकारादिभिर्विशेषणवाचिशब्दसा
म्यमस्यैवसमासोक्तिरायेणस्यदृश्यपमूलत्वंप्रदर्शितंनतुतदुपयस्येतिचेत् ॥ उच्यते । अप्रस्तु
प्रशंसैवायमलंकारः अप्रस्तुतस्यप्रशंसेतिनतदर्थः· किंत्वप्रस्तुतेनेति । साचार्थात्प्रस्तुतेन
स्यैव एवंचवाअप्रस्तुतेनवाच्यंव्यक्तंवाप्रस्तुतंयत्रसादृश्यपायन्यतप्रकारितप्रशंस्यतेसा·
प्रस्तुतप्रशंसेतिनतुवाच्येनेवव्यंगमेमवेति स्यादेतत् कमलंनंभसिकमलेचकुवलयेते
तानिचकलनिकायामित्यादाविविवाच्यापितितिर्पोप्यवसानेनैवोपपत्तिः शक्याकर्तुं । त

र स्वपदार्थस्य वाक्यार्थेन वाक्यार्थस्यैवैतस्मादेतत्। अन्वयानुपपत्तिरिव अप्रसक्तावानुपपत्तिरपि लक्ष
ग णाबीजं प्रथं वातिशयोक्तैर्वोपपन्नो किं सादृश्यमूला प्रस्तुतप्रशंसयेति ननु निगीर्याध्यवसान
२६५ हि ननु तावदत्र संभवति तत्र हि वाच्यतावच्छेदकरूपेण लक्ष्यस्य प्रतीतिरिह तु वाच्यतादृश्येना
र्थान्तरस्याप्रतीतिविशेषणात् एवं तत्श्लेषादिना विशेषणसाम्यं तत्र तन्मात्राहार्यापादस्तु नामाभेदाध्यव
265 सायइति चेत् इहापि वाच्यव्यवहाराभिन्नतमेव च प्रस्तुतव्यवहाररूपप्रत्ययइत्येव लक्ष । रथमेवेति स
त्यपास्मिन्नेवेलतिदिवंगते सूर्ये त इत्यादौ वाच्यार्थेनाटस्यैवेवंरूपस्य प्रतीतेः सर्वसहृदयसंमतत्वात् क
चित्तु संबोधनस्य तत्र हि शेषणसाम्यानुपपत्त्याप्रभेदांशेऽप्यपेक्षते न तावत्सर्वदाभेदन प्रतीतिः किंवा २६५
प्रस्तुतप्रशंसायां प्रस्तुतं व्यंग्यमिति निर्विवादं निगीर्याध्यवसानेन तु लक्षणात्। अपि च पत्र वाच्यस्याप्र
स्तुतत्वं तत्र अभिधायाः पर्यवसानात्स्यादप्रिकादाविल्लतरणीया अवकाशोपदान्तहयोरप ८१

णागंधोपि नास्ति कुतः पुनर्निरगणांगलक्षणैकदेशः। किंत्वागरणमेवेति तन्न। अप्रस्तुतप्रशंसा
याः सादृश्यमूलाया अवश्यकत्वादप्रनापितन्नाती यस्य लेशो वोचितात्पदित प्रकारस्य ध्वनिप्रभेदत्वा
न्नधने यांलंकार्यस्यालंकारत्वानुपपत्तिरिति हृत्स्यमीह्यते तदा प्रस्तुतप्रशंसायाः भेदान्तरमेव
विषय इत्यपि वदंति। इति रसगंगाधरपंडितराजाभिधानं महत् जगन्नाथरचिते प्रकरणे विवक्षित
स्यार्थस्य भंग्यंतरेण प्रतिपादनं पर्यायोक्तं येन रूपेण विवक्षितोर्थस्तदतिरिक्तः प्रकारो भंग्यंतरं
प्रदेयो वा। यथा। त्वां सुंदरीनिवहनिष्ठुरधैर्यगर्वनिर्वासनैकचतुरं समरे निरीक्ष्य केषामरिक्षिति
भृतां न च राज्यलक्ष्मीः स्वामित्वतामपरिसंवलितं भार। अत्र सर्वेपि शत्रूणां राज्यसंपत्तं त्वां प्राप्तेति
विवक्षितोर्थो नतानुरूपेण अभिहितो अपितु स्ववलितपातिः त्याचभूवेत्याकारेण। यथा वा सूर्या
चंद्रमसौ यस्य वासौ रंजयतः करैः अगराणां सजन्त्यपि लिम्पल्लं वंद्से देमेस्तरे अत्रापि गगनं वदशति

सर्पवेष्टकरवत्समानवस्तुद्वयाकारेणभसंगागरागगद्वयसिद्धसमानांगरागगद्वयाकारेणवर्निरूपितः र
अस्याचगम्यस्यधेनाकारेणवाच्यत ॥ तेनपर्यायेणभंग्यन्तरेणोक्तमभिहितंव्यंग्यपदेनेतिप्राचीने गं
२६६ र्निमिलत्तणंव्यंग्यत्ववाच्यत्वयोर्विरोधादसंगतमितिनाशंकनीयं । एकस्यैवप्रकारभेदेन
वाच्यत्वव्यंग्यत्वयोरविरोधात् यथायावकमहारंजनदाडिमीजपाकुसुमादिरूपाराममंरक्त
त्वादिनावाच्यमेवपितन्नेहेनास्यद्रूपेणप्रतयतत्वमिवनतुवाच्यत्वमेवमिहापीतिमम्मटभट्टाः
अलंकारसर्वस्वकारस्तु । गम्यस्यापिभंग्यन्तरेणाभिधानंपर्यायोक्तंगम्यस्यैवसतः कथ
मभिधानमितिचेत् कार्यादिद्वारेणेत्याह । अयमाशयः चक्राभिधानप्रसमात्तपैव २६६
चकारयोराहुवधूजनस्य । आलिंगनोद्दामविलासवंध्यंरतोत्सवंचुंबनपानशेषमितिप्रा
चीनपयेराहुशिरश्छेदकारीतिव्यंग्यराहुवधूजनसंबंधिचुंबनमात्रावशिष्टरतोत्सवनिर्मातृत्वेनरूपेण ८२

प्रकारांतरेणाभिधीयत इत्यर्थः अपि विवचनेक्रियमाणे राजशिरश्छेदकर्तृत्वरूपो धर्मः स्वसमाना
धिकरणेन तादृशानृपांतरेणासाधारणत्वादुपात्तेन गम्यत इत्येवं पर्यवस्यति। भगवतस्तु शब्दे [illegible] तत्वा
त् एवमुक्तेनाभिहितत्वाद्वचनव्यंग्यत्वं एवं पूर्वप्रेमसचिरहणापि निवासभीतिहृत्किन्ना। मदैनेपवणा
मुत्तमानेन हृदयेहरेरितिप्राचीनवर्येपिशब्दोपेवणोमानमदमुक्तोज्ञातोचितिव्यंग्यत्वेपर्य
वस्यति· धर्मस्य प्रास्ताभिधागोचरत्वात्तः एवं च योत्र्यंग्यांशः स न कदापि नृपांतरपुरस्कारेणाभि
धीयते यस्याभिपतेर्धर्मीसत्तदानीमभिधायाः स्वपत्वाद्व्यंजनव्यापारानाश्रयत्वादेतिव्यंग्यंस्य
प्रकारांतरेणाभिधानुसंगतमेवतस्मात्कार्यादिमुखेनोक्तमिवपर्यायोक्तं ते। नाद्विसमि
त्येवार्थः प्राचीनैर्धर्मिणोपिपर्यायत्वमुक्तं तदेव्यंजनिकबोधविषयस्यसमस्तवाक्यार्थस्येव
व्यंग्यत्वाभिप्रायेण: तत्रच विवक्रियमाणेकेचिदपिप्रमात्रस्य गोचराः पदार्थाः केचित्

र० व्यक्तिमात्रगोचरा इति अभिनवगुप्तपादाचार्योक्त। पर्यायेणाब्याख्यादिति रिक्तप्रकारेण व्यंग्येन
ग उपलक्षितं इतरममभिहितं पर्यायोक्तमिति योगार्थलक्षणवाक्यः। तेषाममशपः। यदि पर्यायश
२६१ ब्देन प्रकारान्तरं धर्मान्तरमुच्यते तदा विवक्षितार्थतावच्छेदकातिरिक्तधर्मपुरस्कारेणाभिहित
मिति योगार्थस्यात्। तथा च दशवदननिधननिधनकारणदाशरथिः पुंडरीकाक्ष इत्यादौ रामत्वा
तिरिक्तधर्मपुरस्कारेण रामस्याभिधानात्पर्यायोक्तप्रसंगः। न च व्यंग्यपुरस्तेन प्रकारेणोक्तं त
त्पर्यायोक्तमिति वाच्यं। व्यंग्यस्य योगार्थानन्तर्गतत्वात्। न च योगार्थनिविष्टत्वेपि लक्षणानन्तर्गतत्वमिति
वाच्यं एवं तत्पर्यायोक्तमिति वाच्यं। व्यंग्यस्य योगार्थानन्तर्गतत्वात्। न च योगार्थनिविष्टत्वेपि लक्षणा २६१
नन्तर्गतत्वमिति वाच्यं। एवं तर्हि व्यंग्यस्य लक्षणाप्रवेशावश्यपकस्य पर्यायशब्देन व्यंग्यस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वा
त्। व्यंग्येनत्तुपलक्षितमुक्तं प्रकारान्तरेण भवतीति प्रकारान्तरग्रहणं सावश्यपकमिति । ६३

अत एवास्माभिरात्रेयो वेति पक्षान्तरमप्युक्तं इदं पुनर्विशिष्यते त्वार्योल्लास्तुमितो गतास्मिन स्त्वना
स्नायमस्यान्तिकमिति सकलप्रसिद्धमाहरणेप्यधर्मनिकृष्टगमननिषेधरूपेणान्त्रिकटग
पन विशिष्टापाश्रयत्वेन रूपेण वा हतीं सम्भोगकर्तुरभिधानात्पर्यायोक्तप्रसंगः प्राचीनपक्षद्व
स्मिन्नपि पक्षे भवतिमेवं व्यपविशेषग्रहणेन तैरिवैतैरपि निरस्तनीयः मध्यस्य पक्षेनेदमयिह
यणं तदेव पक्षाणां निष्कर्षेस्थितेपंदास्मिन्प्रकरणे केवलपानंदकारेणोक्तं तत्सर्वमविचारितम
णीयमेतथाह्यिपक्षावड्च्यानेनमल्लेसेहृतायेनसुधाराजवधस्तेनो अत्र भगवान्वासुदेवःस्वासा
धारणरूपेणाम्यः राजवधूकुचवैयर्थ्याकारकत्वेन रूपान्तरेणाभिहित इति तत्र अत्र हि राज
वधूकचौषेन सुधाहृता विंसभिहितेन राजवधूकुचवैयर्थ्यकारित्वेन राजशिरश्छेदकारित्वेनास
त्रनितान्तविविवादंभगवद्वासुदेवत्वं तु विशेषणामर्यादालभ्यं न काममार्गीयसंग्रहकत्तामाशं

र ग्रभवति। अस्य ध्याने मोक्षशिरश्छेदकारिणेत्र्गः स्वेहादिरिणिः स्मात्रापि भगवद्वासुदेव हासुदेवत्व
गं स्वरूपता प्रयुक्तं पर्यायोक्तं मलंकारः स्यात् विशेषणां अर्थादालभ्यस्य च धर्मस्य किंचिद्व्यंगता स्पर्शः
२६८ सत्रापि न सकाव्यमार्गे गणपते अस्पंदत्वात्॥ अन्विताभिधाने प्रतिविशेषणं पुरस्वसामान्यरूप
णां पदार्थानामन्वये किंच। राक्षसीकृचैनेष्फलत्वकारिणिहरयस्यत्र भगवतः स्वशब्देनाभिधे
यस्य स्वासाधारणरूपेणाप्यगम्यत्वाद्रुक्षशिरश्छेदकारित्वेनैव वक्तुं पत्वमोषवांन स्वासाधा
रणधर्मरूपेण लक्षणत्र पर्यायोक्तं नास्तीति केचित्सापि संमतं मदप्युक्तं सर्वस्वकारस्य लोचनकर्तुश्च
सर्वोप्यथं क्लेशः किमिति न विरमत्विति तत्र पदं पंथंते पांक्लेशः स्तन्कततन्मतनिष्कर्षो वसप्रवति २६८
रूपितः॥ यदप्युक्तं चक्राभिधानमसंभाव्य येनिभाचीनोदाहरणापद्यक्षशिरश्छेदावगमनं तत्र
प्रायुक्तं रीत्या प्रस्तुतां रूपवपन्नप्रस्तुतेनैरो द्वेः शिरोमात्रावशेषेनालिंगनवंधत्वाख्याया ६

यदनन्तरूपेवाविर्भगवतोनूपांतरेऽपयादित्ते भगवतोनूपांतरेऽप्ययादित्ते भगवच्चेनूपेणाव-
गमनं तत्पर्यायोक्तस्य विषय इति तदपि नाम परिराहुशिरश्छेदावगमनं त्वत्कल्पितस्य प्रस्तुतांकुरस्य वि-
षयः स्यात्तदा किं पर्यायोक्तेन भगवत्तद्रूपेणावगमनं तु विशेषणमपहृदालम्भत्वेनास्पंदरंन
प्रोरोऽहुशिरश्छेदकारिण इत्यादावपि वचनं हि तस्यालंकारस्य विषय इत्युक्तमेव प्रस्तुतांकुरस्य
प्राचीनैरस्वीकाराच्च ॥ स्वीकारे वा प्रस्तुतेन स्वसादृश्येनावाकार्थः प्रस्तुतपदपर्यवस्यते सतसत
स्वविषयोऽस्तु न तत्कार्येण प्रस्तुतेन कारणेनावगमनं । अन्यथा ह्यप्रस्तुतेन कार्येण प्रस्तुत
कारणावगमने अप्रस्तुतशंसैव प्रस्तुतेन कार्येण प्रस्तुतस्यैव कारणस्यावगमनं तु पर्यायोक्त
स्य विषय इत्यलंकारसर्वस्वकारादिभिः प्राचीनैः कृतो विषयविभागउच्छिन्नः स्यात् ।
राहुवधूसंभेदकारित्वेनावगमः पर्यायोक्तस्य विषयो न तु भगवतेन विशिष्टेन रतोत्सा

र वेनराहुशिरश्छेदःकारणरूपोगम्यते एवमन्यत्रापिपर्यायोक्तेज्ञेयमितिनत्वद्वयमितिनत्वद्वयजीवमुग्र
ग प्यविरोधात्। तस्मादत्रराहुशिरश्छेदकार्यविवक्षितावगमस्तुः पर्यायोक्तस्यविषयोनतुभगवद्रूपेण
२६९ निशाहृदयैराकलनीयं। अतिश्रीमालेकारैर्व्यापेवाच्यपरं अप्रस्तुतप्रशंसायांतुवाच्यं। व्यङ्ग्यप
रत्वेनापमलेकारैर्वाच्यसिद्ध्यङ्गीभूतव्यङ्ग्यभेदत्वेनाभिहितनिकारणानुपायिनः यत्तुस्वस्मिन्हृदयपरा
269 तेयः प्रवार्थस्यसमर्पणोपादानलक्षणोवेत्तिकार्यहेतुसमाहितेभ्यःकेऽपि मालत्तणाह्वया
श्रितत्वादनयोर्वातत्त्वविषयभेदोक्त्वातिस्वमूलग्रन्थाशयंवर्णयतांविमर्शिनीकारेणोक्तं। त
त्र। नहिवक्त्राभिधानप्रभासेत्र्यवेतिपयेवनमात्रंशेषरतोसंवाशेवायोक्लियेनलक्षणास्पा २६९
त। एवमप्रस्तुतप्रशंसाप्रामण्यप्रस्तुतस्यप्रस्तुवेनलक्षणाकिंतुव्यञ्जनमेवेतिसर्वसंमतंअप्र
स्तापर्यायोक्तेवाच्यस्ययथान्यमप्रस्तुतप्रशंसायांतुगम्यस्येतिसिद्धान्तस्यभङ्गःस्यात्। तत्र ६५

णायां हि लक्ष्यस्यैव प्राधान्यं तस्मान्न वाच्यस्य। पुत्रवाच्यो योर्थस्तं प्रत्युपकारकत्वेनागूरणमिति तच्च पर्यायो
क्तेः यत्र स्वात्मानमेवाप्रस्तुतत्वात्परकृतनमर्थात्प्रति समर्पयतीति तन्नाप्रस्तुतप्रशंसेति तन्मूलत्वम्
विरोधाच्च न हि लक्षणाप्यागूरणं भवति तस्मात्पर्यायोक्ते वाच्यस्य प्राधान्यमप्रस्तुतप्रशंसा
यां तु नेति तन्मूलग्रंथस्य तात्पर्यं इदं तु बोध्यं ध्वनिकारात्प्राचीनैर्भामहोद्भटप्रभृतिभिः
स्वग्रंथेषु कुत्रापि ध्वनिगुणीभूतव्यंग्यादिशब्दा न प्रयुक्ता इत्येतावतैव तैर्ध्वन्यादयो न स्वीक्रियंत
इत्याधुनिकानां वाचोयुक्तिरयुक्तैव यतः समासोक्तिव्याजस्तुत्यप्रस्तुतप्रशंसाद्यलंकारनिरूपणे
न कियंतोपि गुणीभूतव्यंग्यभेदास्तैरपि निरूपिताः अपरस्य सर्वोपि व्यंग्यप्रपंचः पर्यायोक्तक्रो
डे निःक्षिप्तः न ह्यननुभवसिद्धार्थो बालेनाप्यपन्होतुं शक्यते। ध्वन्यादिशब्दैः परं व्यवहारो न
कृतः न ह्येतावतार्थानंगीकारो भवति ॥ प्राधान्यात्तु कार्यादिध्वनिरस्य पर्यायोक्तस्य कदो

र
ग
२०

कथंकारं निविशतामिति तु विचारांतरं। अयं चालंकारः क्वचित्कारणेन वाच्येन कार्यस्य गम्य
त्वे क्वचित्कार्येण कारणस्य क्वचिदुभयोदासीनेन संबंधिमात्रेण संबंधिमात्रस्य चेति विपु
लविषयः तत्राद्यात्वा सुंदरीनिवहेति मयेपातित्रत्पसवलमेन कारेण न तत्प्राप्तिः कार्यं गम्य
ते समासोक्तिरत्नोक्त्यापि कापतेन कार्यात्कारणप्रतीतिवत्कारणात्कार्यप्रतीतिर्वैचि
त्र्याभावादिति टीकाकारोक्तमयास्त। अपुऊर्वेंद्रिरनिशंभूतराष्ट्रतवात्मजे उप्यंते मत्स्यवी
जानि यादृक्पुत्रेषु निक्षितं ॥ अत्र बीजवापेन कारणेन फलत्वयः कार्यरूपो गम्यते। कार्येण
कारणस्य गम्यत्वा यथा त्वद्विपक्षमहीपालाः स्ववीलायवपल्लवे। पीडयंति नितांतं त्वदारा 200
णोर्दशनक्षतैः अत्र वैरिणां तद्वधूसंभोगेन कार्येण मरणं कारणं गम्यते तदुभयो
दासीनेन यथा स्तूयचित्रमसौ यस्येति पूर्वे दाक्षतपये सूर्यचंद्र कररंज्यमानयस्त्र ·· ९९

नन कार्येण नापि कारणेन केवलं सहचरितेन गगनांबरत्वं गम्यते। एवं यच्चरणेनाहती
कृतकमलासनपद्मयोगेंद्रलोकयुगः सर्वांगावरणपटीकृतकनकांडः स वामनो जयती
त्यत्र त्रिभत्पेन तद्देहावगमात् रूपकासंभवेन पर्यायोक्तं भवितुमर्हति यस्मिं वा तत्र व्याप्त
चरणकमलत्व्याप्तांगकत्वं च तदेवं संक्षेपतस्त्रिविधाः वाग्भंगीनां तु पर्यालोचने एकस्मि
न्नेव विषये नंतप्रकाराः संपद्यंते किमुत विषयभेदे यथा इहभवद्भिरागंतव्यमिति विषये अ
पदेशो लंकर्तव्य इति पवित्रीकर्तव्य इति सकलमस्माकं कर्तव्यं प्रकाशनीय इति देशस्य भा
ग्यात्सञ्जीवनीपानीति नमो सितिरस्कारणीयानीति अस्मन्नपत्यपीः संतो परिहरणीयपूर
तिमा मनोरथः स्मरणीय इत्यादिः कार्यादीनां त्वारोपेण निष्पत्तिरत्वेष्टव्या एवं च पर्या
योक्तस्य कार्यद्वारा प्रस्तुतप्रशंसाया विषयापहारमाशंक्य कार्यकारणयोरभिन्नस्त्व

र० नत्वे पर्यायोक्तं कार्यस्याप्रस्तुतत्वे कारणस्य च प्रस्तुतत्वे कार्यरूपाप्रस्तुतप्रशंसेति वि
गं षयविवेकः सर्वस्वकृता कृतस्तत्र न्यून विषयकार्यरूपाप्रस्तुतप्रशंसया वक्रविष
२०९ यस्यास्य विषयापहृत्वेन न संगच्छत शावापरंत्वनेन तस्या विषयापहारमाशंक्य विषय
विभागः कृतमनुचिः इति रसगं॰ पर्यायोक्तप्रकरणं अथ व्याजस्तुतिः आमुखेस्तुत्याप्र
तीताभ्यां निंदास्तुतिभ्यां स्तुतिनिंदयोः क्रमेण पर्यवसाने व्याजस्तुतिः तृतीयातत्पुरुषकर्म
धारयाभ्यां योगार्थरूढ्येन रूढ्योरपि शब्दार्थत्वं आमुखे स्तुत्यादि विशेषणेन तयोः पर्यवसानाभाव
वदत् । बाधितत्वमभिप्रेति अत एव नास्याप्युक्तिं तथैनो हि निर्बाधेन वाच्येनापूरणमप्रस्तुतार्थेन तस्य समवग २७१
म्यते । आद्या यथा । उर्वीशासति मखपईवलवः कस्यापि नम्रादिति मोढ्याह्रतो वचस्तव कथं देव
प्रतीमो वयं । अत एव तं भवतो विप्रस्तनिवहैर्यामुत्पन्नद्भिः क्रुधा पद्मसमत्कर कोदिमूलपत्रेपा निर्मियते भास्करः ९०

अत्रराजवर्णनप्रस्तुतप्रस्तावेनिंदावाधितास्तुतौवर्यवस्यतिद्वितीयायथा।किमहंवदामिखलदिव्यम
तेगुणापक्षपातमभितोभवतः गुणशालिनोनिखिलसाधुजनांप्रदहर्निशंनखलुविस्म
रसि आद्रङ्गश्रीनोत्कीर्तनप्रस्तावेस्तुतिस्तथाभूतानिंदायां।अत्रैवैकपदार्थःकेनचिदाकारेण
दोस्तुतिनिंदायावाविषयोरन्वाप्रकरणादिमहिम्नाप्रकारांतरेणनिंदायाः स्तुतेर्वाविषयोभव
ति।तत्रयावानंशोवाधितस्तावानेव।न्यथात्वेनपर्यवस्यतिअंशांतरंतुस्वभावेनैवावतिष्ठतेइत्यं
वालंकारांतरसंकीर्णंयथा। देवत्वामपरित्रस्तुःवंतुकवशोलोभेनकिंत्वावृतास्त्वमस्त्वंभवितासि
यस्यात्रतूणमायप्रतायोधुना क्रोडांतःकुरुतेतरांवसुमतीमाशाःसमालिंगतियांतुवत्सपदा
वर्तीचसहैसागच्छत्यगम्यामयि।अत्रचापप्रतायस्यसमासोत्याविटधोरेयव्यवहारास्पयत्वप्रती
तिस्तन्मूलावनिंदास्तुतोपर्यवस्यतियगत्माःअपमानामनुपरतकामाःस्थावोःअपेराजन्ना

२
ग
२७२

कर्णेकृतकमाकर्णेन पनस्फुरंतीहस्तांभोरुहद्दितवकृपाणीरणामुखेविविपक्षाणांवक्षस्सहहतरुणा
नांविमततिप्रगल्भाऽश्वग्रामानामनुपरतकामाः श्रेहृत्वयः अत्राथीतिरन्यास्ययोषितानुकथ
मत्रव्यास्तुतिः वाच्याभ्यामेवनिंदास्तुतिनिंदयोर्गम्यत्वेतस्याअभ्युपगमात्तनह्यत्रचापश्चतायस्य
केवलस्यकेवलवस्तुमत्यायालिंगतांवाच्यभूतनिंवदास्पदंभवतिसमासेत्वयात्वाविभूतो विटव्य
वहारेणनिंदास्पदंमत्स्यायालिंगनंवाच्यभूतनिंवदास्पदंभवतिसमासेतयात्वाविभूतोविटव्यवहा
रोनिंदास्पदंभवतिसमासेत्वयात्वाविभूतोविचव्यवहारोनिंदास्पदमपिनवाच्योऽपितुगम्यइतिचेत्
आमुखप्रतीतपदेनहिप्रथमप्रतीतावपर्यवसितत्वमासोक्तिसाविवक्षितसेवप्रथमांप्रवूठाप
स्याव्यस्तुतिरितिनकोपिदोषः एवंचभागंपेतेशाल्मलितरोवदकिंपविकपविकथ्यतेद्विजैः फलाशयायुक्तैः
सेव्यासिव्यसपदहर्दिपमित्रत्राप्रस्तुतप्रशंसासंकीर्णप्रेयाभवति। एतेनकिंहृतैतैः परगृहगतैः किं

272
९८

हेतोरहं समर्थः स्यामीप्सात प्रकृतिमुखवैरो ह्यः दारागतस्वभावः

देशो विपणिपुत्र यावत्तवैयानगोस्यामुन्नतेव समति समति भवतो वल्लभादेवकीर्तिरित्यत्र
प्राचीनपद्ये प्रक्रांता यशस्तति पर्वचसा यिनी निद्राहं तत्कीर्तिरिति भणितत्वेनोन्मूलितानुतत्प्र
रोहं गमितेति सर्वस्वकृतोक्तं यच्चापितत्व्याख्यायां विमर्शिन्यामनुदाहरणमेवैतन्नये व्याजस्तु
तेरितिभणितत्वेनोन्मूलितानुतत्प्ररोहं गमितेति यत्सर्वस्वकृतोक्तं यच्चापितत्व्याख्यायां
विमर्शिन्यामनुदाहरणमेवैतत्स्यं व्याजस्तुतेरिति तच्चन्मोलोचनकारेण किंकरावृतेण
लक्ष्मीकृत्सोक्तं तन्निरस्तं। किंहन्तांते रिस्यादिना निंदायाः पर्वप्रथममनुयनात्स्मासोक्तरुद्र
तेः वाच्यत्वास्यातं नत्वातः अन्वयक्रमेणादेवल्लभयापर्वात्वयेतेस्या स्वकीर्तिभिन्नत्वेना
वस्थानेसत्तियस्याप्रकरणादिपर्यालोचनवशान्व्यक्रमेणान्वयवोधश्च। तस्माद्दुन्मालो
चनकारेणत्वमुदाहरणं संगतमेव । इयं च व्याजस्तुतिर्यस्मिन्वस्तुनः स्यात्तितिं देशप्र

र मनुपक्रमेतेन स्पेवचेनिंदास्तुत्योः पर्यावसानं भवेत्तदा भवतीत्येवपपिकरणेष्वतु प्राचामसंकाषा
गं स्तुप्रवर्त्तकानां समयः अमः अतएवयत्र प्राहेनाभिधीयमानास्तुतिनिंदायावाधितस्तुत्रूपानिंदा
२०३ यांस्तुतौ चस्वसमर्पणेन पर्यवस्यातीतितैस्तत्रतत्रसग्रंथेषूपनिवद्धं। एवंच परोपसर्पणानंतवि
तानलशिखाशातैः अकुंचितातःकरणाः साधुजीवंतिपादपाः इत्यादिषुमांसीरिकजननिंदा
273 पर्यवसायिन्यामपिपादपस्तुतेर्मव्याजस्तुतित्वं। अथ्थमप्रतीयमानस्तुतेरवाधितत्वात्। एवनिंदया
स्तुतेर्गम्यत्वेपितथा अन्यस्यस्तुत्यान्यस्यस्तुतेर्वान्यनिंदयावान्यनिंदायांगम्यमानांयांनास्याअलंकृते
र्विषयः पूर्वोक्तादेवहेतोः यथा। पेत्वाभ्यांपंतिसततं ततएवकृतिनोवराः स्तुत्यागतेष्वते भवदन्यधि
पांजेतः अत्रपूर्वेनरावेगतानंभ्यांपात्स्तुतिर्निदाभ्याध्येयस्तुतिनिंदयोरवगमः एवंस्थितेकुवलया २९३
नेदकेर्जास्तुनिंदाभ्यांवैयधिकरण्येननिंदास्तुत्योस्तुतिनिंदयोर्वावगमप्रकारवर्वद्वर्ष्यव्याजस्तुतेर्य ८१

द्धिकमुक्तं तदायत्तं यदि तु प्राचीनसंकेतसेतुर्भिद्यस्वनूर्विरमणीयास्सरणिणपद्विपतेतदा
निवेषपतां सर्वेपिव्यंग्यप्रकारागुणीभूतव्यंग्यप्रकारश्चालंकारादेरेषु निर्विवेशषणतां वा व्याजस्तु
तिरपियोगार्थालीढत्वादप्रस्तुतप्रशंसायां निरस्ततां च कार्यकारणादिविषयकत्वद्वाराग्रहस्त
स्याद्वक्तिवक्रव्याकुलीस्यात्। एवं न हि प्रागुक्तप्रकारवत्तुष्टपंक्त्यन्तर्भवतीति चेन्न व्यंग्यभेदेष्वि
तिगहनाणन हि व्यंग्यभेदाः सर्वेप्यपरिमिता अलंकारप्रकाराणामप्यन्तर्भावयितुं शक्यन्ते यथा
पि कुवलयानंदकृता निंदायामागमस्त्वेङ्दाहृतां अर्धं दानवैरिणी गिरिजयाप्यर्धं शिवस्याहृत
देवेत्थं जगतीतले स्मरहराभावे समुन्मीलति गंगा सागरमंबरं शशिकला नागाधिपः क्ष्मात
ले सर्वज्ञमधीश्वरत्वमगमत् त्वां मां च भिक्षाटनं अत्र सहसी विश्राः सर्वेभ्यो रासीति रागतः स्तुत्या व्या
जत्तूपपामदीये वैड्ष्याद्दिदारिमादिजानन्नपि वञ्चदनिनरहितं शाकोमह्यं किमपि न ददासी

र
गं
२८४ तिनिंदाया अन्यतरस्तुकेच तत्राप्यसाधुरितिपुनेः साधुकर्तव्यं किमतः परं। यन्मदर्थे विलनाशिदैवैरपि
नैवैवरपीस्पडपदमेव दाह्वतपर्येनास्यातितमावैलुह्नृणपातृ तत्र दिसाधु किमतः परंकर्तव्यमिति
वैरौहिदीरिनासाधुकारिणीत्वरूपास्तुतिः श्रुतमात्रैवबाधिता सती विपरीतेर्थे स्वास्यसमर्पणेन
यैवमस्ति। इदं तु सर्वज्ञत्वमधीश्वरत्वं वनतथा।। राजवर्णनश्लाघावैराज्ञगतात्तत्वापामरत्वयोरविवक्षि
तत्वात्। अतएव सर्वज्ञोपि समर्थोपिमानरहितवानसीत्युपालंभरूपापिनिंदानात्रविवक्षिता।सर्व
तस्य समर्थस्यतवदरिद्रोहं रक्षितेयोग्यइतिस्वविज्ञापनापापएवप्रस्तुततविवक्षितत्वात्। अस्तुकचात्र
इत्कायालंभरूपनिंदात्वगम्यातथ्यत्वभवतिवमपिसाधुरितिपुनः साशिनिवयेसाधुकारिणीत्वमि
वनास्मिनषष्टेसर्वज्ञत्वमधीश्वरत्वंवयुद्वयरप्रतिभमितिशाक्यंवक्तुंउपालंभरूपापानिंदायाअन २७४
त्थानापत्तेः। प्रतीतिविरोधाच्चेति सहृदयैराकलनीयं किंमुक्तं रक्षिपुंगवेनेनिश्चतिरसांग्राथेव्याजस्तु १.

तिप्रकारणं यथात्रोपमेयस्य उपमानस्यैव विसकलप्रयोजननिष्पादन तमन्वाद्युपमानं
कैमर्थ्यमुपमानाधिक्षेपनूपमाक्षेपइतिकेचिदाहुः तन्मतेचेत्थमुदाहरणंनिर्माणीयंश्र
मदमत्सरः क्रसममशरकोदंडमहिमाविलीनालोकानांमदनपतनायोपितिभिः सवा
सिनीमूषेकिरतिपरितस्त्वद्वदनेकतोहेतोश्चेतोविधुरस्मृदेतिप्रतिदिनं यथावावे
यथावलपङ्कदंरविलसतिभवतः करांभोज चिंतामणिकल्पद्रुमकामगवीभिः कृतं
जगति प्राचे उपमानप्रयोजननिष्पादनेशांहृ द्वितीयेत्वार्थमितिभेदः अपरेत्वाक्षेपीय
मसस्याथस्यप्रत्तांतरालवनप्रयुक्तोनिषेधआक्षेपइत्याहुः तेषांमतेइदमुदाहरणं।
सरारगामारामादि हूरुगीति — ंनितहतासंतेयुः शार्वीशडामादिवि दाविलो
केहतिजनः किमेभिर्याकार्यशिवविवेकेनविकलैस्त्रिरंतीवत्रास्तामधिथराणीदिल्लीत

र. ग. रपतिः॥ अत्र किमेभिरित्याशुत्तरार्धेन स्वर्वोथोक्त यत्नप्रतितेषमात्रपदं सरालंवनैमक्लिपते।
यथा वा। किं निःशंकं शेषे शेषे वयसि त्वमागतोऽध्वतः। अथवा सुत्वं शपीथ्याजननीजगर्तिजा
२९५ न्हवी निकटेऽप्रमेतन्निषेधो वच्छ मिष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया वक्ष्यमाणोक्तविषयः सप्रा
तेपोहि धामतः विशेषं यन्नपमर्थे विशेषं वदतं विवक्षितस्य प्रकृतार्थस्य निषेधोऽनिषेध
२९५ सदृशः कथ्यतां नाहमस्माख्यानत्रपः स वक्ष्यमाणविषयउक्तविषयश्चेति द्विविधः तत्राद्यः
तिषां मतेऽस्त्रद्युदाहार्यो गीतिं गिरामस्तन्नदृष्टिकिरां त्वदीयां तां वाक्कृतिं कृतिवरैरभिनंदनी
यालोकोऽन्तरामथकृतिकर्णरसां दृतिं तां नकस्यचिददेतिमनः प्रसादः। अत्र कविष्यमाण
स्य मप्रसारस्य निषेधीवर्णनीर्वक्तुं तां वोधयितुं अभ्यासो नु मानेवेयुः शीतां संगानि निश्चलाह २९५
ष्टिः तस्याः स्वभगकथेपनिष्टतुतां वक्तव्यां तां कथयत्यलंकारसर्वस्वकारः दयस्तु। माकर्णिकस्या ९१

प्रतिषिद्धत्वाभासमात्ररूपः कस्यचिदर्थस्याविधानं वा न क्रिसपक्षः ध्यावाश्चात्माकरणे कस्यवि
धिस्तादृशा एव सन्निषेधे पर्यवस्यतीति सोपरस्तुभयविधोप्युपमात्तेपः तत्र निषेधाभासरूपस्याक्षेप
स्तावद्द्विविधः उक्तविषयो वक्ष्यमाणविषयश्चाउक्तविषयो हि द्विविधः क्वचिद्वस्तुमात्रनिषेधात्क्व
चिद्वस्तुकथननिषेधात् वक्ष्यमाणविषयस्तु वस्तुकथननिषेधात्मकएव सामान्यधर्मावच्छिन्न
प्रतियोगिताकेनेनेशाहीत्समर्थ्यमानोपि विशेषरूपेण निषेधात्मनास्थितो निषिध्यमानत्वा
नं विशेषान्तरपाधेये सोपि द्विविधः सामान्यास्पदयत्किंचिद्विशेषनिरूपणाभ्यां तत्रतिरूपि
तेष्वयत्किंचिद्विशेषप्रयोजनाभावादप्रवर्तमानो निषेधो वक्ष्यमाणेष्टविषयएव संपद्यते
प्रतिरूपितेषु तत्सजणां चतुर्विधेष्वस्मिन्नात्तोपेदृष्टोर्थस्तस्य निषेधस्तस्याप्यसत्त्वमर्थे
गतविशेषप्रतियाश्वने चेति चतुर्युग्मप्रयुग्मेन तेन नाचनिषेधयविधिर्नवाविहितं निषेधो

सं. गं.

२१६ अर्पितन्निषेधेनासत्येन विधेरादिप्यमाणत्वायोगात्पर्यादाहेयः सच प्रागुक्तादिशा चतुर्विधः विधिनात्व
सत्येन निषेधस्यात्तेपे अपरोऽयमात्तेपः । अत्राप्यनिष्टार्थत्वस्य विधिस्तस्याप्याभासत्वं च अर्थगतविशे
षश्चेति पादस्त्वं चेति चतुष्टयमुपपन्नमेतेषु त्वाक्षः एतेषां तेचेत्यमुदाहरणानि मर्मणीयं । नवपंकवयस्तव
स्तवं न पङ्कजवीमहीयसेऽक्षयात्तव । रणसीम्नि तवावलोकनेन तरुणार्कोदिनकौशिकापतेः । मायाहीवि
धिर्विधेयविषयो वाच्यः स्वतेजे कथं नोऽयसोऽभवतास्मिदानशतिगीः अथाख्यानसंख्यावतां । एवं दोषवि
चारणाक्लेशादेवत्वयि प्रोन्मुखविवक्षुप्रतिभादरिद्रमतयः किं चित्रदिद्दृक्षुरेव लनवखलच
रितं विदुषामग्रे विविच्य वक्ष्यामि अलमथवा पापात्मन् कृतया कथयापायितेदृतया । स्वासोतमान २१६
वेयः शीतांशुप्रशान्तिनिश्चलाहदृष्टिः तस्याः किंचाप्येऽक्षसि निर्दयातिष्ठत्वसोऽहंतावार्ता । तत्र । यथायेकवे
नृलोकवित्वनिषेधोवापितोपिथ्यावादित्वं निषधात्मना पर्यवस्यन्नन्तरार्थगतस्यार्थस्य सत्त्वात्व । १

226

रूपंविशेषेणनक्लिप्तंद्वितीयपर्येरत्नाणादारयोः कथनस्येष्टत्वान्निषेधोवापितस्तयोर्विवदितेत्वेपर्यः
वस्यत्रवर्षणानुष्टेयत्वा तृतीयेस्वलसंवंधिदत्तानकथनेत्वेनसामान्यरूपेणप्रकृतयेस्मान्मादिहृतांत
कथनस्यवक्ष्यमाणस्यनिषेधः कथ्यमानस्तस्यचिंतितदुःखप्रदेतानर्थेकचनतत्संवंधिभावात
पि अंशेशाख्यासंनानवादिकंकथयित्वाक्रियमाणेणनिषेधोवक्ष्यमाणमरणवार्ताविषयः सन्त्व
सानुवादतिःसारणीयुता॥ प्रश्ननिषेधस्याप्रतिष्ठानात्रविहितनिषेधोवापिनिषेधविधिःतयो
निषेधकोधिकरामचंद्रंतिनीषसेचेत्रपाकिंविकल्पैः निरंतरालोकनपुण्यपथमाभवंतुवन्माद्रूमी
वभाजः अत्रपुत्रस्नेहाकुलस्यदशरथस्यवाक्येनपीतिविधि। वोपिलोमानयेतिनिषेधपर्यंव
स्तितेषुप्राचीनममतानुसारीणायावेपोदाहरणं। त्योतेषांमतेतदुदाहरणमेवश्रेष्ठंचमाध्यमिक
मतसिद्ध अस्तिपःप्रतीयभेदोद्वितीयमतसिद्धस्तुविहितनिषेधपवनपुंनरात्तेपत्तत्रनिषेधस्या

त्वाभासरूपत्वादिति तदाशयः इतरे तु निषेधमात्रमाक्षेपः चमत्कारित्वं चालंकारसामान्यलक्षणा
प्राप्तमेव तच्च व्यंग्यार्थे सति संभवतीति सव्यंग्यो निषेधः सर्वोप्याक्षेपालंकारः एवं चोपमेयस्यातोप
मानेकैमर्थ्यमयं दांतरालेवैन कुत्रप्राचीनपक्षे कैमर्थ्यकविशेषप्रतिपादनप्रयोजकोक्तवस्तमा
णकथनकैमर्थ्यकानामनुपदोक्तनिषेधविध्याभासयोरपि संग्रहस्तत्पर्याप्तः। अथाक्षेपध्वनिस्तत
त्वतानुसरेशोगादाक्षिप्यते त्वामवधंप्रसिसहृदयः सृजति स्मकलाधरं। किं वाच्यं तस्य वैदुष्यं पुराणस्य
महामुनेः अत्र येषामुपमानकैमर्थ्यकमाक्षेपस्तेषां वपि मतिः किं वाच्यं तस्य वैदुष्यमिति वैदुष्यो
क्तेः सवाधायाः सद्भिति वैदुष्याभावपर्यवसानादुपमानकैमर्थ्यस्यापि स्फुरणेसेव प्रतीतेर्वाच्यकल्पत्वात्कै
र्थ्यं नाम ध्वनित्वं स्यादिति। नैष दोषः ब्रह्मणो हि त्वामसिसृक्षतः कुशराणयावस्यपत्यस्य मादौ पांडुत्वेनवर्दिंदुनि
र्मितवतः किं वैदुष्यं वाच्यमिति वैदुष्योक्तेर्नितरां पत्वादादौ समांभिसंप्रतौ च पश्चाद्वद्धं पुराणस्येत्यस्य पर्यालोचने वै

[illegible]

पर्यवसानमितिनत्वसंवलनं। येषां त्वाभासरूपनिषेधश्चाक्षेपस्तेषां न प्रागुक्ताक्षेपध्वनित्वं ये।
त्वांगीकीर्णतुकेसर्वं वदंतु कवयस्तु तो समानकृत्स्नेनासीत्येषोर्थस्तन्मतो मम अत्र रूपे वीक्ष्ये
वापितत्वादाभासरूपो नाहंकविरितिनिषेधोगम्यमानो मिथ्यावादित्वाभावरूपेणपर्यवस
न्नउत्तरार्धार्थस्य सत्यता रूपविशेषमप्रति इत्थं स्वस्वाभिमानभेदादाक्षेपाणांभेदात्तत्त्वध
निनां स्थितेविवेकेसवस्तुमविलान्त्वात्कोहयग्रीवाश्रितान्गुणान् योहिकुंभैः परिच्छेदंज्ञा
तुंशक्तोमहोदधेरितिनियंत्रिकावैराक्षेपध्वनित्वेनोदाहृतस्वाभिमताक्षेपानभिव्यक्तेरनुग्रहरण
मेवैतदितिनिर्युक्तिकं वदंतोलंकारसर्वस्वकृत्परामृष्टाः न ह्याभासरूपपवनिषेधश्चाक्षेपश्चेत्यलि
वेदस्माज्ञा। नापिस्राचामाचार्याणां न चापियुक्तियेनध्वनिकारोक्तमपेक्षत्वडंकंशब्दधीमहि
प्रस्तुतवैपरीत्यमेवोचितं। ध्वनिकृतामालंकारिकसरणिव्यवस्थापकत्वात् न ह्यस्मिन्मा

र· हेश्रातेयादियादिशब्दसंकेतग्राहकप्रमाणांतरंसमस्त्रिज्ञातेप्राचीनववचनेभ्यः।अन्यथासकलविपर्या
सापत्तेः॥यत्नः॥नदेहमौलेनवर्याराजसंदेशहारिणः।जगत्कुटुंबिनस्तस्यनशत्रुःकश्चिदित्यतइतिप
गं द्यमत्रकारस्सर्वस्वकारमतेनोदाहृत्येत्युक्तंकुवलयानंदकृताअत्रसंदेशहारिणामुक्तोनवधंसंदेश
२१८ हारिणइतिनिषेधोनुपपन्नः।संधिकालोचितकैतववचनपरिहारेणयथार्थवादित्वेपर्यवसन्नत्वस
र्वजगतीपालकस्यतवनकश्चिदपिशत्रुभावेनावलोकनीयः।किंतुसर्वेपिराजानोभृत्यभावेनसेवत
णीयाइतिविशेषमात्रपतीति।तत्रत्वदुक्तस्यविशेषस्यनिषेधायोगात्।नहिनवपराजसं
देशहारिणइत्युक्तेतवनकश्चिदपिशत्रुभावेनावलोकनीयः।किंतुसर्वेपिराजानोभृत्यभावेन
संसेवणीयाइतिविशेषोवगम्यतेतत्रचजगत्कुटुंबिनइत्यायुक्तसार्थेप्रयुक्तेयोहिनिषेधमात्रमाम· २१८
र्थातिसोविशेषंस्वनिषेधग्राहीयपतीतियुक्तंवक्तेनतुपरकीयंविशेषं।तथाहिराजसंदेशहा २१

रिणा अयुक्तेन वर्थं राजसंदेशहारिणा इति वाक्ये तस्मिन्न निषेधस्य बाधात् राजसंदेशहारिपदेन
लक्षणया राजसंदेशहारिनिष्टे केन वचनप्रयोक्तृत्वादि यमेवं तत्र उपस्थाप्यं तेन प्रयोजनं वचनत्रि
षेधे सति स्वगतस्य सत्यवक्तृत्वादेः स्ववचनगतस्य सत्यत्वादेर्वा प्रतिरूपः अयमेव च विशेषस्या
क्षेपः एवं स्थिते किमुच्यते न वचनं कश्चिदपि शत्रुभावेनेत्यादि। यदि तु पूर्वोक्तादेव बाधाद्राजप
दस्य शत्रुलक्षणया नवमं शत्रुसंदेशहारिणा इति प्रामेनार्थे नास्मत्स्वामिनः शत्रुत्वप्रवर्तनं भवति किं
तस्य स्वभावेन या लक्षणीया इति विशेषो न गम्यत इत्युच्यते॥ न दाह्न तीयकस्यापि तूतो नास्मत्स्वामि
न इति निषेधप्रात्क्षेपः स्यात् तत्र लक्षापकस्य वक्तुः कायथास्यत्यनिषेधः यदि तु परूपणाय यथाक
थंचित् द्विशेष्योल्लेखायकोप्यातक्षेप इत्युच्यते तेन यथाप्रसंधिकालोपि न केन वचनपरिहारेण यथा
र्थवादित्वेः पर्यन्त स्मृतित्यादेस्त्वदेवचनस्यासंगतिरेव। न्यायरियथार्थवादित्वेन केवलेन वक्तुको

र. विशेष्यांतरे। अत एव। बालकनाहं हन्ती त्यत्र हन्तीत्यस्य वस्तुतो निषेधेऽस्य वस्तु वादित्वादि विशेषोऽव्य
गं. ज्यत इत्यत इत्यलंकारसर्वस्वकृतो मतं संगच्छते ॥ इति र. गं. धरेश्वरात्मेत्य प्रकरणं ॥ अथ विरोधमूलालं
२९८ कारा: एकाधिकारणसंबद्धत्वेन प्रतिपादितयोरर्थयोर्मिथः समानैकाधिकरणसंबद्धत्वमेकाधि
करणसंबद्धमानेविरोधः यद्वा एकाधिकरणसंबद्धत्वेन प्रसिद्धयोरेकाधिकरणसंबद्धत्वेन प्र
279 तीपादनं सः स च प्रकृतोऽप्रकृतं दृश्यः प्ररोहस्य वाधबुध्यनपिभूतत्वं तद्विपरीत्यप्ररोहः तत्राद्यो दो
षविषयो द्वितीयस्त्वलंकारस्य अत एवमं विरोधाभासमाचक्षते आद्यपद्मासतेइत्याभासः वि
रोधाख्यं सा वाभासस्येति ॥ आमुखएव प्रतीयमानो — मिति जायमाना विरोधबुद्धि तिरस्कृत २९८
इयावत् तत्रापि कार्यकारणादिबुध्यनालीढो विरोधाभासो विरोधकेकाचः ॥ तदा — टस्तवि
भावनादि वक्ष्यमाणः अस्य च जातिगुणक्रियाद्रव्याणां पदार्थानां मध्ये जातेर्जातिगुणक्रिया 74

द्रव्येर्गुणसगुणक्रियाद्रव्यैः क्रियाद्रव्याभ्यां द्रव्येणसंयुतत्वेनोदशभेदाः क्रियावाच्यानवैयाकरणाना
मिवप्रसिद्धाभावनानार्थिनैयायिकानामिवसंस्काररूपा किंतुतत्तद्धात्ववाच्यविशिष्टव्यापाररूपाउदाः क्रमस्मा
निशरास्तुगुणत्वेनान्वयिनि — गुणालापसंकीर्णस्यभूवन्। सुदंशोदहनायतनस्यबाकाभेवनाकाशम
याभवत्वयोषितः। अत्रपुरस्कृतत्वपिशाचादीनांविरोधोविरहिणीदुःखजनकत्वविमर्शनान्निवर्तते
त्वपिदेवेत्वयादृष्टेत्वयादृष्टेभवेतिजगतिजगतितले। महतांतेषांगुणवोराजतनुगुणवत्त्वहृदमहत्मनः। खला
नाम्नुत्कमोहंनकोमलाः शीतलाअपिहृदयानीहसाधूनांछिंदंत्यर्थंदहंतिचविशा। चारितेमहिंसंति
त्वानित्वदीयेनिस्वनिर्मलो। परमात्मनगतमप्यायनेपरमाणुत्वंनोरुद्धयंतितत्त्वगुणाद्वयत्वगुणाद्देवदह
तिगुनः स्मरपराधीनानिर्दयाहंतपोषितः। कांतारेविलपंतीनान्वदशनिस्पृगीदृशां। देवितानिसमा
कार्यहरिद्वेषित्वंतुलेभा। इत्यादितत्रमनस्तु। अत्रनाम्नोदिरिधर्मिमात्रंविवक्षितंउपलक्षणपरत्वात

र
गं
२८०

नैनयः॥ किलपालकोपिभुजगाग्रणीरूपो विस्फुरन्मूर्त्तिरपि नीलांबुदनिर्मोकं जगद्धितकृदपि जगदहितकृद्गोद्धारको
पि नागोद्धारकश्चेत्यादौ सद्भावाभावयोश्च परिग्रहः। वस्तुतो जात्यादिभेदानामग्रहणात् श्लिष्टत्वाच्छ्लेषमूलत्वाभा
द्विरोधोऽज्ञेयः ननु हितकृत् अगोद्धारकोपि नागोद्धारक इत्यादौ विरोधस्य प्रतिभामात्रं श्लेषपर्यवसानेऽलंकारस्य
स्वविषये प्राचुर्यात्सर्वालंकारापवादकत्वादिति चेत्कटिः शृणोति। इदं तु बोध्यं। यत्रापि शब्दादिविरोध
स्य द्योतकस्तत्र विरोधश्शाब्दोऽन्यत्रार्थ इति तात्पर्यं वांसिद्धांतस्तत्र शब्दस्य शब्दकप्रतीतिगोचरत्वं विरो
धस्य न ̄ टते। त्रयोप्यचपश्चादौ निपतेषु विशेषण विशेष्यसंसर्गेषु विरोधस्य कुत्राप्यसमावे
शात्। न च तदपि कारणाद्भिन्नत्वमिव तत्प्रतियोगिकत्वमपि विरोधस्तथा च प्रकृते न जयो
तरपदार्थयोः प्रतियोगित्वस्य संसर्गत्वात्संसर्ग एव विरोधस्य समावेश इति वाच्यं। स्वस्मिन्नपि प्रत
ह इत्यादौ तथाप्यसमावेशात्। न हि स्वमनः स्वमन्त्वविरुद्धत्ववदभिन्न इति शाब्दधीरनुभवसिद्धा।

२८०
०९

येनलक्षणादिकृत्स्वैष्टोपपत्तेमहि। अत्राहुः॥ सुप्तोपि प्रबुद्धः नयोप्पन्नपद्यादिषु विरोधोदाहर
णेषु बाह्यदृष्ट्येन शापितत्वजागरितत्वादिधर्मद्वयस्यादावुपस्थितेोपक्रमसर्वेषिज्ञानादपि शाब्दस्यावि
च्याद्वरतो विरोधोपिस्मर्यते। अनंतरंच प्रतिबंधकज्ञानसामग्र्याबलवत्वात् विरुद्धापिपोथमा
विनिमनिसैवैयंजनिकेवाविरोधवोधेजाते न प्रतिरोर्थयोस्वापितजागरितयोरभेदवुद्धेरनुत्पादा
त् द्वितीयशक्त्याप्रादुर्भावितद्वितीयार्थमादायान्वयवोधेन तत्रविरुद्धार्थमूविरोधधीस्त्वशिथिल
मूलानिवर्तमानापि कविसंरंभगोचरतया चमत्कारणमिति प्राचां निष्कर्षः॥ नव्यास्तु अर्थद्व
यप्रादुर्भावं विना विरोधाभास एव न संभवति। तत्रैको विरोधस्योल्लासको द्वितीयस्त्वन्वयवोध
विषय इति तत्समं परंतु अन्वयवोधविषये द्वितीयोर्थे विरोधोल्लासको द्वितीयस्याप्यर्थभेद
पिस्त्रेषभित्तिकाभेदाध्यवसायइत्यलं दिशाक्षाभिन्नतयाभासते। एवंचाविरुद्धं द्वितीयार्थमा

र. गं.
२८१
281

रायान्वयबोधेसत्यपितस्यादरीभूतस्याविरुद्धार्थस्यनिःशेषतयानिवृत्तेरभावाद्दर्थमतःस्वस
त्रिवविरोधोपिमानसंबोध्यंतत्त्वमारोहति। अतएवचमत्कारीत्युच्यते। नहिनिःशेषतयानिवृ
त्तस्यचमत्कारजनकत्वमिष्टंनचांतरेणचमत्कारजनकत्वेनानावशिथिलमूलत्वेनापिवासं
तिकीनिवृत्तिरिसाङ्क्षः। नन्वपिशब्दादीनांप्रयोगेशाब्दोविरोधाभासस्तत्रइतिन्यायात्प्रसंगातंनिपाती
नांप्रातिहिकनयेशक्तेरस्वीकारादितिचेत्। नतनितूठलक्षणाइवनितूफपोतनायाअपिशक्ति
समस्तत्वात्। अथजातिसोद्दृश्योद्धेविरोधालंकारोनभवितुमीष्टेकस्मानिशमास्वद्दीवाउ
वोड्ःखितेह्यदिदृश्याविशायमूलस्यनूपकसेवोल्लासात्॥ यदिचसत्यप्यारोपेविरोधेविरोधोभा २८१
सउच्यतेउच्यतेहृदिभ्रावर्वंङ्स्त्मज्ञापिसएव। ननूपकविषयस्यसर्वस्यापिविरोधेनाक्रांतत्वात्तद्वि
षयस्यास्तविषयेनूपकंविरोधस्यगुणोदोसावकाशस्यापवादइतिवाच्यं। ऊतमानिशरास्यगालपादिंदवदहनत्वाशिक्षं

द्रो वाऽरुवः शंकरचुडापगा कालिंदी मध्ये रोचदभीष्टविरोधस्याभि हिमसंगादिति चेत्सत्यं । इहहि
अलंकारवैरोधयोः पत्रे समुद्धंदं पवमत्कृ निपथ्यमवतरति समपवद्गालंकारइ निनिर्विवादंपवंवनूपके
मुखे चंद्र इत्यादौ पयप्राप्तिविरोधस्तथापि न सत चप्रति पिपादपितो पितु चंद्र निष्टाल्हादकत्वादिस
कलगुणानां मुखे प्रतिमयर्थे चंद्राभेद एवेति समपव चमत्कारी न विशेषः ॥ पुरमन्त्रपि विरो
धोपि वर्णितार्थानन्गुणत्वात्तद्भूषित इति नालंकारः विद्यमानयाप्रकिरत्वात् । कुंभसमानिश
रा इत्यादौ न विरहिणाभादीनामवस्थाय प्रमद्भुतत्वेस्य विवक्षितत्वान्नादानुगुणापान्तर्गर्भितोः
पर्यायविरोधः समुल्लसतीति समपवालंकारः । न चेममपि समनूपमास्थाले विरोधोः विवक्षितत्वात्सा
मानामभूदलंकारो यः समुल्लसतीति समपवालंकारः । न चेममपि समनूपफस्थले विरोधोः विव
क्षितत्वात्सामानामभूदलंकारो विरोधस्थले तु कुंभसमानिशर इत्यादौ विरोधोल्लायनाथ

२. मेभेदस्यावश्यविवक्षणीयत्वीद्रूपन्निरितिवाच्यं॰ विरोधविवक्षानालिंगीतत्वस्यरूपकलक्षणे विवेश्य
स त्वात्.॰ षष्ठा समेदस्यात्रविरोधो — यनार्थ्यमुपात्तस्याचमत्कारित्वात्रूपकालंकारस्वमुपपन्नंतत्र
दलंकारलक्षणेषप्रलंकारसामान्यलक्षणेवाचमत्कारित्वस्योक्तत्वात्.॥ यदितत्केशवेषणायव
२८२ स्यायाग्रस्फुतत्वोदनविवादात्तमप्यर्थमनगाभीकृतः किंतुपीडाजनकत्वपाम्नवाद्यतिशयमात्रं
282 विवक्षितेनतदात्ररूपकमेवा यद्विनगावविशेषस्थितेरक्षुतात्वचतथापत्रहिनारीणांमुखंवंद्रस्यध्यतेतदा
विरोधाभासमववेतिध्येयं॰ नतुसंसोयवद्दृश्यादेपेथकेनार्थेनविरोधस्यान्लाननमथदेशाचनिवृत्तिरेवंग
गायांचोषांसंवां॰ क्रोशंतिकुंता: प्रविशंतीत्यादावपिशकेनतशोल्लानंलहेशाचनिवृत्तिरितिविरोधाभा २८२
ससंगः नचहष्टांतेविरोधोल्लापकनिवर्तकपार:शतस्यथापास्थितिरोध्यंतिकेतएथहृत्थेतिवेलवाणपमि
निवांबांमसमपिवेलक्षणेपन्नदक्षविरोधाभासलूक्षणातिप्रसंगस्यानिवारणत्वहितत्तणेविरोधोल्लायकनिवर्तकयो १८

त्वमेकजातीयद्वित्वविवक्षयेवाविवक्षितं तथा सति कुसुमानि शरा इत्याचीनरीत्याव्याप्तिप्रसंगादि
ति चेन्न विरोधस्यात्र प्रतिभानेपि कविसंरंभगोचरत्वेनाचमत्कारित्वात्। अयं च विरोधालंकारः
कुवलयानंदकृता वृत्त्येत्याशिरस्कोः पुदाहृतः तथा प्रतिपन्नूरूपैर्विवक्षितत्वेनापि पाविरुद्धं यद्वैरपि
भेदेनोक्तिता अमित्रजिन्मित्रजिदोजसा सपदि चावहद्वाहद्वगप्रवर्तते ति। विरोधप्रतीत्यनंतरंप
न्नार्थांतरपरत्वविरोधस्य समाधानं तत्र विरोधाभास इष्यते यथा रिपूणं त्वेरस्य भावभंजनोपि रिपुरा
जिरसभावभंजन इत्यादौ इह तु तत्र तत्पा विरोधप्रधानात्मिकपा मुख्य रविस्थितया विरोधस्यात्या
सनेमेयमग्रमिति कथमनुतिष्ठते च विरोधस्य चमत्कारमूलमलंकारभावं वहेत् इति विरोधप्रकरणं
अथ विभावना। कारणाव्यतिरेक सामाना पिक्रयेपन प्रतिपाद्यमाना कार्योत्पत्तिर्विभावना
तदुक्तं क्रियायाः प्रतिषेधेपि फलव्यक्तिर्विभावनेति।। क्रियाशब्देनात्र कारणं विवक्षितं।।

नकारणव्यतिवर्त्ततेऽसामानाधिकरण्येन कार्येसत्तो निबध्यमानायायातत्वो विरोधः प्रतिसाम
मानोपि तदितरेणाकलनया निवर्त्तते। यथा विनैव शास्त्रं हृदयानिष्टां विवेकभाजामपि दारुणसं
भ्रमस्य मायामवबलतुलीलाजयंतीनीलाब्जकलापताप्तः॥ अत्र हि दारुणे शास्त्रं कारणं तदभावेपि
२८३ दारुणप्रपनिबध्यमायातत्वो विरुद्धमपि नीविलासन्नूपहेतुकत्वकतया पर्यवस्यति। नन्वत्र यस्य का
र्यस्योत्पत्तिर्निबध्यते न हि तदीयकारणत्वेनावगतव्यतिरेकः प्रतीयते यदीयकारणव्यतिरे
कस्य प्रतीयते न हि तस्य कार्यस्योत्पत्तिर्निबध्यते दारुणदेहपीडाविशेषो विवक्षितो नज्ञद्विधाभा
वः शास्त्रं च न कामपीडाया कारणमपि तु हेतुपीकरणस्येति चेत्। न। मुख्यं हि दारुणं द्विधाभावनं॥ २८३
रोगाणां च कामादिजनितपीडाविशेषः तयोर्गौणमुख्ययो दारुणयोस्सामान्यरूपमूलेनाभेदाध्य
वसानरूपेण ह्यतिभेदस्थानि द्विधाभावनकारणमपि शास्त्रं कामपीडीकार १ २८ ९

णांसंपद्यते·ते–भविचावकार्याभिन्नतयाध्यवसितस्यापीडाविशेषस्योपनिबंधनान्नदोषः एवंचा
स्मिन्नलंकारेसर्वत्रापिकार्यांशेग्रभेदाध्यवसानरूपानिप्रायोक्तिरनुप्रायोक्तिरद्भुप्राणाध्यवतपास्थि
ताः तयाचपापमादिपिंडवदेकीकृतस्यवस्तुतः सदृशवस्तुद्वयस्यैकाचयवसंवंधिकारणव्यतिरि
कसामानांधिकरण्येनापरावपवसादायपर्यवसानंभवति। तत्रकार्यांशः कारणाभावरूपविरो
धिनोवाध्यतयैवस्थितोनवाधकं तपाकार्यांशस्यकाल्पितत्वात्कारणाभावस्यवस्तुमावसिद्ध
त्वात्। अतएवकार्यांशेरूपांतरेणपर्यवसाति । अतएवचसमभवत्वविरोधिद्वयघटितात्वि
रोधालंकारादस्यवैलक्षण्यं। तथाचोक्तं। कारणस्यनिषेधेनवाध्यमानः फलोदयः विभाव
नायाभ्भातिविरोधोस्मिन्नवाधनमित्याहुः । अथातिशयोक्तिर्नसर्वस्यांविभावनायामनुप्रा
णिकाः किंतुकाचित्। निरूपादानसंभारमभित्तावेवतन्वतेगच्चित्रंनमस्तस्मैकलाश्लाघ्यापस्तू

र. लिने इत्यत्र विभावनामापत्तिशयोक्तेरध्यवसानमूलाया अननुप्राणकत्वादिति। ननु कारणाभावे का
ग. र्योत्पत्तिरसंभवंतीक विना अभिप्रायविशेषणं निष्पमाना हि विभावना न चात्रोपादानांतराभावेन गत
२८४ उत्पत्तिः परमेश्वरात्संभवंती येन विभावना स्यात्। नासदासीत्सदेव सौम्येदमग्र आसीदात्मा वा
इदमेक एवाग्र आसीत् असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायतेत्यादिश्रुतिभ्यः अहमेवासमेवाग्रे नान्य
यत्सदसत्परमित्यादिस्मृतिभ्यश्च सृष्टिकाले भगवदतिरिक्तवस्तुजातस्याविषयावगमात्। तस्मा
दत्र विभावनाया एवासंभावनानास्तिक्त्वपुनरतिशयोक्त्यनुप्राणितत्वमभिधास्यत इति चेत्। ना
अत्र हि भगवतः सकाशात्केवलस्य जगत उत्पत्तिर्न कचेदभिप्रेता येन तस्या उपादानांतरव्यति २८४
रेकेपि भगवता तादीनामाधारस्येत्यादेरप्यभावे केवलाकाशेज्जागत्यैवोत्पत्तेरसंभवः
। सच तस्य जगद्रूपतानुसंधानानंतकारणनदाश्रयव्यतिरेकमादायानि ८.

त्तिवर्त्तनइतिनिरूपादानसंभारमित्यत्र निःप्रसरैव विभावनेति ॥: सकशात्संभवात्तदंभनमूल
विभावनानस्यात्किंतुजगत्तिचित्रद्वयस्यचित्रस्यचकेलस्योपादानानामपिहृतिता ॥
भवत्यतिशयोक्त्यनुप्राणितत्वमप्यभिचारः एतेनविभावनायोःसर्वत्रातिशयोक्तिरनुप्राणिके
ति सर्वस्वकारोक्तिरपास्ता॰ अथविभावनायापवाभावात्कुत्रव्यभिचारइतिचेदनूविमर्शिनीक
रोपिप्रशस्तकइति। उच्यतेमासमभत्सर्वत्रविभावनायापत्तिशयोक्तिरनुप्राणिकाआहार्याभेद
बुद्धिमात्राभेवानुप्राणकतत्स्वरूपकेणेतिनदोषः एतत्कारणंविमाकार्योत्पत्तिरेकाविभाव
नाकारणानामग्रत्वेद्वितीयासत्यपिप्रतिबंधकेकार्योत्पत्तिस्तृतीया। अकारणात्कार्योत्पत्ति
स्तत्तृर्थीविरुद्धात्कार्यजन्मपंचमी॰ कार्यात्कारणजन्मषष्ठी क्रमेणोदा। अथलाक्षारसासि
क्तं रक्तंतन्व्याः पदांबुजं॥ अप्रेवरतीक्ष्णकथिनेर्जगज्जयतिमन्मथः सातपत्रंदृढंत्याभ्रुम

२ तायनस्तवाशेरवाद्दीप्तिनादोपमुदेतिमस्स्वद्दते॥ शीतांशोः किरणाश्चंतदहंति सुदृशोदृशौ॥
गं यशः योपिरभवत्करकल्पतरोस्त्वेतिषट्प्रकारांविभावनामुदाजह्रार्क्कुवलयानंदकृतः तेत्र
२८५ देवकवंत्कार्योत्पत्तिस्तृतीयास्मात्तस्यापिप्रतिबंधके। अकोणात्कार्यजन्मचतुर्थीस्याद्विभा°
°वनाप्रकारश्चतुक्तंभवति। अन्यथाचतुर्थीत्वायसंगतेः एवंचयथासाहश्यपमुपमाभेदेतद्रूपक
285 मभेदोयउपमानोपमेययोरित्यादिभिर्लक्षितस्सोपपाह्नूपकादिसामान्यसपृणोदयेस्याव
पवादयस्यभेदाउक्तास्तथेहकिंतु हिभावनासामान्यलक्षणंपलक्षितस्यविभावनासामा
न्यस्यामीभवतोक्ताः प्रकाराउपपद्येरन्कारणंविनाकार्योत्पत्तेस्तुप्रकारांतः पातित्वा २८५
त्। अन्यथातितत्वात्। अर्थातिशयोक्त्यादियथितादशसकलप्रकारान्यतमहं समानत्वतत
°वेनेत्यादिभिर्विभावनाप्रकारानालक्षयतांविनापिकारणंकारणंकार्योत्पत्तिरित्येकोविभा°
८१

णाप्रत्रेयमितिचेत्। एवमपिप्रथमप्रकारात् द्वितीयप्रकारस्यवैलक्षण्यंतु नूपपादमेवं। कार
णाभावेपिकार्योत्पत्तिरितिप्रसिद्धिरित्यत्रकारणतावच्छेदकसंपद्येनकारणतावच्छेदकावच्छि
न्नप्रतियोगिताभावस्यविवक्षितत्वात्। प्रकारांतरस्वीकारपेक्षयातादृशविवक्षायाएवल
घुत्वात्। एवंयकमपिकारणाभावएव। प्रतिबंधकाभावस्यकारणत्वादितितृतीयोपिभेदो
नविलक्षणः चतुर्थेपिभेदेकारणाभावस्यार्थः शंखवाद्वीणानिनादोपमुदेतीत्यत्रैकेपिविभे
देनविलक्षणः चतुर्थेपिभेदेकारणाभावस्यार्थः शंखवाद्वीणीनिनादोयमुदेतीत्यत्रैकेपितं
विनैतिप्रत्युपपादवैलक्षण्यंतस्माद्याद्येनप्रकारेणप्रकाराणामालीढत्वात्षट्प्रकाराइत्यनुपप
न्नमेव। यदितुयथाकुष्ठचिकित्सकबलयानंदोक्तिः समर्थीनीयेयेत्याग्रहस्तदेकत्वेसमर्थ्यतां।
तथाहि। विनापिकारणंकार्यजन्मेतिविभावनासामान्यलक्षणंगाढयगच्छसावेहद्यथाशा।

र
गं
२८६ द्वीयार्थी च। शाब्दी द्विविधा। प्रतिबंधकातिरिक्तकारणार्थकप्रतियोगीकाभावोक्तिपूर्विकास
त्यामपि कारणव्यक्तौ पदवच्छिन्नत्ववैकल्यप्रयुक्तः कार्याभावस्तद्द्वैकल्योक्तिपूर्विका सच का
रणतावच्छेदकधर्मः यात्किंचित्कारणमात्रवृत्तेदकसंबंधाख्य। प्रतिबंधकोक्तिपूर्विका चेति
।आर्थ्यपि द्विविधा प्रकृतकार्यसमानजातीयकार्यांतरस्यकारणात्। प्रकृतकार्यविरुद्ध-
कारणात्स्वकार्याद्वाप्रकृतकार्यस्योत्पत्तिरिति। एतदर्थकमेवह्यकारणादित्यादि। इयं
चविभावना द्विविधा उक्तनिमित्ता अनुक्तनिमित्ता च। तत्रानुक्तनिमित्ता चिंतैव शास्त्रमित्यत्र
दर्शिताः विलासानां मन्मथपीडाजनकानामनुपात्तत्वात्। उक्तनिमित्ता यथा। २८६
पदवधिविलासभवनं यौवमुद्दीपायचेंद्रवदनायाः दहनं विनैव तदधिष्ठानाच्चूदपा
निदह्यते। अत्र हि डिपान्नेयौवनेदाहहेतुत्वंघर्यवस्पति। यथा। अंसेमरु ८२

१८६

तेमंदंडनमंगपष्टेनरनासवारंभंकरणंमस्यपुष्पव्यक्तिनिपिशामस्त्रंवाल्यान्मरंसाथवपः प्रपेदे
अहितापचरणेआसवाभावेपिमदस्यप्रतिपादनात्यौवनस्यचोक्तत्वादुक्तनिमित्ताविभावना:
अनंतप्रथमतृतीयचरणयोः संभरणत्वप्रयोउनमस्त्वंचप्रत्यहेतुत्वादित्यलंकारसर्वस्वकारा
भिरुक्तंतत्रविचार्यते । विरोधमूलाहिविभावनाघलंकाराः विरोधस्यैवविद्युत्स्वभावदा॰
यातत: प्रतिभासमानस्यमानस्यमानस्यचमत्कारबीजत्वात्॰ अत्रह्यासवभिन्नत्वविशिष्टमद
कारणत्वंयौवनस्योक्तं । एवंचयौवनस्यमदकारणतायाः शाहनैवोपात्तत्वायागेबीहिप॰
योरिवमदे यौवनासवयोः परानिरपेक्षकारणत्वावगतेविरोधस्यलेशतोप्यप्रतिभाना
द्धिभावनैवनास्तिकुतः पुनरुक्तनिमित्ताविभावना नचासवस्यप्रसिद्धमदकारणत्वात्तेनवि॰
नामदोत्पत्तिवर्णनेविरोधप्रतिभाभवत्येवेतिवाच्यं । भवेत्सप्रपदियौवनस्यमदकारणत्वं॰

कविनासाक्षात्त्वप्रतिपाद्यते । प्रतिपादिते हेतुनास्मिन्नप्रसिद्धेकारणातिरिक्तत्वपाकविना
प्रतिपादितमिदमप्रसिद्धकारणमिवकारणान्तरमभविष्यतीति चैकल्पिककारणता
प्रतिभानात्रावविरोधयतिभानं भवितुमर्हति । तस्मादत्र प्रथमतृतीयचरणयोर्न्यूनतामेदरू
पकं । द्वितीयचरणे तु प्रतीयमानोऽस्त्वेतेति विवेकः । अस्मिन्नेते तु दाहहरणे दहनसै
वप्रसिद्धदाहकारणत्वापोवनस्य दाहकारणतापाश्रयित्वा हृदहनमतरणादाहोत्पत्तिव
र्णने विरोधस्यायातत्वः प्रतीयतपवेति सहृदयैरालनायं अथ लब्धकधीवरपिशुना
निःकारणवैरिणो जगतीत्यत्र विभावनापत्तिनचास्त्वकिन्नाछिन्नोमेतिचेत् । आलंका २०७
रिकैरत्वनस्याङ्गीकारणतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाप्रतियोगिताकत्वेन कारणाभा
वो विशेषणीयः प्रकृते च कारणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः प्रसिद्धकारणत्वावच्छिन्न ८१

प्रतियोगिताकोवाभावो न तादृशरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताक इति चेत् स्वत्वाविनैवापराधां
भवंति खल्वैरिणः इत्यत्र तथाप्यतिव्यापनात् अपराभावस्य तथात्वात् न च कार्यांशो प्रति
योगितावच्छेदकत्वेनाभेदनिष्ठपालीठत्वेन वा विशेषणीयत इति वाच्यं। स्वत्वाविनैवापराध
दहंति खलसज्जनानामित्यादौ तथापि दोषानुद्धारादिति चेत् मैवं। कार्यांशे पहित्वविषयितावच्छे
दकं तदवच्छिन्नाकार्यतानिरूपितायाः कारणताया अवच्छेदकं। रामिहत्यासं दाहत्वे चेह
विषयितावच्छेदकं तदवच्छिन्नाभिन्नत्वेन पीडायाःऽध्यवसानात्। न हि दाहत्वावच्छिन्नका
र्यतानिरूपितकारणतायामवच्छेदकमपराधत्वं अपि तु दाहत्वावच्छिन्नाभिन्नत्वेनाध्यव
सितायाः पीडात्वविशिष्टकार्यतानिरूपितकारणतायाः इति तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य
मनापि करणेऽपि न कार्यांशस्त्विवर्णनेऽपि नात्र विभावनाप्रसंगः यदि त्वखलाविनैवदहनं

र॰
गं
२९८
२८६

दहतिनलमितिक्रियतेतदाभवत्येवविभावना।एवंकमलमनंभसित्वंशेशाह्वीकमले
वेत्यादौत्वार्थीतिसंक्षेपः इतिरसगं·विभावनाप्रकरणं॥अथविशेषोक्तिः।प्रसिद्धकारणक
लापसामग्र्यपिकारणेनवर्ण्यमानाकार्यानुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः।तत्रसत्यपिकारणसमव
धानेकार्यस्यानुत्पत्तौविरोधःप्रतिभासमानःप्रसिद्धवदनामानःप्रसिद्धेतरणवैकल्यपि
पानिवर्तते॥यत्वाउपनिषदःपरिपीताःगीतापिचहंतमतिपथंनीता।तदपिनहाविधु
वदनानामानसमवदनाहृद्धिर्यातिः। यथावाप्रतिफलमखिलाभूलोकान्मृतस्तसंशवि २९८
षंतेनिरीस्यापि।हाहंतकंचिहमिदंविरमतिनाद्यापिविषयेभ्यः।अद्योपिनिषदर्थवि
मर्शैस्सकललोकानित्यत्वाज्ञानेप्रसिद्धविरतिहेतौसत्यपिविरत्यनुत्पत्तिवर्णनागापि
कादृपंप्रतिबंधकंप्रतीयते। इयमनुक्तनिमित्ताविरहस्यनुत्पत्तिनिमित्तस्यप्रतिबंधस्याउ ८७

तत्वात् ॥ अनेनैव रागाद्यं वित्तमिदमिन्ति निर्माणोऽकृतनिमित्ता केचिद्चिंत्यनिमित्तां त्वं तीयामामनं
ति उदाहरन्ति च । सपक्षीणि जगंति कृत्स्नमापूरयतापि तत्त्वं यस्य शंभुनानुवुलं ह्यतमिति ।
अमूकृतनिमित्तं तावच्छेतुं न तथा किंतु भविष्यति किंचिन्निमित्तदकः साकारेणो सत्त्वकृतनिकानि
मित्तातो अचिंत्यनिमित्ता याभेदे इति ह्येषामाशयः अन्येत्तु नाकृतनिमित्तापी चिंसत्वनिमित्तरूपे
पेण चिंत्यमानं प्रतीयते ॥ इह विशेषणाभेदान्तरकल्पनागौरवप्रसंगात् किंतु चिंत्यमावि
त्यं चेति द्विप्रकारकर्मपेतिनिमित्तं पदेनाकृतसानुकृतनिमित्तेनाचिंत्यनिमित्तातेनाचिंत्यनिमि
त्तानुकृतनिमित्तातो न पृथग्भावमर्हतीत्याकूतः । अत्र च कारणसमवधानं कार्यापत्तस
न्नेवोऽयमिति वरूवः । वस्तुकार्यान्तु सन्निरेवास्मिन्नेलकारेवाध्या । कर्पूरश्वदगोपिशा
मात्स्योननेइ । नमोस्त्ववार्यवीर्याय वीर्यापतस्मेमकरकेतवे सपक्षीणि जयतिजगं

रा
गं
२४०
289

त्तिकत्वेनसमायुधद्दत्वमापित्तत्रयस्सशम्भुनानवलं ह्यतस्मितिप्राचीनप्रसिद्धोदाहरणेप्युकारणस
मवधानस्यकामशरीरनाशनूपस्यप्रमाणासिद्धत्वेनबाध्यत्वायोगात्यतः कामस्यशरीरनाशेपि
शक्तिवलयोर्नाशः कुतोनजातश्चेवसर्वजनीनःअतयोनत्वशक्तिवमयोः सतोःकथंशरी
रनाशइतिहृदयपतेरुदितयास्मिन्नुदितेनेवदेशपतेःजगदेनचमस्तसैमकस्मैचिद्बोधमास्वतेइतनो
दयाभावेजगदर्शनस्योदयस्तेवदयसत्वेदर्शनाभावस्यवर्णनेपिनविभावनाविशेषो॥न
ह्यत्रसाहजिकस्यसूर्योदयोवर्ण्यतेयेनतयोःप्रसंगःस्याततथात्वेतत्किंसंभवर्णनेपिनविभावना
विशेषोक्तानह्यत्रसाहजिकस्यसूर्योदयोवर्ण्यतेयेनतयोःप्रसंगःस्यात्तथात्वेतत्किंसंभव २८४
पवनस्यात॰किंतुब्रह्मात्मबोधसूर्योदयः नस्यचजगददर्शनमेवकार्यंनतुतदर्शनं
तथात्वेतुसूर्योदयस्येवास्याप्युक्तिसंभवोनस्यात॰अतएवव्यतिरेकोल्लाससस्याद्भूप्यन्तु ८५

यकालीटे संगच्छते। कारणाभावकार्याभावयोर्यत्र प्रतियोगीतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्ये
न्युक्त्या प्रतिपादनं तत्र विभावनाविशेषोक्त्योः प्राप्तुत्वमप्रस्तार्थत्वे यथा भगद्रूढनाभोऽत्रे प्रपं
साग्रप्यहृन्निशान्तस्याधिकमुदेतिस्मरोपसीमंतिनीदशः लोके ह्यसन्निकर्षस्तस्याकारणं
तभावे संनिकर्षेपि। तस्मात्र विनिवृत्ताः तथा संनिकर्षस्त्रिकारणांतस्मित्सत्यपि ह्रदस्याभा
वे। वेपितः परेतु कारणाभावकार्याभावयोर्न प्रागुक्तप्रकारेण प्रतिपादनमित्यार्थत्व
मेव तदुभयसंशयसंकरस्य। अयमेव वार्थमनसिकृत्य मम्मटभट्टैर्यः कौमारहर इति पद्यमु
दाहृत्यो नैक्षमत्रस्फुटो न कश्चिदलंकार इति। वामनस्तु। एकगुणहानिकल्पनायां साम्यदार्ढ्य
विशेषोक्तिरित्याह। ३२। न हारव। द्यूतं हि नाम पुरुषस्यासिंहासनं राज्यमिति। अत्र हि कैत
वे राज्यं ताद्रूप्येनारोप्यते। न च सिंहासनराहित्यं द्यूते सिंहासनमहितराज्यताद्रूप्यं कथं च।

र
गं
२८०

देहित्वारोपोन्मूलकं युक्तिनिरासापारोप्यमाणोः रामेपि सिद्धाप्तमनराहित्यं कल्प्यंते तेन दृष्टारो
पंरोपं रूपकमेदेहं नविशेषोक्तिपवं च अचतुर्वेदनो ब्रह्मा द्विबाहुरपरो हरिः अभाललोचनः
शंभुर्भगवानादाएएणाईतेयोशाणपयेपि रूपकमेव· नद्याग्गाधिक्यकल्पनायामपि तदेव
यथा धर्मो वपुष्मान्भुवि कालेवीर्यं शमादौ । एतेनैनैकगुणाद्यानुपपत्त्यादिकल्पनायासाम्यद्दा
र्ढ्यविशेषणमिति विशेषालंकारं लक्षयंतोपि प्रत्युक्ताः ॥ इति रसगंगाधरे विशेषोक्तिप्र
करणं ॥ अथासंगतिः विरुद्धत्वेनापाततो भासमानं हेतुकार्यवैयधिकरण्यमसंग
तिः मघा तित्व यि पदिचाधरस्तायआपन्ने केपि न रपालाः शोणोत्तुनयनकोणेन पालं इतस्ववि· २८०
स्वपिबध्वत्रवायसमर्शनयनशोणिमोहेत्वोः स्थापनात्पकार्यवैयधिकरण्ये ति अ·
संगवाणापविरुद्धेत्यादि — चविभिन्नदेशस्यपोरेवतयोः कार्यप्रयोजकतया विरो· २८९

ध्यानेव कारणात्॰ ननु श्रोणिमाभिव्यक्तस्यारोपस्य कालिके संबंधिनि हेतुत्वादस्तु नाम कार्यमिश्रदे
शत्वस्यं त्वे वायस्पर्शस्य तल्लीलया कृतस्य स्वरूपस्य नो हेतुत्वाभावात्तेन तज्ज्ञानं स्वापनाशे हेतु
त्वेनाभ्युपगंतव्यमेवं च तस्य कथं वैयधिकरण्यमिति चेन्न॥ न॰ प्रयोजकस्यापि हेतुपदेनाग्रहणा
द्देशैवः प्रयोजकत्वे वायस्पर्शस्य भ्रमीत्मकस्यैवानुमितिलिंगत्वात्॥ अस्य॰ श्रोंगैः स्तकमारतंदः
साकुसुमभानां श्रियं हरति। प्रहरंतीति द्विकस्त्रमवारोग ॰ जगत्मनल वर्तिनो पुनः। यथा वा॰ दृष्टि
मार्गी दर्शेन स्तेनश्रुतं यत्र शुरिशानी मुच्यते वंधनात्केशाद्विचित्रावैधसीगतिः प्रत्राया दाहरणेषु
द्वातीयेतल्लेषो पे हृहितेति विशिषः। प्रहरतीत्यत्रा भेदाध्यवसायलक्षणेनातिशयेनापुष्प
निमित्रकताडन रूपतवास्थितेकामपीडनेविषयंशेमालं न तत्र भवति समानाधिकरणात्प्रसि
द्धस्य हेतोरपरोधरूपस्य वैयधिकरण्यज्ञानात्तद्वः स्फुरति रोधो विपक्षाशविमर्शोनं तत्र भवति अस्तु

र
गं
२९१

म श्रीहरचरणाभिव्यक्तशोभातिशेषस्य भावनोपनीतस्यैतद्भावनापादितत्त्वस्य प्रतिसंधाना
न्निवर्तनस्य भेदाध्यवसानमन्तरेणाकं विरोधाभासस्फोटकत्वे कः । एवमन्यत्रापि बोध्यं । अ
स्यां च विभावनायामिव कार्यांशेऽतिशयोक्त्यनुप्राणनं नावश्यकमतः यथा विरोधोद्धारिह
रपवसादितलंकारसर्वस्वकारादीनां मतं । वल्लदृष्टिर्मृगीदृशस्तस्य स्मरविशिखोदाहरणे व्यभि
चारादसंगतं न हि मुच्यंते बंधनात्केशाः इत्यत्र केशबंधनमुक्त्यंशेऽतिशयोक्तिरस्ति किं तु श्लेष
भित्तिका भेदाध्यवसानमत्र तु साधेन केनापि प्रकारेण कार्यांशे भेदाध्यवसानमावश्यप
कमिति तत्संगतं । यद्यपि दृष्टिर्मृगीदृश इत्यादौ कारणांशेऽपि श्लेषादिना भेदाध्यवसा
यः संभवति तथापि नासौ तद्देशे नियतः स्त्रियति सा यथाधियाती कोमलचरणानितं वभा
रेण स्विपांतदहेन पवितस्तनूपविलोकितस्तरुणा इत्यादौ भादलनितविशेषतदवात्.

२९१
र.

नचतत्रापिजलस्पर्शेघटादिभाजनत्वेनसहनिर्भाजनत्वविदस्यापंभेदाध्यवसायस्यै
वेतिवाच्यंनिर्भाजनत्वविदस्यस्वस्वरूपेणापिघटादेर्जनकत्वेनभानात्तद्भाजनत्वेवेदाभेदा
ध्यवसायोनघटते। साबालावयमप्रगल्भमनसः सास्त्रीवयंकातराःइतिप्राचीनानांप
द्येबालात्वस्त्रीत्वाद्युद्देशेनक्लेशस्यासंभवाद्बाधप्रत्ययविरोधालंकारेह्येकस्मिन्नधिकरणेद्वयोः
संबंधाद्विरोधप्रतिभानमसंगतेस्त्वधिकरणद्वयेइतितस्मादस्यवलक्षण्यमितिविमर्शिनी
कारस्याशयात्तदसत्‌ इहापिनतत्कार्यतावच्छेदकधर्मतत्कारणयोर्वैयधिकरण्यरूपयोर्धर्म
योरेकस्मिन्कार्यरूपाधिकरणेसंबंधादेवविरोधप्रतिभानोत्पत्तेः तस्माद्विरोधालंकारेऽ
सतिविमर्शेऽपिनैवविरोधालंकारेऽसतिविमर्शेऽपिनैवविरोधप्रतिभानाभिहत्तूसतिविम
र्शेऽपूर्विकैवविरोधप्रतिभासतीतिवैलक्षण्यमितिवस्तुतत्त्वं। व्यधिकरणत्वेनप्रसिद्ध

र योः समानाधिकरणत्वेनैयं निबंधने विरोधालंकारः। समानाधिकरणत्वेन प्रसिद्धयोर्वैयधि
गं करण्येनोपनिबंधनेः संगतिः प्राच्यक्तासंगतिलक्षणा हेतुकार्ययोरिति च समानाधिकरणमा
२९२ त्रोलक्षणं तेन नैकं निरंकुशेन तस्याः शून्यास्तु वयमद्भुतमित्यादि निरंजनत्वशून्यत्वयोरूपोयात्या
दकभावलक्षणसंबंधानेतर्भावेण शुद्धसमानाधिकरणत्वेन प्रसिद्धयोरप्यसंगतिः संग
च्छतो यथा श्रुते तु सा न स्यात्। इत्थं च स्फुटमेव विरोधाकारादसंगतेर्भेदः। यत्तु पुनर्वि
धालंकारादतिरिक्तः शुद्धविरोधांशो विरोधमूले प्रसवैषम्यालंकारेषु नु स्मृतः श्लेषोपमांश
इवोपमाम्लेषुतोलंकाराणां कृतिर्यथा नानिर्वर्तको न तु स्वयं पृथगलंकारः स दं। प्रका
राणां माणि निविशेषमात्ररूपत्वात्। एवं च विमांशेनाकारोक्तमपि परयनये च दिशानी २९२
यतेत दानदोषयत्। अस्मत्करणीयस्य तत्तोऽस्मत्कृतिष्वयात्मनस्तु कर्तृप्रवृत्तसमत हित॥ ८८

दुष्कृतिस्तथा अपारिजातां वसुधां विकीर्षन्यांतयाः गोत्रोद्धारमहतोपि गोत्रभेदं पुराक
रोः अत्र श्रीकृष्णस्य प्रतिपक्षो भौमोपालंभवाक्येषु विचिकीर्षितं तं पातकं करणीयम पारिजा
तत्वं द्वितीया॰ यथा वा॰ त्वत्त्वद्वसंविछिन्नसपत्नविलासिनीनां भूषाभवंत्यभिनवाभुवनैक
वीर नेत्रेषु कंकणमयोरुपद्यनवोस्मिंदृश्यंस्तिलकं करपल्लवेषु॰ योहं जगत्त्रयभुवा
मपनेतुमेतदारायरूपमाविलेषवदेहभाजां निःसीमकांतिरमणीरचनाप्रुनैव सोहं स्वयं
यस्मिसुरूपं विलासिनीभोग्यभावोदाहरणे कंकणादीनामस्त्रफरणी यत्वमस्ति दृष्टमि
त्तिनोपमस्त॰ भव विनाभावना रूपरहतिनिराक्षिप्यत इति लक्षणानुगतिरिति केवल
यानंदकृतासंगातेरम्येदद्ध यस्य तापि त्वोदाहृत ॥ तत्र । तत्र तावदपारिजातां वसुधां
विकीर्षन्यांतयाकृपाद्रस्य अपारिजातता चिकीर्षा कारणभूतपाम रूपपारिजात

णस्य कार्यस्य विरुद्धत्वेऽपि कारणापायेनित्वं यथाह्रिरुद्रभिः अदेशेत्वंकार्यहेत्वोरसंगतिरिति
र प्राप्यपिकासंगतिर्नोवैलक्षण्यानुपपत्तेः। आसक्तिवनाख्याविषयतासंबंधेनविकीर्षायाः
ग सामानाधिकरण्येपिनकार्यमात्रंप्रतिहेतुत्वात्स्याप्रसिद्धेनवपरिज्ञानतराहि सत्स्याभाववद्रूपस
२८५ तिसत्वात्कारणाप्रसिद्धिविनिवाच्यं। आलंकारिकनमेतस्यापिजन्यत्वस्येष्टः लक्षणाप
293 द्भेदयोरूपलक्षणत्वस्यात्तत्वं। गोघोद्धारप्रवृत्तोपीत्युदाहरणात्तुविरुद्धात्कार्यसंपत्ति
र्हेष्टकाचिद्विभावनेति पंचमविभावनालक्षणाक्रांतत्वाद्विभावनेवगतार्थत्वादसंगति
भेदांतकल्पनानुचिता। गोघोद्धारपिपकप्रवृत्ते गौंघौद्धेदरूपकार्योविरुद्धत्वान्न। सिद्धां २८३
तेपिविभावनाविशेषोक्तो। संकरपवाद्योचितः नेत्रेष्ठुककारणमिसादौककारणत्वेनेत्रा
लकारत्वयोर्व्यधिकरणत्वेनप्रसिद्धयोः समानाधिकरण्यवर्णनादिविरोधाभासप्रवृत्तिविता ८५

एवं स्नेहनिवर्तकत्वे मोहजनकचयोरपीति ॥ न च तत्त्वापि विरोधाभासेनैवोपपत्तौ विभावनादि
कल्पस्य व्यर्थमिति वाच्यं। नादत्तत्वात् इति विरसंगणाधरेः संगतिप्रकरणं ॥
अथ विषमालंकारः अननुरूपसंसर्गो विषमं। अननुरूपमिति योग्यतापामव्यपी भावः अननुरूपं
एवं न विद्यत इति विग्रहो नेति नञ्बहुव्रीहिः योग्यता इहिनमुख्यतो योग्यता च युक्तमिति लौकिक
व्यवहारतो संसर्गश्चासौ च द्विविधः उत्पत्तिलक्षणः संयोगादिलक्षणश्च तत्रोत्पत्तिलक्षणसंस
र्गस्यायोग्यत्वं कारणात्वगुणादिलक्षणात्वगुणकार्यान्यत्वात् इष्टार्थानवाप्तिनिश्चितात्
कारणादनिष्टकार्योत्पत्तिभिः ॥ संयोगादिलक्षणस्यापि संसर्गस्येतरेतरगुणस्यानुरूपतिर
स्कार्येतरगुणस्यानुरूपतयास्ययोग्यत्वात् एवं वाननुरूपसंसर्गत्वेन सामान्येनोक्तावसमाण
स्य सर्वे प्रभेदाः संगृह्यन्ते। क्रमेणोदा० अमृतलहरी चंद्रमा त्वारमावदनाद्वज्ञाम्नधरि नव।

नोनिर्मयादप्रसादमहं बुधैः उदमुवदयं देवत्वतः कथं परमोल्बणमलयदहनज्वालाजाला
दं कुलो महसां गणः अत्र कार्यधुर्यशोन्याह्लादकत्वमप्रादाधनेकगुणपुत्कारादिरहिद्दिगु
ग णगुरुकस्य भतापस्योत्पत्तिरित्यननुरूपः कार्यकारणभावः अभेदाध्यवसायवसानलक्षणे
२९८ नातिशयेन समावापिकारणानुरूपतयावस्थितो निमित्तकारणो समवेतकार्यानुरूपतयावस्थिते निमि
त्तिकार्ये वा विषयेशमनालंबस्फुरितो विरोधो विषयांशावमर्शोन्नवं निवर्त्तत इतीहाथभेदाध्यव
सायनानस्यानुप्राणकत्वं तदुत्थापितविरोधाभासस्य परिपोषत्वं अयमेनवांशोऽत्रकविप्रतिभा
निर्मितत्वादलंकारतावीजं॥ इष्टं साधनतयोत्तानात्कारणादनिष्टकार्योत्पत्तिरित्यत्रैकशिषव २९८
टितपुकशोषावोध्यनुइष्टमनिष्टंप्रनर्थः॥ तादृशा। कार्योत्पत्तिश्चात इष्टकार्योत्पत्तिरनिष्टका
र्योत्पत्तिश्चाचेत्यनिष्टकार्योत्पत्तिः। तेचअनिष्टकार्योत्पत्तिः अनिष्टकार्योत्पत्तिश्च अनिष्टकार्योत्पत्तयः र

न्नाभिरित्यनेनेष्टकार्यानुपपत्त्यानिष्टकार्योत्पत्तीमिलितेनैको भेदः प्रत्येकं च भेदद्वयमिति त्रि
यो भेदाः संगृहीताः भवंति दृष्टं च तस्य किंचित्तु विषमा थ। न केवलं प्राप्तिरिष्ट विषमा धनवस्तुनि
ष्टस्य परस्य दुःखविषमा पुनर्वस्तुप्राप्तिः परस्य सुखविषमा पुनर्वस्तुप्राप्तिर्दुःखविषमा धनवस्तुना
शश्चेति त्रिविधं॥ स्वस्येष्टप्राप्तिस्तु यागि नेतिना निष्टं गण्यते तेनानिष्टप्राप्तिश्च घटिते
भेदद्वये द्वैविध्यादिमेवं तत्त्रयं पर्यवस्यते॥ उदाहरीकर्ते प्रियं बालापमेनाता उपगूढाः सवा
णेन हृते स्तननतायाः शु परिषस्वजे॥ अप्रियहरीकरणाद्रूपेणार्थप्रयुक्तेनैव यमता। नत्रूपे
णेकारणेन प्रियहरीकरणं नाहृशायस्तत्प्रस्तुतत्वकारकपरिष्वंगरूपानि विघात्मनिः यथा
वा। खजन्नदृशगाऊजंसगतवस्यागागवेपपितं॰ अपूगृहारिताः समस्तागावो हृविद
नपकजालोकान्तप्रवर्दाहहरणे वास्तवेमवानिष्टमिहतत्सकलेंद्रियाहरणं प्रापिलो

र॰ केनिष्टप्राप्यमेवतथापितत्तुरक्तोरागोहृच्चमत्कारितादिस्याहोहृद्रागस्तुरक्तोरागोव्वम
गं त्कारात्मेषमूलकाभेदाप्यवसानेसकलस्वरश्मिहरणरापानिष्टात्मनास्थितेदिति
विशेषुः गवेष्यमाणाणगवीरूपेष्टाप्राप्तिरनुत्तत्त्वाकेवलानिष्टप्राप्तिर्दिक्सुदाहृद्रागपूर्व
त्भयमेतत्त्रिविधानवाच्यः समस्तगवोहृद्रागोनसामान्येनगवेषणमाणायाद्युपिगोरपूर्हा
२८५ रस्यसम्प्रयात्पववमिष्टप्राप्त्यनिष्टप्राप्तभयकृत्तासंसर्गस्यानन्तरूपतासामान्येनोक्तापूर्वो
995 क्तचतुर्भेदायाहृष्टाप्राप्तेः पूर्वोक्तत्रिभेदनानिष्टेनसंसृष्टाद्वियमेवदादशविधात्तत्रस्वस्य
स्वरवधनवस्तुप्राप्तिरुःखसाधनवस्तुप्राप्तिरूपस्तदुभयभेदस्याविद्धदाह्यतः खसाधनवस्तु २८५
निवृत्तिरुःखेतरसाधनावाप्तिरूपद्वंद्वयंयथारूपाकविनिरसितंतस्ययंतत्पाहविर्भाविततत्त्वावण
सृष्टाः शिवशिवसकलेनानासकलेरेतनगारुविः मन्त्रयस्यपिन्दर्शनेतत्त्वंन्नानापामपिजगति ९१

वैराग्यलक्षणायामनूत्वौ भगवद्गुणस्मृतिः अवयथापि ब्रह्म, वहद्दनूलावण्यदर्शनाद्रूपारूवि
विलक्षणायाकाविन्तानिहन्तेचेतिवक्तुं शक्यतेतथापिजगदहूचित्तेनसकलानुत्तीनामभे
दाध्यवसायापाडवानूचितितिन्नेतेरशमस्यपवथ्रमस्थाह्लेखेद्दतोवैराग्यलक्षणाशयनूचेदुःखांत
रसाधनत्वेऽनूपपादस्यादितिभवन्तुभयोदाहरणंपरस्पदुःखसाधनानवाप्तिःस्वस्पदुःखांतरशा
न्तिरिमभयंयथाऽक्षेपादिनाभेदाध्यवसायःसंभवतितथापिनाशोदेशोनिपतः। वियतिसा
पष्टिपांशोशीवांणानांपुलेप्रथयतोभुजप्रौंटिसाक्ष्याद्धगावतिशंरसंमुखेपितं॥ स्वरसस्ववी
लानपनस्तनमालाचितमहोवपुःसयोभालानलभस्तितनालास्पदयभूत। पवसस्तखेसा
धनानिहत्तानिहतिःस्वस्पदुःखसाधनशान्तिरितिभयंयथा। नमिश्रपतिलोचनेसहहासितंन
संभाषतेकथाह्तवकिंचसाविरखपन्यारालांभूवं विपसस्तस्थांःकथामितिनिवेदयंस्या

पुरः प्रियस्य शिथिलीभूतः स्वविषयोनुरागग्रहः ॥ अत्र क याचितो — पिकयासपत्न्यां प्रिये
र णा जातयौवनात्वनैव विदिता यांतदनुरागप्रतिबंधार्थं प्रियस्य पुरस्तदीयगुणगणानावेदयं
ग त्याविकीर्षितोर्थो न संपादितः स्वस्मिन्नतरात्मतिश्च संपादितेति । यद्यपि स्वसाधनति
२८६ वृत्तेऽङः स्वसाधनरूपत्वान्न पृथग्गणनोचिता तथापिऽङः स्वसाधननिवृत्तौ स्वस्यैव वृत्तस्वसा
296 धननिवृत्तौ प्रतिनियतकारणजन्मत्वेनाऽङः स्वस्यानैपत्यात्पृथगुपादानं एवमष्टावत्र प्रभय
भेदान्याह्वाः केवलेष्टासिद्ध्यर्थाप्रभातसमुदयप्रभांप्रणयिति न्कुवानारडमु नयनांबुजेसय
द्विपाणिनामोत्सयं ॥ अनेन नाखलु यप्रिनीयरिमलालिपाटच्चरः समीरशिशुर्केश्विरादनुमि २८६
मेदिनेशोदयः अत्र प्रियतमकर्तृकप्रभातविषयकज्ञानाभावः कामिमाः स्वस्वसाधुनतये
षः सच्चनपासाध्यमानोपि नपिनासिद्धइतीष्टाप्राप्तिरेव । यदातादशज्ञानंतस्याऽङः स्वसा २१

यनंतन्निवृत्तिरूपं चेष्टसाध्यमानमपि न तथेतिसैव। एवं च द्विप्रकारापीष्टप्राप्तिरेवात्र·
मं— भवति। प्रकारान्तरं चास्याप्रस्तुतं। केवलानिष्टप्राप्तिरपि यथा मुकुलितनयनं कारिणो
गंडूकंडपतो विवद्रुतेऽोऽद्भूदकांडदहनज्वालाज्वालाकुलो देहः अत्र नेष्टप्राप्तिः मुकु
लि। तन न चनमित्तनेन कंडपतनजन्मसहावस्प्राप्तेः किंत्वनिष्टप्राप्तिरेव ॥ अस्याश्चापि भे·
दद्वयं यथा यथास्तहत्यं प्रविलनरभयनिहोत्तादृियते। एते चेष्टसाधनत्वेनानिश्चितात्का
रणादनिष्टकार्योत्पत्तीनां सर्वेषामपि भेदा वक्ष्यमाणविषादनालंकारसंकीर्णा एवेतित
त्प्रकारेणानिरूपयिष्यामः। यत्तु अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्च तदिष्टार्थसमुद्यमादिति विषयमे
दलक्षणेनिर्मायत्रापिपोक्तं संगृहीतं तथा दृष्टान्तव्याप्तिश्चतिप्रोक्तमपि विवचमयदे
नालयश्रमकेऽवलयानंतुता· तन्नाश्रुतपतेः अस्मिन्ग्रामे देवदत्तस्य दृश्यमस्यापि

र॰ लाभोक्तीस्यादौ हृव्यशब्दोनतापिशवृत्तसमुच्चितस्य विषादेर्द्वैव्यान्वयिन्येवान्नयाद्व्यस्य लाभो
ग॰ विद्यायाश्च लाभ इति पूर्वीतितिनिर्विवादं ॥ अस्तु तेनत्वनिष्टस्यैवोपातितान्वयदृष्टानवासेश्चत
२८५ स्वष्टपरामृष्टेन विषमेणोतिवैषम्यात॰ अनुतललम्भगतावपिशब्दोनिष्टायियमुत्पादयती
२२७ पनिष्टस्यावाप्तिरिष्टस्य चेति प्रतीतेः। चकारसमुच्चितयादृष्टानवास्याश्च निष्टावासेरेकवा
रंमिलितापास्तत्त्वदपवादृष्टेन विषमेणान्वयाद्याकृत्यावासंतनेव प्रत्येकमत्वयाद्येदत्र
संग्रहश्लोकस्तस्मादपि॰ मत्वापिशब्द विकल्पथनं॥यदपितेनैवोदाहृतं॥ भक्त्याशयपाद्विमंत्रवा
दृष्टाखुर्जिनभक्षितइति अत्रत्वाप्रसक्तक्रियाकर्तृकोनरकालवर्तिक्रियांतरस्याप्रयु २८१
क्तत्वादगम्यमानत्वाच्चन्नविष्टइतिपदाकांक्षितयान्वयन्तपदत्वं। यदपि केवलेष्टानवाप्ते
तेनैवोदात्तहृदखतोसिमुंवेशेलंभृमो। वपमिदित्तदत्स्वशिलि। ध्येभुजः भरभुग्नवित्त १३

वाङ्मुखोपेक्षुदर्दरीर्जयतीतितदपिनरमणीयं ॥ अत्रभवदग्रजनितनोत्सादिनावाङ्गतासिद्धिसं
पिभंगत्रूपानिष्ठप्राप्तेः साक्षाद्रूपात्मत्वात्सर्वांगकर्णीभावगर्वापहारत्रूपायाश्च स्फुटंगम्यमा
नत्वात्कथंमिष्टावासिमांत्रमितिव्यतेपतेनशैलपतनत्रूपानिष्ठावासिमित्तुभगवत्करांबुजस्य
महिम्नानन्तानेतियदुक्तंतदप्यसारमेवअनिष्टनाशकत्वात पवमु। स्मृतिलक्षणसंसनिष्ठा
प्राप्तेः साक्षाद्रूपात्मत्वात्सर्वांगचूर्णीभाववर्वापहारत्रूपायाश्च स्फुटंगम्यमानत्वात्कथंमिष्टावा
सिमांत्रमितिव्यतेपतेनशैलपतनरूपानिष्ठावासिस्तुभगवत्करांबुजस्पर्शेपदिम्नानन्ता
नेतियदुक्तंतदप्यसारमेवअनिष्टनाशकत्वात पवमुस्मृतिलक्षणासंसर्गस्यानन्तरूपत्वे
निरूपितंसंयोगादिलक्षणासंसर्गस्यानन्तरूपत्वंयथा॥वनांतः खेलंतीशशकशिशुमालो
कावकिताभजप्रातेभर्तृः सपदियाश्चक्षेयसीताशिवपरीनाम्रुतिवलत्कोटीकोटीभि

र
ग
२५८ र्हसतिखलुरम्योभवतिभिः अत्रसंतीशिवामणोर्भगावत्सारावचपर्मपद्मापरमप्रभावयुक्त॰
२८८ त्वाद्दालसीभिरनाश्रयत्वेपित्वेपिरम्यःकर्तृकनाशत्वेनूपपोगपत्तावच्छेदकमनुष्यत्वजाति
२२४ योगेनखनूपमरत्नोदर्शनेनसौंदर्यसोत्कर्षादीनांगुणानांगुणानानानाश्रयत्वेनविरुद्धत्वा
त्समानाधिकरणासंयोगरूपः संसर्गोनरूपः नत्वक्रश्चक्रयः क्वचाम्रलाङ्कापेकः क्वचपंकजे
कृमृगाः क्वचकस्तूरीपिधात्वर्थिधात्ताभिस्यादौवस्तुकथनमात्रेविषमालंकारप्रसंगः ॥
नचेष्टापत्तिः। वस्तुवृत्तस्यलोकसिद्धत्वेनालंकारत्वायोगात्यतोवह्निरसंतः कविप्रतिभामात्र
कल्पितात्रार्थाः काव्येअलंकारपदास्पदं॥ नचथायमंतथ्यामुखमिमामुखमिमामुखमिमा २८८
द्वेसादृश्यस्यलोकसिद्धत्वात्कविप्रतिभावत्वापादितत्वेपिकथंमलंकारत्वमितिवाच्य
मात्।। श्रयत्रूपेसादृश्यपोत्थापकेवाश्रभिन्नधर्मे भेदांशस्यकविप्रतिभामात्राधीनत्वात् ९९

नह्रियममुखस्वयोः प्रोभान्नूपोधर्मो नात्मादिच हस्तुतपको ऽस्तिपो ह्निनात्मावदिन्नूपो वस्तुतपक
स्तुतस्यापि तेमादयो भान्नूप्रपमलंकारबहिर्भूतमेटमथायमभिवास्यामुखेंदुव्यमित्यादौ । प्र
र्ववानोतः स्वेलंतीतिपद्यस्यप्रतिपाद्यायाः सीताराघवस्नेहस्य संसर्गीननुरूपतापान्तो किंकीत्वेन·
कविप्रतिभावद्येसत्वाबालंकारत्वंप्रतेन प्रत्यणानोक्तेपंकृतकनस्य मं:कुसरगः क्षमुक्ता
हारोसंकवस्रपतगः क्षेपमवलगवातत्कमारत्नेललितमदिभर्तः कववपस्वमा कृतधाना
किमपितिभितपल्लवपतोत्पलंकारसर्वस्वस्फेतोदाहृतमपिप्रसक्तं । इयमेवचयांतत्रैपिकवि
प्रतिभानुत्थापितार्थकेसवाणीरिति ।। सप्त ।। पवंतहिकुसाकुसुममसारांगीसीताचंद्रकान्तो
पमाक्रुवस्त्मः रवहि रोगंमध्यसेवामवेशसमितिपद्मदारराणगरह्यण ।। यत्रहिकेवलसी
याः केवलराघवसीतांवसंसर्गस्याननुरूपतायांसममामपिनसाक्षवेर्वविवस्थिता किंतुयाकुस

र
गं
[illegible]
२९८
299

मसारत्वादिगंगायांसंसर्गस्याननुरूपतासेतितिरस्कृतेमेवास्यामलौकिकत्वात्कातिप्रतिभापेसत्वं
इतिरसगंगाधरेविषमालंकारः ॥ अथसमालंकारः अनुरूपसंसर्गःसमं ।
संसर्गःपूर्ववद्विविधः तयोरन्यतिलक्षणस्यसंसर्गस्यानुरूपत्वंकारणान्यसमानगु-
णकार्याविरुद्धत्वाः यादृशगुणकवस्तुसंसर्गःस्तादृशगुणेनत्वायत्किंचिद्विशिष्टाय-
र्थ्यप्रयुक्तत्वात्कारणान्यस्यास्याच ॥ उत्कृष्टैर्वानरप्राप्नोतुमहर्षीणांवसते । सं-
योगादिलक्षणस्याप्रिसंसर्गीणोरन्यतरन्यतरेणस्वानुरूपानुग्राह्यस्यतरगुणस्वा-
नुरूपत्वं । एवंचानुरूपसंसर्गत्वेनसामान्यलक्षणेनसर्वेभेदाःसंगृहीताभवंति । २९९
यथाकुवलयदल । श्रीहरनेनवकीर्तिस्तत्राकिंत्रः ॥ यस्माच्चिदानमस्यालो-
कनमस्योद्भियंकनस्तुभवान् । यथावा० मंत्रार्पितहविर्दीप्तहुताशनन- भुवः १२

शिखासंस्पर्शेन यांचाल्पाः स्थाने दग्धः स ॰ पुनः पूर्वं कारणकार्यधर्मयोः श्लेषेणैक
संपादनमिहतु मरणदारूपो भेदाध्यवसानरूपेणातिशयेनेति विशेषः द्वितीयो भेदो
यथा। वाडवानलकालकूटलक्ष्मीमकरव्यालगणैः सहैधितः रत्ना नीरमणो भवेन्न
णां न कथं प्राणवियोगकारणं। लक्ष्मीरपस्मारकत्वेनैव कवेर्विवक्षिता ॥
तृतीयो यथा। नितरां धनमाप्तुमर्थिभिः क्षितिप त्वां समुपास्य पततः। निधनं समलं
भिनानकीरखलसेवाजनं वाञ्छितप्रदा॥ अत्र मरणवद्धनयोः श्लेषेणैकावद्धधनरू
पेणात्मानां वांछितार्थासिद्धिरूपसमालंकारवच्चमत्कारः नच मरणात्मनानर्थप्राप्ति
रूपविषमालंकारप्रसंगः अत्र व्याजस्तुतौ भूविधनप्राप्तिरूपस्तुतिदशायां समा
लंकारस्तावदस्त्येव मरणप्राप्तिप्रतीतिदशायां तु व्याजस्तुत्येव पर्यांगतया विषमा

र॰ गं॰ लंकारोवोध्यते॥ यत्तुकुवलयानंदकृता। उद्वेगोजेरठनसमर्थ्यमानपदत्वामाश्रघ
पत्तिहृविराड्रपितोस्मिराजन्। उद्घाटनेनत्वमपिलंभयसेनदेवमामयनेवविफला
महतोहिसेवाड्मृदाहास्मश्च्यवव्याजस्तुतौयद्यपिस्तुत्यानिंदाभिव्यक्तिर्विवक्षायांविषमा
लंकारः तथापिप्राथमिकस्तुतिरूपवाच्यकेत्हायांसमालंकारोनविवार्यानेइत्सुकांत
नोदाहरणीमामुद्घाटनेलभयसेइतिहिकर्मकत्वंकथंगत्यादिसूत्रस्यशावोनदीत्याति
यमविन्वयतेलभेरण्यंतकर्तुःकर्मत्वस्यवांप्रवर्तनात्यदात्तुपरात्वादंतरंगत्वाडयजोव्यत ३००
यापिच॰प्रैर्थिक्रियायाप्राधान्यात्पत्रकल्पार्थेएवंक्रियायाएवप्राधान्यमनुरूपसातेनदात्व
मसक्तिरेवेति॥उद्घाटनेममम्यालंभयसइतित्वभाव्यएवमपिलंभर्यथाकर्थविदस्मर्थतांसप
ॅस्योजस्यास्तुकर्तृत्वंगत्यादेर्विधितोविनेतिनवीनरीत्याश्चएवंविधित्वमुच्यतेश्रोतानां॥ ९५

प्रयोग ३ यथा यथा येनेन तथापि प्राथमिककक्षायां समालंकारेण निर्वाह्यत इत्यनेन द्वितीय
कक्षायां विषमालंकारोल्लनामेत्यागूरितममदेवताद्दशावैषम्यस्य निंदारूपस्य व्या॰
जस्तुतिविषयत्वेन तथायथावादस्येवमायात्वात् न च वै परीत्य॰ परिहृत्यैवमलंकारभूमेर्व्या
जस्तुतेस्त्वमाध्यनयकद्दवात्॥ संयोदिलक्षणस्यानुरूपताद्दधाज्जस्तुतिपर्यवसायि
नीनिंदायमेवसापितीचः आयायथा अनाथ्यः स्नेहार्द्रा विगलिता गतिः गुणपाति
निंदायन् विस्रोद्दुर्योगदविदलितः स्निद्गभिवंते ॥ तथा तेः पीयूषप्रकर निधिपते
नशिशुकः सेविंत्रीमामस्वामहमिहविदध्याः समुचितं ॥ अनाथ्यत्वादिविशिष्टस्यत्वे
हार्द्रत्वादिविशिष्टेन संसर्गस्यानुरूपता भाति द्वयोर्व्याजस्तुतिपर्यवसायिनी द्वितीया यथा
त्वत्के सभायां खलमर्कटानां शारवामृतं गुणाम्रकुलासनानि सभाषितं वीरघ्नतिशाति

२ थेपीदंतैर्नेत्वाग्रेष्वपि पाठनानिश्चत्रा प्रस्तुतगतानान्वेनास्थितानिराह्वा द्विगो प्रस्तुतेपर्व्व
ग वस्यति। एवंयथा विषमालंकारस्य हि भेदलक्ष्यानत हि परीतभेदत्र यथायुक्तः समालंका
भर्द रोपिप्रयंचितः यत्तु विरूपकार्यानर्थयोरुत्पत्तिर्विरूपसंघटना च विषममिति विषमा
लंकारलक्षणं तत्तातहि पर्य्ययः सममिति समालंकारलक्षणमपि तत्त्वदेनाति विषमाल
३०१ कारस्यैव धीविरूपसंघटनानुरूपस्वरमएव भेदोगृह्यते तत्तद्धि पर्य्ययस्यैव चारुत्वात् नत्व
301 यभेदहृदयं। न हि पर्य्ययस्य कारणादननुरूपकार्योत्पत्तिरूपस्य वा हि तार्थप्राप्तिरूपस्य च
वलंतु सिद्धत्वया चारुता विरहात्। एवं चानुरूपं घटनात्मक एव समालंकारो न तु विषमालं ३०१
कारस्यैव भेदत्रयात्मकस्य स्यालंकारसर्वस्वस्वतोक्तेविचिमर्थनीमतकारणाद्ननुरूपकार्योत्पत्ति
र्दिलोकप्रसिद्धानहितस्याउपनिवंयमारुतामावहतीति तद्भयत्र सत्ववस्तुतो ननुरूपयोरपिकार्यकारणयोः ८०

श्लेषादिना धर्मैक्यसंपादनद्वारानुकूलतावर्णनेव स्तुतो निष्टस्यापि नैवोपायेनेष्टैक्यसंपन्ना
विष्टस्यासि वर्णने चारुतायाश्च नुपदमेव दर्शितत्वात्। तस्मात्सममपि त्रिविधमेव ॥
इति रसगंगाधरे समालंकारनिरूपणम् ॥ ॥ अथ विचित्रालंकारः इष्टसिद्ध्य
र्थमिष्टविपरीताक्रियमाणं इष्टविपरीताचरणं विचित्रं विपरीतत्वं च प्रतिकूलत्व ॥ य
था वंद्यो न्मुक्तैः स्वलमस्त्वमुत्वोन्कुर्वते कर्म याशानंतः शांतैर्मुनिशानमतान्स्वचिंतांभ
जंति। तोर्थे मज्जंत्य शुभजलधेः पारमारोढुकामाः सर्वे प्रामादिकमिदमवश्याति भाजान
नाणं ॥ अत्र प्रथमचरणगतं विचित्रं नूपकानुमाणेन यज्ञादिकर्मकरणस्य यज्ञादीनां
पाशत्वासिद्धेर्वंधमुक्तिविपरीतत्वासंगतेः द्वितीयचरणगतं तु स्फुटं। शांतैर्विंतायाः
स्वरूपेणैव विपरीताचरितमस्ति इष्टेषिणो शांततत्वाभिव्यक्तेस्तु लत्वात्तन्नसिद्धे इष्टे नतत्स्वरूप

र लाभासप्रयोगो पीडितोपिकर्त्तकोविविचमिसूचयेतेलक्षणे च विपरीतपदस्थानेननुकूलस्य
ग दंमस्येनेनदेदमष्टदाहरणंयथाविष्णुद्वेचाभुवनमखिलंभासतेयस्यपाम्रासर्वेषामुप्पहम
[illegible] पवितिप्रसपालंवनेयः तेष्टहेतिसहृदयगतावेदिनोविस्मुमन्मानस्यायोयंशिवाशिवन्र
णांकेनवावर्णनीयः अत्रनीव्रहूपेणसकललोकप्रसिद्धासिद्धस्यपरमेश्वरस्यप्रतिपत्त्यर्थ
३·१ परान्यतिप्रसेत्रानुकूलास्मः शुभ्यमनुकूलेनसहृदयमेव· यस्मात्तादमरोहादितिवचनात्तन
३·३ वकारणाननुरूपंकार्यमितिविषमभेदोयंवाच्यः विषमेपुरुषकृतेरनयेत्तत्कार्यंकार
३·४ णगुणागुवैलक्षण्येनैवतद्वेदनिरूपणाच्च· इतिरसगंगाधरेविविच्यालंकारः अथाधिकालंका ३·२
रः आधाराधेययोरन्यतरस्यातिविस्तृतित्वसिद्धिफलकमितरस्यातिसूक्ष्मत्वकूल्पनमधिकं १८
302-5 यथा· लोकानांविपदंपुनोषितनृपेसंपत्तिमिस्तुत्काटामिसित्वमेतत्रजालिनेर्जेऽधिपाभूपा

लमागामदं ायत्कीर्त्तिस्तव ब्रह्मभालघुतरब्रह्मांडपयोदरे पिंडीकृत्य समहोन्नतामपि तनुं कृष्टेन
हा वर्त्तते अत्र ब्रह्मांडस्याधारस्यातिसूक्ष्मत्वकल्पनेन कीर्त्तेराधेयायाः परममहत्त्वं फलितेति न च व्या
जस्तुतिः परिपोष्यते। गिरामविषयो राजन्विस्तारस्तव चेतसः सावकाशं तयाद्यत्र शेते विश्वाश्रयो ह
रिः अत्र सावकाशतयेत्यनेन कल्पितयाधेयन्यूनतयाधारस्य महत्त्वं पर्यवस्यति। यदि तु सावकाशतये
ति विशेषणं विश्वाश्रय इत्यत्रापि योज्यते तदोभयरूपस्याधाराधिकालंकारस्येदमेवोदाह
रणं। ब्रह्मांडमंडले मांति न ये पिंडीकृता अपि। परस्परापरिचिता वसंति त्वयि ते गुणाः अत्रोभयवि
धस्याप्यस्यालंकारस्य सामानाधिकरण्ये। लक्षणे कल्पनमित्यनेन यत्राधाराधेययोरन्यतर
स्य न्यूनत्वमधिकत्वं च वास्तवं तत्र नातिप्रसंगः एवं च क्वाहं तमो महदहं खचराग्निवार्भूसंवेष्टि
तांघटसप्तवितस्तिकायः क्वेदृग्विधाविगणितांडपराणुचर्यावाताध्वरोमविवरस्य च ते महित्व

र·गं·
३०५
305

मितिश्रीभागवतदशमस्कंधगतं ब्रह्मस्तुतियद्यमस्यालंकारस्यउदाहरणमेवं।दिक्कालानवछिन्न
स्यपारमेश्वरस्यभूम्नः सर्ववेदसिद्धत्वनकविप्रतिभानुल्लिखितत्वात्।एतेनद्योरत्रक्वचिदा
श्रितापवृततंपातालमत्रक्वचित्क्वाप्यत्रैवधराधराधरजलाधारावधिर्वततेन।स्फीतस्फीत
महानभः किंयदिदं यस्येत्थमपिस्थितेदूरेपूरणमस्तुशून्यमितिमत्रामायिनीस्तंगत
मित्यलंकारसर्वस्वकारिणायदुदाहृतंतदपिप्रत्युक्तं॥ ॥इतिरसगंगाधरेऽधिकालंकारः
॥ ॥अथान्योन्यालंकारः॥ द्वयोरन्योन्यनान्यान्यस्यविशेषाधानमन्योन्यंविशेषश्चक्रि
यादिरूपः।यथा·सुदृशोजितरत्नजालयासुरतांतश्रमविंदुमालया।अलिकेनचहेमकां
तिनाविदधेकापिरुचिःपरस्परं।अत्रगुणरूपविशेषाधानं।रुचेर्गुणत्वात्·नचविधानरू श्री·
पक्रियात्मकविशेषाधानमिहशंक्यंभावनोसामान्यरूपस्यविधानस्याचमत्कारित्वेना ३०५

विशेषत्वात्ः परपुरुषदृष्टिपातवज्राहतिभीताहृदयं प्रियस्य सीता ॥ अविशत्परकामिनीभु
जंगीभयतः सत्वरमेव सोपि तस्याः । अत्र क्रियारूपविशेषाधानं । परन्तु । यथोर्ध्वीकृतः पिवसं
वृतपथिको विरलांगुलिः तथाप्रपापालिकापि धारां वितनुते ननु अत्र प्रपापालिकायाः पथि
केन स्वासक्त्या पानीयदानव्याजेन बहुकालं स्वमुखावलोकनमभिलषतः पथिकस्य
धारातनूकरणात् तच्चिरं पानीयदानानुवृत्ति संपादनेनोपकारः कृत इति कुवलयानंदका
रस्त्राह । तत्र तावदिदं पद्यरचनेनायुष्मतो ग्रंथकर्तुर्व्युत्पत्तिशैथिल्यमुद्धिरति । तथाहि
। स्वमुखावलोकनमभिलषंत्या इत्यत्र स्वशब्दस्य प्रपापालिकाविशेषणघटकत्वेन
प्रपापालिकाबोधकत्वमेव न्याय्यं न पांथबोधकत्वं । एवं स्वमुखावलोकनमभिलष
तः इत्यत्रापि पांथबोधकत्वमेव । न त्वदिष्टप्रपापालिकाबोधकत्वं । एवं स्थिते अर्थासंग

र.गं.
३०६
306

तिः स्यादेव। नचसर्वेषान्नांबुद्धिस्थप्रकारावच्छिन्ने शक्तत्वादिष्टबोधोपपत्तिरितिवाच्यं।
तदिदमस्मद्युष्मदादिष्विव तत्तद्विशेषव्युत्पत्तेरपि कल्पनीयत्वात् साच प्रकृते यद्विशे
षणाघटकत्वेन स्वनिजादयशब्दोपात्तोल्लेखोधकारस्त्येवंरूपात्तेन स्वदाररतानां वि
प्राणां महद्भक्तो देवदत्तस्य पुत्रः स्वमातृभक्त इत्यादौ मदीयदाररतानामिति देवद
त्तमातृभक्त इति च न कस्याप्यभ्रांतस्य स्वरसवाहिनी प्रतीतिः अतएव निजतनुस्वच्छ
लावण्यवापीसंभूतांभोजशोभां विदधदभिनवोदंडपादो भवान्या इत्यत्र दंडयोदग
तातनुः प्रतीयेत भवानीगतातनुः प्रतीयेत भवानीगतातु सापेक्षितेति व्युत्पन्नशिरोमणि
भिर्मम्मटभट्टैः काव्यप्रकाशेऽभिहितं। न चेदं श्रुतिकटुत्वादिवत्काव्यमात्रविषयं दूष
णमितिवाच्यं। शाब्दव्युत्पत्तौ काव्यस्यानंतर्भावात्। मदीयदाररतासामिति देवदत्ते

श्री.
३०६

मातृभक्त इति च तात्पर्येणाप्युक्तवाक्यप्रयोक्तुरुपहसनीयतापत्तेश्च। किं च· परस्परो
पकारो हि स्वव्यधिकरणव्यापारसाध्य एव चमत्कारित्वाल्लक्षणघटको न तु स्वस
मानाधिकरणतत्साध्योपि। नत्र हि तुषारशि[illegible]शिरीकरणन्यायेनान्यव्यापारस्या
नावश्यकतया चमत्कारिताविरहात्· इहाद्धारातनूकरणांगुलिविरलीकरण
योः कर्तृभ्यां स्वस्वकर्तृकचिरकालदर्शनार्थं प्रयुक्तयोस्तत्रैवोपयोगश्चमत्का
री नान्यकर्तृकचिरकालदर्शने इत्युदाहरणमेवैतदस्यालंकारस्येति सहृ
दया विचारयंतु॥ ॥इति रसगंगाधरेन्योन्यालंकारः॥ ॥अथ विशेषालं
कारः॥ प्रसिद्धमाश्रयं विनाधेयस्य वर्ण्यमानमेको विशेषप्रकारः· यच्चैकमाधेयं
परिमितं यत्किंचिदाधारगतमपि युगपदनेकाधारगतं तया वर्ण्यते सोपरो विशे

र॰ गं॰ ३०७

३०७

षप्रकारः युगपदिति विशेषणाद् दृश्यमाणोपर्यायेणातिव्याप्तिः एवंच ग्रंथांतरगतानिलक्ष
णान्यतिप्रसक्तान्येवपश्चात्किंचित्कार्यमारभणस्यास्तेभाविताशकावश्यंतेरनिर्वचनी
नं स तृतीयो विशेषप्रकारः एवचैतदन्यतमत्वे विशेषालंकारसामान्यलक्षणमितिप्रा
चः तंत्र प्रथमः प्रकारो द्विविधः आधारांतरगतत्वेनाधेयं वर्ण्यमानं निराधारत्वेनच।
क्रमेरणोदा अपराजन्याकर्णपकतुकमाकर्णनयनत्वदाधाराकीर्तिर्वसंतिकिलमौ
लौदशदिशांत्यदेकालंवोयंगुणगणकंदंवोगुणनिधेमुखेषुप्रौढानांविलसतिकि
वीनमिविरतं। अत्र दिङ्मौलिगतत्वेन· युक्तंतुपाते दिवमासफेदोतदाश्रितानांप
दमूह्विनाशः इदंतुचित्रंभुवनावकाशे निराश्रयारेवलतितस्यकीर्तिः द्वितीयप्रका
रोयथानयेनसुदृशांपुराणपूर्णांवचनेनवश्यगिरांमहाकवीनांमिथिलापतिनंदि

श्री॰ ३०७

नीभुजांतःस्थित एव स्थितिमाप रामचंद्रः॥ तृतीयः प्रकारो यथा॥ कोदंडच्युतकांडमंडलस
माकीर्णत्रिलोकीतलं रामं दृष्टवतां रणे दशमुखप्राणापहारीं धृतं। दृष्टिर्नापि तृणाम
भूद्द्रुममरुद्वेगप्रचंडीकृतज्वालाभिर्जगतीतलैकवलयत्कालानलोगोचरः॥ अत्र
रामदर्शनं कुर्वतां कालानलदर्शनरूपाशक्यवस्त्वंतरनिवर्तनं। ननु लाभाद्दूराति
कानां विक्रेतुं तत्क्रमनिशामटं स्यात् ल चो गोपकिशोरीमध्ये रथ्यामहे इन्नीलमणि
रिति वक्ष्यमाणे प्रहर्षणाविषमालंकारयोगेत्युतीयप्रकारस्यास्यातिव्याप्तिरिति वि
क्रयमारभमाणायानीलमणिप्राप्तिवर्णनादिति चेत् न। अत्र चाशक्यवस्त्वंतरनि
वर्तनेन तदभेदाध्यवसाननिबंधनत्वे विशेषणं कालानलो वीक्षितः इत्यनुपदं युदा
हृते विशेषालंकारे यथा अशक्यवस्त्वंतररूपकालानलवीक्षणो रामे कालांन

र॰गं॰
३०८

लयोस्तद्दर्शनयोश्चाभेदाध्यवसानेन निर्वर्तितं न तथा दधिविक्रेतुर्मठं त्यारस्तत्र महेंद्रनीलम
णिदर्शनमित्यदोषः न च भगवति नीलमण्यभेदाध्यवसानेन निर्वर्तितमेव तदिति वाच्यम्।
किंचित्कार्यमारभमाणस्येत्यत्र यत्कार्यं विशेषणतया प्रविष्टं तेन सहाशक्यवस्त्वंतर
स्याभेदस्याविवक्षितत्वात्प्रकृते च तद्रूपेण सह नीलमणेरभेदस्यामध्यवसानात्। न
चातिशयोक्त्या विशेषालंकारतृतीयप्रकारस्य गतार्थत्वं वाच्यम् एतदुदाहरणे रामस्य
विषयस्य कालानलेन विषयिणा निगरणाभावात्। नापि रूपकेण विषयविषयिणोः सा
मानाधिकरण्यविरहेणारोपासिद्धेः न च स्मृत्या कालानलस्य वीक्षणकर्मत्वमवगा
नस्मृतिकर्मत्वासिद्धेः। तस्मादशक्यवस्त्वंतरकरणं विशेषालंकारस्यैव प्रभेद इति
प्राचामाशयः। अत्र विचार्यते। विशेषालंकारस्यायं प्रभेद इति कथं विज्ञायते। नहि

श्री॰
३०८

रूपकादिवदलंकारस्यास्य किंचित्सामान्यलक्षणमस्ति येन तदाक्रांतत्वेनाशक्यवस्त्वंतर
करणात्वस्य तत्प्रकारं नामाभ्युपगच्छेम। न वान्यतमत्वमेव तथाविधमस्तीति वाच्यं। अने
नैव प्रकारेणेतरालंकारभेदत्वस्यापि सत्त्वचत्वात्· अनुगतलक्षणं विना प्राचीनोक्ति
राज्ञामात्रमेव राज्ञामिति। तदपेक्षया पृथगलंकारतोक्तिरेव रमणीया। अपि च येन दृष्टो
सि देव त्वं तेन दृष्टो हुताशनः तेन दृष्टा वसुधरा इत्यादौ वस्त्वंतरस्य हुताशनवसुधा
दर्शनादेरशक्यासंभावितत्वयोरभावात्प्रकृतालंकारासंभवेन निदर्शनास्वीक्रियते य
दि तदा येन दृष्टोसि देव त्वं तेन दृष्टः सुमेरुर इत्यादौ विशेषालंकारेपि सैव शरणीक्रि
यतां। न हि हुताशन इत्यत्र सुमेरुर इत्यत्र वा विवक्षितभेदोस्ति स च प्राचीनानुसो
रेणाकोदंड उच्यते इत्यादिपदस्माभिकदास्हतं तदेविन विशेषसरणिमारानुमोघ्न

र॰गं॰ ३०१

एतेन त्वां पश्यता मया लब्धं कल्पवृक्षनिरीक्षणं इत्यादि कुवलयानंदोक्तमुदाहरणं गतार्थं।
तस्मादिह सुदाहरणं। किं नाम तेन न कृतं सुकृतं पुरारेर्दासीकृता न खलु का भुवनेषु लक्ष्मीः
भोगा न के बुभुजिरे विबुधैरलभ्या येनार्चितो सि करुणाकर हेतुयापि अत्र यावात्र वर्गि
प्राप्तिरशक्यकरणं न त्वत्र भगवदर्चनेन सुकृतकरणादीनां साहश्यं विवक्षितं येन वि
दर्शनादि संभाव्येत किं तु कार्यकारणभावः एवं वेदानीमशक्यवस्त्वन्तरनिर्वर्तनेऽत्र भे
दाध्यवसायो न निबंधनत्वेनो विशेषणं। न च दधिविक्रेतुर्मटस्यात्रातिव्याप्तिः द्वयोः संक
रस्य तन्त्रेऽष्टीरिति वदंति॥ ॥इति रसगंगाधरे विशेषालंकारः अथ व्याघातः। यत्र लौ
केन कर्त्रा येन कारणेन कार्यं किंचित्रिष्पादितं निष्पिपादपिषितं वा तदन्येन कर्त्रा श्री॰
तेनैव कारणेन तद्विरुद्धकार्यस्य निष्पादनेन निष्पिपादपिषया वा व्याहन्यते स ३०१

ध्र्मशान्निवर्तेत इति विरोधमूलत्वं इदंतु नोदाहरणं। पांडित्येन प्रचंडेन येन माद्यंति दुर्जनाः। तेनैव सज्जना रूढां यांति ८

व्याघातः अत्र व्याघाते पूर्वकर्त्रपेक्षया कृत्रंतरस्य वैलक्षण्यप्रसंगाद्व्यतिरेकसिद्धिः फ
लांशे कर्तृत्वं च हेतुकार्योद्देशेन प्रवर्तमानत्वं प्रयोजनं वास्याविवक्षायामनुपदमेव वक्ष्या
मः उदा० दीनद्रुमान्वचोभिः खलनिकरैरनुदिनं दलितान्पल्लवयंतुल्लासितानि
त्यंते तैरेव सज्जनधुरीणाः। इह श्रुतिप्रतिपादितवचनत्वरूपैकधर्मपुरस्कारेणाभिन्नी
कृतयोः परुषमधुवचनयोरेकत्वाध्यवसानात्पुरःस्फुरन्विरोधः प्रातिस्विकरूपेणात
न्नत्कार्यहेतुताविश्रांतिमनुतमां। अत्र दुर्जनसज्जनयोर्मर्दशमकर्तृत्वेपि न तु उद्दे
शेन प्रवृत्तिरिति लक्षणागतकर्तृविशेषणानां संग्रहः। न चास्य व्याघातोदाहरणत्वे
कोदोषः इति वाच्यं। आश्रयविशेषस्वभाववसाद्विभ्यैकस्यैव कारणस्य विरुद्धकार्य
द्वयजनने वाधकविरहाद्व्याहतेरेवाभावादुदाहरणत्वासंगतः। न हि लोकसिद्ध

र॰गं॰ थः काव्यालंकारास्पदं भवितुमर्हति। अपरो व्याधातो यथा विमुंचसि यदि प्रियतमेति मां मंदिरे त
३१० दा सह नयस्व मां प्रणयपंचतामापेतितः। अथ प्रकृतिभीरुरित्यखिलमीतिमंगक्ष्मामाप्रजातु
310 भुजमंडलादवहितो वहिर्भावयः। इदं कांप्रविक्षुभगवंतं दाशरथिं प्रति भगवत्या जानक्या
वाक्यं। उभयविधेप्यस्मिन्व्याधाते पूर्वकर्तुरभीष्टव्याहननं तुल्यमिति प्राचां सिद्धांतः तथा च
तेषामुदाहरणं· दृशा दग्धं मनसिजं जीवयति दृशैव याः। विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे
वामलोचना इति अत्र विचार्यते व्यतिरेक एवात्रालंकारः जयिनीर्विरूपाक्षस्य वामलो
चना इति तस्यैव प्रकाशनात्। न चात्र व्यतिरेकोत्थापकतयाव्याघातः स्थित इति वाच्यं· ए
वमपि तस्यालंकारतापत्तेरसिद्धेः नह्यलंकारोत्थापकेनालंकारेणैव भवितव्यमित्य श्री॰
स्ति नियमः आननेनाकलंकेन जयतींदुं कलंकिनमित्यादौ विवकस्कमात्रेणाविच्य ३१०

तिरेकोत्थोनोपपन्नैः।नह्यस्योक्तप्रकारव्यतिरेकनिर्मुक्तोविषयोस्तियेनस्वातंत्र्यमभ्युपगच्छे
म।तस्मादलंकारांतराविनाभूतालंकारवदिहाप्यवांतरोस्तिविच्छित्तिविशेषोलंकारभेदकइ
तिप्राचीमुक्तिरेवोत्तरशरणंपक्षलुब्धोनविसृजत्यर्थंनिरोदारिद्र्याशंकयाधृतापिविसृजत्येत
येवननुशंकयेतिकुवलयानंदउदाहृतं।तत्र।एवंश्लेषातिशयोक्त्यामुपायोन्मीलितेनकिं
चिदंशाभेदाध्यवसानेनामुखएवप्रादुर्भाविनोपाविरोधोविविक्तिमात्रात्मातरणप्रभावद
ननुवर्तमानस्तन्मूलकाविरोधाभासादपोध्याक्षातानाताम्रलंकारानिरूपिताः।तेवनानारू
पवैचित्र्यंभजंतोविरोधाभासस्येवप्रभेदाननुतंतोविरिक्ताः।कांचनस्येवकंकणादयइत्येके
।रूपकदीपकादीनामौपम्यगर्भाणामुपमाभेदत्वापत्तेर्न्नबहुव्याकुलीस्यादितिपरस्पर
च्छायामात्रानुसारिणोभिन्नविविच्छित्तयोभिन्नाएवेतिपरे॥ ॥इतिरसगंगाधरेव्यापा

र॰गं॰ तप्रकरणं अथ शृंखलामूला अलंकाराः तत्र पंक्तिरूपेण निबद्धानामर्थानां पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरोत्त
३११ रस्मिन्नुत्तरोत्तरस्य वा पूर्वपूर्वस्मिन् संसृष्टत्वं शृंखला तच्च कार्यकारणीभावविशेषणविशेष्य
तादिनानारूपं इदं पंचनस्वतंत्रालंकारः वक्ष्यमाणप्रभेदैर्गतार्थत्वात् न त्वस्यास्ते विना
विविक्तो विषयोस्ति । यथादिरूपकादिष्वनुप्राणकत्वेनास्थितोप्यभेदांशः समानधर्मोपि
वान पृथगलंकारः एवं प्रकृतेपीत्याहुः । तदपरे न क्षमंते । सावयवत्वादिभेदे रूपकस्य पूर्ण
त्वमादिभिरुपमायाश्च गतार्थत्वात्तत्तत्रालंकारतानस्यान्न हि विशेषनिर्मुक्तं सामान्य
मस्ति येन विविक्तो विषयः स्यात् तस्माच्छृंखलाया एव कारणमालादयो भेदा इति । मतयो
स्तत्त्वमुपरिष्टाद्विवेचयिष्यामः सेयं शृंखला आनुगुण्यस्य कार्यकारणभावरूपत्वे का श्री॰
रणमाला तत्र पूर्वपूर्वकारणं परंपरं कार्यमिति का पूर्वपूर्वकार्यं परंपरं कारणमित्यपरा ३११

परंकार्यमिप्रियथाक्रमेणायथा·लभेतपुरोपवर्गे हिरणीमनोज्ञातयासपुत्राःपरितःपवित्राःस्फीतं
पशस्ते·समुदेतिनूनंतेनास्यनिश्चयःखलुनाकलोकः।स्वर्गापवर्गौखलुदानलक्ष्मीर्निःप्र
स्तेविपुलासमृद्धिःसमृद्धिमत्येतरभागधेयंमाग्यंचशंभोनवपादभक्तिः इहचपधा
हेकोरणोक्तिरेवप्रस्तूयतेतदापुनस्तस्यकारणंतस्यापिकारणमितितत्कस्यवित्कारणं
तदपिकस्यविदितिवाकारणमालायुक्तायदातुकार्योक्तिस्तदातस्यकार्यंतस्यापिकार्य
मितितत्कस्यचित्कार्यंतदपिकस्यचिदितिवायुक्ता।सर्वथैवयःशब्दःकार्यकारण
तोपस्थापकस्त्वादौप्रयुक्तस्सएवनिर्वाह्यः एवंक्रमेणनिबंधनमाकांक्षानुरूपला
ड्रमणीयमन्यथातुभग्नप्रक्रमंस्यात·यथाप्राचीनांपद्यं·जितेंद्रियत्वंविनयस्यकार
णंगुणप्रकर्षोविनयादवाप्यते।गुणाधिकेपुंसिजनानुरागप्रभवाहिसंपदः

र.गं.
३१२
3/2

अत्रजितेंद्रियत्वंविनयस्यकारणंश्चत्वाजितेंद्रियत्वस्यापिकिंकारणमितिविनयःक
स्यकारणमितिज्ञानेकार्यपुनरस्यकिमितिक्वचिदाकांक्षातुकार्यत्वकारणत्वेनसम
वंधिपदार्थत्वात्कारणमुसनंतरमेकसंवंधिज्ञानाधीनकार्यत्वोपस्थित्यासंगमनी
यानत्वसोसावेत्रिकी।एवंचविनयाकस्यकारणमिसाकांक्षायागुणप्रकर्षोविनूपा
वाप्यतइतिवाक्यंयद्यपिफलतःपरिपूरकंभवतितथापिनसाक्षादिसहृदयंगमभेव
तथागुणप्रकर्षोत्किमाप्यतइत्याकांक्षायांगुणाधिकेपुंसीतिचात्रप्रवकेथितपदत्वं
नदोषःप्रस्तुतपदांतरेणतस्यार्थस्योक्तौरूपांतरेणस्थितस्यनटस्येवप्रसभिज्ञाप्र
तिरोधकत्वाद्विवक्षितार्थसिद्धेरकुंठितत्वविरहाद्दोषःस्यातःशब्दादुपस्थितेर्थेप्रेव श्री:
त्तिनिमित्तमिवविशेषणतयाभासतेतथाचोक्तंनसोस्तिप्रत्ययोलोकेयःशब्दानुगमा ३१२

रगमारतेइतितत्रच्छब्दविशिष्टश्चार्थः स्वरूपेणाभिन्नोपिविशेषणभेदाद्विलक्षणः
प्रतीयतेकुंडगोलकादिवत्· ननुकुंडगोलकादिपदेषुमृतामृतभर्तृकत्वादिरूपविशेष
णाघटितंप्रवृत्तिनिमित्तमस्तिभिन्नाकारप्रत्ययः स्यान्तःशोणोरक्तइत्यादौतुताम्रा
दिशब्दानांशक्तत्वेनशक्यतावच्छेदकत्वाच्छेतावच्छेदकस्यचगुणगुणागतजाति
विशेषस्याभिन्नत्वादभिन्नाकारप्रत्ययएवोचितइतिचेत्· सं।उरेतिताताम्रस्त्वात्रए
वास्तमेतिचसंपन्नोवर्महतामेकरूपतेस्यत्रवेलक्षण्यशून्यतारूपस्यैकरूप्यस्यप
थाप्रत्ययोमतथाउरइतिसविताताम्रोरक्तएवास्तमेतिचेयत्रैतिषकलोऽनुभवसिद्धः।
एवंचप्रवृत्तिनिमित्तभिन्नस्यापिशब्दस्यपदिशक्यविशेषणत्वेवैलक्षण्यान्यथातु
पपत्यानुभवबलेनचासिद्धंतत्तदनुगुणैवव्युत्पत्तिःशब्दानांकल्प्यतेसाषवृत्ति

र॰ गं॰
३१३
313

संबंधेनार्थविशिष्टशब्दज्ञानत्वेनशब्दविशिष्टार्थोपस्थितित्वेनचसामान्यकारणभावरू
पाघटत्वादितत्तद्वृत्तिनिमित्तप्रकारकबोधत्वेनतुवृत्तिसंबंधेनघटविशिष्टपदज्ञानत्वा
दिनाचविशेषतोऽपरः कार्यकारणभावः विशेषसामग्रीसहितायाएवसामान्यसामग्र्या
जनकत्वेतिनकश्चिद्दोषः यद्वावृत्तिसंबंधेनघटादिविशिष्टपदज्ञानत्वेनघटादिपद
घटत्वोभयप्रकारकटोदिविशेष्यकोपस्थितित्वेनचकार्यकारणीभावकारणभावः
पदार्थोपस्थितित्वेशाब्दबोधयोः समानाकारत्वाच्छाब्दबोधेपिपदभानं। अनुभवव
लाच्चाप्रामाणिकं गौरवंतद्दोषाय। एतदभिसंधायैवोक्तंनसौस्तीत्यादि॥ ॥इति
कारणमालाग्रंथेकावलीसेवश्चं खलासंसर्गस्यविशेष्यविशेषणभावरूपत्वेएकाव श्री॰
लीसाचपूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरंप्रतिविशेष्यत्वविशेषणत्वेचेतिद्विधातत्राधेउत्तरोत्तर ३१३

विशेषणस्य स्थापकत्वापोहकत्वाभ्यां द्विविधा स्वसंबंधेन विशेष्यतावच्छेदकनियामक
त्वं स्थापकत्वं। स्वव्यतिरेकेण विशेष्यतावच्छेदकव्यतिरेकबुद्धिजनकत्वमपोहकत्वं। उ
दाःसपंडितोपः स्वहितार्थदर्शी हितं च तत् घनं परानं परान्नपक्रिया। परे च ते ये अत्र साधु
भावाः सा साधुत्वापत्रं चकास्ति केशवः अत्र स्थापकं नार्थः सपोनः स्वहितं समीक्षते न न
तद्धितं मनुपरानुकोषणं न ते परैः पैन हि साधुताश्रिता न साधुता स्तान हि पत्र माधवः अ
त्रापोहकं पूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रद्यापि स्थापके प्यपोहत्वं गम्यते यो न स्वहितार्थदर्शी स नं पं
डित इत्यादि तथा अपोहके पि स्थापकत्वं यो हितं समीक्षते स आर्य इत्यादि तथापि
शब्देन तोच्यत इत्यदोषः। धर्मेण बुद्धिस्तव देवभुद्धावुद्धानिवद्धा सहसैव लक्ष्मीः
लक्ष्म्या च तुष्टा भुवि सर्वलोकालोके अनीता भुवनेषु कीर्तिः इह पूर्वेण पूर्वेण स्था

व्यवहितमुत्तरं विशेष्यते। अस्मिंश्चैकावल्या द्वितीये भेदे पूर्वपूर्वैः परस्परस्योपकारः क्रि-
यमाणोपध्येकरूपस्यान्नदापमेवं मालादीपकशब्देन व्यवह्रियते प्राचीनैः तथा चोक्तं
मालादीपकमाद्यं चेद्यथोत्तरगुणावहमिति तत्र मालाशब्देन शृंखलोच्यते· दीपकशब्देन दी-
पइवेति व्युत्पत्त्या एकदेशस्थं सर्वोपकारकमुच्यते· तेनैकदेशस्थसर्वोपकारकक्रियादिशालि-
नी शृंखलेति पदद्वयार्थः एवं च दीपकालंकारप्रकरणे प्राचीनस्य लक्षणा दीपकविशेषो-
पमितिनभ्यनाभ्रमितव्यं तस्य सादृश्यगर्भतायाः सकलालंकारिकसिद्धत्वात्। इह च शृंखला-
वयवानां पदार्थानां सादृश्यपेव नास्तीति कथंकारं दीपकंत्वं वाचमप्रद्धीमहि। तेषां प्रकृ-
तात्मकत्वविरहाच्च। वितंचेदं सोदाहरणं दीपकरणेस्माभिरिति नेहातीवापवास्यतो एते
न दीपकैकावलीयोगान्मालादीपकमिष्यत इति यदुक्तं कुवलयानंदकृता तन्नातिमा

चविलसितमितिसुधीभिरालोचनीयं इत्येकावली अथ सारः सेवसंसर्गस्य उत्कृष्टापकृष्टाभावस्व
पत्वे सारः तत्रापि पूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरस्योत्कर्षापकर्षाभ्यां द्वैविध्यं संसारे चेतनास्तत्र विद्वांस
स्तेषु साधवः साधुष्वपि स्पृहाहीनास्तेषु धन्या निराक्षायाः। इमं चालंकारमेकानेकविषयत्वे
न पुनर्द्विविधमामनंति। एकविषयतायामवस्थादिभेदाश्रयणमावश्यकं उत्कर्षापकर्षयोर्भे
दनियतत्वात्तल ध्ववस्थादिभेदकं विना किंचिदपि वस्तु स्वापेक्षया स्वयमधिकं न्यूनं वा भवि
तुं प्रभवति। एकविषय उत्तरोत्तरोत्कर्षो यथा। जंबीरश्रियमतिलंघ्य लीलयैव व्यानम्रीकृतक
मनीयहेमकुंभौ। नीलांभोरुहनयनेऽधुना कुचौ ते स्पर्द्धेते खलु कनकाचलेन सार्द्धं। अत्र पू
र्वावस्थाविशिष्टाकुचाभ्यामुत्तरोत्तरावस्थाविशिष्टयोस्तयोरेवोत्कर्ष इत्येकविषयत्वं य
द्यपि परिणामभेदेन द्रव्यभेदोऽपि मतविशेषेणाश्रयते वक्तुं तथापि कुचत्वेनाभेदाश्रयणे

र·गं· नतत्रापिएकविषयत्वंस्वरूपपादांपदिचवक्ष्यमाणएकाश्रयेकर्मेणानेकाधेयस्थितिरूपःपर्या
३१५ योत्रमतीपतेतद्युसोप्यसक्तनहिवेवपूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरोत्कर्षरूपसारोन्यथासिद्धःश
315 क्यःकर्तुंअनेकविषयःसएवयथा।गिरयोगुरवस्तेभ्योप्युर्वीगुर्वीततोपिजगद्जगदंडाद
पिगुरवः।प्रलयोप्यचलामहात्मानःवेदेप्यपमेलंकारोदृश्यतोमहतःपरमव्यक्तमव्यक्ता
त्पुरुषःपरःपुरुषान्नपरंकिंचित्साकाष्ठासापरागति।पूर्वंतुगुणकृतेउत्कर्षेरहतुस्वरूप
मात्रकृतइतिविशेषःनचात्रगुणकृतउत्कर्षोवाच्यःपुरुषस्यनिर्गुणत्वेनाभ्युपगम्य
तनचतत्रापिविनाशरहितत्वादिगम्यमानोगुणउत्कर्षकइतिवाच्यःपुरुषस्यनिर्गुण
त्वेनाभ्युपगमातनचतत्रापिविनाशरहितत्वादिगम्यमानोगुणोउत्कर्षकइतिवाच्यं।त श्री·
स्यताद्दशाधिकरणभिन्नत्वमानाभावात्·अनपेवदिशाःपकर्षोप्युदाहार्यःइदंतु ३१५

वोध्यं। एकविषयश्च खलायाश्चचारुत्वान्तदनुप्राणितः सारोनवालंकारांतरतापन्नः पूर्णालु
प्तादौ तु न विच्छित्तिवैलक्षण्यमपि तूपमाविच्छित्तिरेवेति संप्रदायः ननु केयं विच्छित्तिर्ना
म उच्यते। अलंकारांतरस्य विच्छेदस्य वैलक्षण्यस्य हेतुभूता जन्यता संसर्गेण काव्य
निष्ठा कविप्रतिभा तज्जन्यत्वमस्य चमत्कारिता वा विच्छित्तिः अथ काव्यलिंगं अनुमितिक
रणत्वेन सामान्यविशेषभावाभ्यां चानालिंगितः प्रकृतार्थोपपादकत्वेन विवक्षितोर्थः
काव्यलिंगं उपपादकत्वं च तन्निश्चयजनकज्ञानविषयत्वं अनुमानार्थांतरन्यासयोर्वार
णयानालिंगितान्तं। उपमादिवारणायोपपादकत्वेनेत्यंतं पंचम्यादिशब्दप्रतिपादितहेतुत्व
कस्य हेतोरेष वारणायोपपादकत्वेन विवक्षितइति न तु शब्दांतरेन रूपेणावोधितइत्यत
दर्थफलकं। तेन भयानकत्वोत्पादिवर्जनीयोद्याश्रपत्वादसिद्धेवसेव्य इत्या

र० गं०
३१६
316

दैनायमलंकारः। गम्यमानहेतुत्वकस्यैव हेतोः सुंदरत्वेनालंकारिकैः काव्यलिंगत्वा
भ्युपगमात्तच्च स्तुवंततिङंतार्थत्वाभ्यां द्वेधा। आद्यमपि शब्दांतरार्थविशेषितशरीरं शुद्धैक
स्तुवंतार्थरूपं चेति द्वेधाऽ अत्राप्याद्यं साक्षात्परंपरया वा वाक्यार्थविशेषितं स्तुवंतार्थमात्र
विशेषितं चेति द्विभेदं। तिङंतार्थभूतमपि साक्षात्परंपरया वा वाक्यांतरार्थविशेषितस्तुवंता
र्थमात्रविशेषितं चेति द्विप्रकारं शुद्धभेदस्तु तिङंतार्थस्य न संभवति क्रियायाः कारक
विशेषितत्वावश्यंभावात्। शिष्टमेतन्निरूपयिष्यते उदा० विनिंद्यान्युन्मत्तैरपि च परिहार्या
णि पतितैरवाच्यानि व्रात्यैः सपुलकमपास्यानि पिशुनैः हरंती लोकानामनव
रतमेनांसि कियतां कदाप्यश्रांता त्वं जगति पुनरेका विजयसे। अत्र त्वनेन्यसाधारण
णतया प्रतिपादितस्य भगवत्या भागीरथ्या उत्कर्षस्यापातितोऽधरमाने स्योपपादनो

श्री०
३१६

यांनवरतसकललोकपापहरणसमानाधिकरणः अमाभावः सुवंतमात्रार्थविशेषितः सुवंता
र्थविशेषवपुर्दतुत्वेनोपात्तः। त्रयंतेतीर्थानि त्वरितमिवाप्य स्यादिति विधोवरं करोंकुर्वंत्य
पिकिल्बकपालिप्रभृतयः इमंतंमामंवक्त्रमथकरणात्क्रांत्मे हृदयेपुनानासर्वेषामथमथनद
यंदलयपि अत्रसकलदेवतीर्थदर्पदलनस्यासिद्धेयस्वात्मपविक्रीकरणंवक्त्रानिवंद
तच्चक्षुद्रत्वात्तादृशासिद्ध्येसमर्थं विशेषकांतरमाकांक्षतीतितीर्थकर्तृकत्रयाकरणक
पालिप्रभृतिकर्तृककर्णमुद्रणंचेतिवाक्यार्थद्वयं स्वात्मरूपकर्मद्वारविशेषकमुपात्तं
तद्विशिष्टत्वात्तादृशपवित्रीकरणंभागीरथ्यपारूढंतादृशकार्योपपादनसमर्थमिति
भवतिहेतुः। पस्नासनप्रमुखनिर्जरचितत्त्वंत्रिरंभ्रापदिव्यमहिमनभवतोगुणोधानं।
तुष्पतोममनितांतविशंरवलस्यमंतुशिशाः शिवनमंतुमिहासियोम्यः अत्राशरुत्वंशोंडु

कस्तुवंतार्थोऽपराधक्षमाकरणे हेतुः तथा दिव्यमहिमत्वमचिंत्यमाहात्म्यं स्तुवंतार्थविशेषित
स्तुवंतार्थरूपं ब्रह्मादिविनतदुःप्रापत्वैः दर्शयेमैश्वर्यगुणकर्मकस्तवोमंतो तादृशस्तवेववि
शंखलत्वमितिमुद्धवंतार्थोदाहरणो विशिष्ठस्तुवंतार्थस्याप्युदाहरणं तवालंवोइवंस्फु
रदलघुगर्वेण सह सामग्या सर्वैचन्नापुरयथमनीषंतविबुधाः इदानीमोदास्यपश्चिमज
स्मिभागीरथितदानिराधारि हारोदिमिकथपकेषामिहपुरः। अत्र निराधारइत्यादि
नामिव्यक्रेव चूनिष्ठसकलकर्तृकहेषे आत्मकर्तृकावज्ञापुरपथनपनरूपः स्तुवंतार्थ
विशेषितस्तिङंतार्थउपपादकः। धिश्वास्यमधुरवचनैः साधून्येवं चयंतिनम्रतमाः। ता
नपिदधासिमातः काश्यपिपातस्तवापि च विवेकः अत्रापिपृथिवी विवेकनाशोपपादने
तिङंतार्थस्य धारणस्य स्तुवंतार्थविशेषितस्यतस्यैवजनधारणात्मनोवा असामर्थ्य

त्साधुर्वचनरूपर्वेवाक्यार्थविशेषितंधारणंहेतुःविशेषणात्वंचकर्मणिविशेषणात्वात्परंपरया
वोध्यं।एतेचभेदाःप्राचीनकल्पितपदार्थवाक्यार्थभेदहृदयवैचातुर्यमात्रेणकाल्पितानतुवे
विश्वविशेषेण।अथानुमानादस्यकोविशेषःननुव्याप्यत्वपक्षधर्मत्वाभ्यांज्ञायमानमेवार्थसा
धकमनुमानंस्वरूपेणज्ञायमानंप्रकृतार्थोपपादकंकाव्यलिंगमितिविशेषइतिचेत्।उप
पादकंहिसत्यायुक्तो।सातुसतिव्यभिचारएवाद्वैत्वयोरन्यतरस्यापिज्ञानेनेसंभवति।
यथाविनिधान्यफन्मतैरित्युदाहृतपद्येतादृशस्त्रमाभावउत्कर्षव्यभिचरितोःसर्वत्राप्युपपद्या
धाव्यभिचारतत्वज्ञानएवोपपत्तिरव्युदाहृतपद्येतादृशस्त्रमाभावउत्कर्षव्यभिच
रितोःसर्वत्रान्यथात्विदमेवमनेवेवास्यादितिसंदेहएवतस्मादुपपत्तिसमर्थवाच्यं।सं

+ तोभागीरथ्यवृत्तिर्वैतिज्ञानेजात्वपिनसर्वोत्कर्षः सेदुमीष्टे सेदुमीष्टे चसर्वोत्कर्षाव्यभिचारितोभागी४
रथीवृत्तिश्चेतिज्ञाने।एवंहे ४

र॰गं॰ ३१८

318

ह्रीद्रियसंनिकर्षाभावान्नप्रात्यक्षिको ऽनुमितिसामग्र्याबलवत्त्वान्नशाब्दो ऽत्र एवनमानसोपीति॰
मस्यंकाव्यलिंगप्रकृतार्थोपपादकंउपपत्तिश्चानुमितिरेवव्यभिचारित्वेपिहेतोस्तदानीव्यभिचा
रास्फूर्त्तेः तथापिनानुमानालंकारस्यात्रविषयः श्रोतुर्यल्लिंगकानुमितिंबुबोधयिषयापाकविः
काव्यंनिर्मिमीतेतल्लिंगमनुमानालंकृतेर्विषयः काव्यव्यापारगोचरीभूतानुमितिकरणमि
तिनिष्कर्षः काव्यलिंगज्ञानजानुमितिस्तुनकविनाश्रोतुर्बुबोधयिषिता। अतएवासौनका
व्यव्यापारगोचरः श्रोतुः केवलंकारणवशात्जायतइति। नास्त्येवात्रजापमानायामप्यनुमि
तावनुमानलंकृतेर्विषयः तस्मिन्मणिव्रातमहांधकारइतिवक्ष्यमाणपद्येतुबुबोधयिषितैवा
नुमिमितिरित्यस्त्यनुमानविषयः अग्गिपवककविनिवद्धप्रमाणान्तरनिष्ठास्त्यनुमितिरनुमानालं
कृतिंप्रयोजयतिश्रोतृनिष्ठामहावाक्यार्थनिश्चयानुकूलानुकाव्यलिंगमितिमहान्विशेषः

श्री॰ ३१८

।एवं च॰ काव्यलिंगातिप्रसंगकाव्यलिंगातिप्रसंगवारणायानुमानलक्षणप्रविष्टानुमितौ काव्य
व्यापारेण चरत्वं विशेषणं देयं। यत्तु समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिंगं समर्थनमिति कुवलयानंद
कारो लक्षणमकार्षीत् तदपि सामान्यविशेषभावानालिंगितत्वविशेषणरहितं चेदर्थान्तरन्या
सस्यादेवातिप्रसक्तं। परपि पतत्रैत्रसमानकान्तिसलिलेमग्नं तदिंदीवरं मेघैरंतरितः प्रियेव
मुखच्छायानुकारः शशी येपि त्वद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गतास्त्वत्सादृश्यविनोद
मात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते। मृग्यश्च दर्भांकुरनिर्व्यपेक्षास्तवागतिज्ञं समबोधयन्मां व्यापा
रयंत्यो दिशि दक्षिणस्यामुपक्ष्मराजीनि विलोचनानि॰ पूर्वत्र यादत्र योर्थो नेकवाक्यार्थरूप
श्चतुर्थपादार्थे हेतुः उत्तरत्र तु संबोधने व्यापारयंत्य इति मृगी विशेषणत्वेनानेकः पदार्थो हेतु
रुक्तः स्त्यलंकारसर्वस्वकृतोत्तरमनुमोदितं च कुवलयानंदकृता तदुभयमसत्। अनुमाना

र॰गं॰ थांतरन्यासविषयेहेत्वलंकारेणेतितावत्सर्वसंमतं। अन्यथातयोरुच्छेदापत्तेः अयंचानुमानस्यैवविं
३१९ षयंत। अनुमानार्थांचतुर्थचरणेदेवरूपेयक्षेनापिकागसादृश्यदर्शनजन्यसुखासहिष्णुत्वरूपसाध्य
स्यचरणत्रयवेधेनतन्नरंगसादृश्याधारविघटकत्वेनहेतुनासिद्धेः स्फुटत्वात्। देवानापिकांग
319 सादृश्यदर्शनजन्यमत्रिष्टसुखासहिष्णु। तत्तन्नायिकांगसादृश्याधारविघटकत्वामदीय
शत्रुभूतपवेरत्नादिवदिदितिचप्रयोगः। मृगपश्चेतिहितीयधेयधपिसंबोधनेवक्षनिष्ठमृगी
नेत्रव्यापारेज्ञापमानउत्पादकस्तथापिनासावुत्पादकतोऽनुमितिकरणतायाअतिशेतइ
त्यनुमालंकारएवयुक्तः इयांस्तुविशेषोपत्सूर्वपधेनुमितिर्गम्याइहपुनर्वुध्यतेवाच्याम्नृग्यार
क्षिणानिलंसपर्कवत्वादक्षिणाभिमुखविलक्षणनेत्रव्यापारवत्वादितिवप्रयोगवेल श्री॰
क्षणंचोत्पक्ष्येत्यादितोक्तंबोध्यं। अत्रवदंतिकाव्यलिंगनालंकारःवेविश्वात्मनोविच्छ ३१९

न्निविशेषस्याभावात्. सहिजन्यतासंसर्गेणाकविप्रतिभाविशेषस्तन्निमित्तत्वप्रयुक्तश्चमत्कृ
तिविशेषोवेत्युक्तं।नचानचानयोरन्यतरस्याप्यत्रसंभवः हेतुहेतुमद्भावस्यवृत्तसिद्धत्वेनकवि
प्रतिभानिर्वर्त्यत्वायोगात् अतएवचचमत्कृतिरपिदुर्लभा ऽश्लेषादिसंमिश्रणेनविच्छित्तिवि
शेषोत्राप्यस्तीतितितुनवाच्यं तस्यश्लेषांशप्रयोजकत्वेनकाव्यलिंगस्यालंकारतायास्त
थाप्यसिद्धेः यत्रतूपस्कारकवैचित्र्यादिलक्षणंतदुपस्कार्यवैचित्र्यंतवास्तुनामोपस्कारका
दुपस्कार्यस्यसह्यगलंकारत्वंयथातिशयोक्तेर्हेतुफलोत्प्रेक्षयोः।यत्रतपस्कारकवैचित्र्य
एवविश्रांतिस्तत्रोपस्कार्यमनलंकारएवयथाप्रकृते।एवंतर्हिविहनामलंकारत्वेनप्रा
चीनैरुरीकृतानातलंकारतापतिरितिचेदस्तु किंचछिन्नंतस्मान्निर्हेतुरूपदोषाभावः
काव्यलिंगमित्यपिवदंतिरसगंगाधरेकाव्यलिंगेअर्थान्तरन्यासः।सामान्येनविशेष

र॰गं॰ स्य विशेषेण सामान्यस्य च यत्समर्थनं तदर्थान्तरन्यासः। समर्थनं चेदमेवमनेदं वा स्यादिति संशय
३२० स्य प्रतिबंधक इदमित्थमेवेति दृढप्रत्ययो निश्चय इति यावत्· तत्र प्रकृतयो विशेषसामान्य
योः समर्थकत्वं प्रायशो दृश्यते· तच्च तावत्साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विविधं· उदा· करिकुंभतु
लामुरोजयोः क्रियमाणां कविभिर्विशृंखलैः· कथयालि शृणोपि सादरं विपरीतग्रहणा
हि योषितः· अत्र संबोध्यकर्तृकतदीयकुचवृत्तिकरिकुंभतुलासादृश्यश्रवणस्यानौविसं
प्रतिपाद्यते तच्च तस्यानिष्टसाधनत्वे संगच्छते· अनिष्टसाधनत्वमपि तादृशश्रवणमि
ष्टसाधनमिति बुध्या श्रवणं कुर्वाणायाः कांताया भ्रान्तत्वं विना दुरुपपादमिति स्त्रीत्वेन भ्रां
तत्वं प्रतिपाद्यते तच्च षबोध्यस्त्रीविशेषभ्रांतत्वरूपस्य विशेषस्य सामान्यं समर्थकं वा॰ उ
पकारमेव कुरुते विपद्गतः सद्गुणो नितरां। मूर्च्छां गतो मृतो वा रोगानपहरति पारदः श्री॰ ३२०

सकलान· अत्र विपकृतस्तद्गुणकर्तृकोपकारस्य सामान्यस्य प्रकृतस्य मूर्च्छितमृत्तो वा रोगा
पहरणं विशेषउदाहरणेन तथा समर्थकं चापार दृष्टान्तं ते प्रकृते तु पूर्वार्धेनिरोधयोर्व्यत्यासे कृ
ते सामान्यस्य विशेषसमर्थकत्वाप्यत्रैव संभवति। तथा अहह कोरणो रामो यातुधानानने क
शः। असहाया इत्याद्युत्तरार्धमयास्यन्नंसहायस्तं घ्नतिमयं कृते वस्तोक्तिचात इति कृ
ते विशेषो वैधर्म्येण सामान्यस्य· अईवै परीसेउर्वल्ल दृष्टान्तं ते तु वैपरीत्यं। अस्मिन्न लंका
रसमर्थ्यसमर्थकभावे अर्थस्तु कथितः मृग्यं गितोनृतो मृतो वत्यत्र· तन्न त्वेशाद्रुसोपि
विपरीताग्रहणाहीत्यत्र। पथावा· भवत्याहि ग्रास्याधमपतितयाषं उपरिषन्नरित्राणास्त्रहः
श्लेष्यपितमृशक्मेः खलु यथा मयाथवं प्रेमादुरितनिवहे षं वजगतिस्वभावायं सर्वै
रपि खलु पतोड्ुः परिहरः अत्र भगवत्या भागीरथ्यास्तोतुश्च दृष्टान्तं तयोर्विशेषयोः ष

र॰गं॰
३२१
321

मर्थकस्यचतुर्थचरणप्रतिपाद्यस्यसामान्यस्यसमर्थकत्वापत्तेरित्यनेनोच्यते।नतुसामान्येनार्थो
विशेषार्थसमर्थकइत्यस्यसामान्यव्याप्तिज्ञानेनविशेषानुमितिप्रयोजकमित्येवार्थःपर्यव
स्यति।अन्यथास्वभावादेर्दुःपरिहरत्वाद्व्यभिचारस्तावद्दशायांतादृशार्थस्यसमर्थ
कत्वापत्तेःप्रतीतिविशदीकरणंसमर्थकेनक्रियतेनानुमानमितिप्राचीनप्रवादस्यविचा
रितरमणीयइतिनायंभेदोनुमानादतिशेतेअविशेतेवाविशेषार्थेनसामान्यार्थसमर्थन
रूपोधिकरणविशेषारूढसहचारस्तानाहितव्याप्तिज्ञानस्यसर्वालेतिचेत्·कटिःस्फुरणा
ति।नचैवमपिविशेषेणसामान्यसमर्थनेनार्थान्तरन्यासभेदोभवितुमीष्टप्रागुक्तोदा
हरणालंकारेणावगतार्थत्वादितिवाच्यं·इवादिप्रयोगाभावमप्येवात्रततोवैलक्षण्या
त्·एवमपिवाचकाभावादार्थोयमुदाहरणालंकारोस्तुनत्वर्थान्तरन्यासभेदइतिचेन्न।

श्री॰
३२१

इदमस्त्विवैलक्षण्यं सामान्यार्थसमर्थकस्य विशेषवाक्यार्थस्य द्वयी गतिः अनुवाद्यांश
मात्रे विशेषत्वं विधेयांशस्तु सामान्यगत एवेत्येको। अनुवाद्यविधेयोभयांशेपि विशेषत्व
मित्यपरा तत्राद्याउदाहरणालंकारस्य विषयः द्वितीयात्वर्थान्तरन्यासभेदस्य। एवं च मू
र्खांगतो मृतो वा निदर्शने पारदोत्र रस इत्युदाहरणालंकारगते विशेषेउपकारमेव कुरुते
इति प्राचीनसामान्यार्थगतैव यथोक्तरूपे शाक्रिया विधेया। रोगानपहरति पारदः स
कलानित्यर्थान्तरन्यासगते तु पृथगुपात्ते विशेषरूपे एवेति। लक्षणे त्वस्य विशेषेण
त्वेत्रोभयांशविशेषो ग्राह्यस्तेनोदाहरणालंकृतौ नातिप्रसंगः। यदि चापमल्पो
विशेषो नास्योदाहरणालंकारात् पृथगलंकारतां साधयितुं प्रभवत्यपि तु तद्विशेषतामि
त्युच्यते तदोदाहरणालंकारोऽर्थान्तरन्यासस्य दृष्टान्तस्य प्रतिवस्तूपमारूपकस्या

र॰गं॰ ३२२ तिशयोक्तिश्चविशेषः उपमेवचार्थीस्यरणाभ्रांतिमत्ससंदेहाइस्यपिष्टुवचं स्यात तत्रापिविशेष
स्याल्पत्वात· किंच।उदाहरणालंकारोनप्राचांमनस्संतोषमावहति।उपमयैवतेस्तस्य
निरास्यात· अतस्तेषांविशेषेणसामान्यस्यसमर्थनमर्थान्तरन्यासंविनानान्यत्रप्रवे
शुमीष्टइति। अत्रहिप्रतिज्ञाहेत्ववयवयोरिवाकाक्षाक्रमप्राप्तसमर्थ्यसमर्पकवाक्य
योःपौर्वापर्यमितिनमन्तव्यं·तेस्यत्रसमर्थकंसमर्थ्यानुपपत्त्याषिनापाताकांक्षाया
संत्यासेवाभिधीयनइत्यस्तिनियमः अनुपपत्तेरभावेपिप्रतीतिवैशद्यार्थकविभिस्त
स्याभिधानात· एवंचवैयर्थ्येप्यपिनदोषः यथा·दीनानामप्यपरि ⌐ पम्रुरुसस्यान्यो
दार्यंवहतिपयोधरोहिमाद्रोः अत्रसंविपुलमवाप्यदुर्मदानाज्ञानोयंक्षितियभवाद श्री॰
शाविवेकः।अत्रदीननोसंमातस्यविविदुषोराजानंप्रतिकोपवचनेपूर्वार्द्धगतोविशेषउत ३२२

राद्दुगतेसामान्येप्रस्तुतेसमर्थकः।एवमप्रकृतेःप्रकृतस्यसमर्थनमुदाहृतं।प्रकृतेनप्रकृत
समर्थनंयथा॰कस्त्वय्येन्मार्मिकस्तन्विरमणीयिषुवस्तुषुहित्वातिकेसरोजिन्याः पश्य
पातिनषट्पदःजलक्रीडयांहृरंगच्छेतिवदंतीकामिनीप्रतिनायकस्योक्तिरिपमस्यां
दृष्टांतद्वयमपिप्रकृतांकचित्प्रकृतेनाप्रकृतस्यापिसमर्थनंसंभवतिपरंतुतद्प्रकृतंप्र
स्तेप्रकृतयमेवसत्प्रभवत्यापाततस्तुतस्याप्रकृतत्वंसर्वथैवाप्रकृतस्यसमर्थनाप्रसक्तेः
यथाप्रभुरपिपाचितुकामोभजेतवामोरुलाघवंसहसा।यद्दहंत्वयार्थीसपदिवि
मुखानिराशतांनीतः अत्रकार्मुकयोःप्रक्रांतेनदृष्टांतेनविशेषेणादात्तयावकट्टतांतो
॰प्रस्तुतःसामान्यात्मासमर्थ्यते।यत्तुकारणेनकार्यस्यकार्येणवाकारणस्यसमर्थ
नमित्यपिभेदद्वयमर्थांतरन्यासस्यालंकारसर्वस्वकारेणन्यरूपितन्न।तस्यकाव्यलिं

र॰गं॰ ३२३ गविषयत्वात्। अन्यथा वस्तुः प्रादुर्भावादिति सकु सिद्धं काव्यलिंगोदाहरणमसंगतं स्यात्॰ अप
राधेवाक्यार्थद्वयस्य कारणत्वेनार्थांतरन्यासोदाहरणतापत्तेः पद्यपि विमर्शिनीकारस्त्वाहः
323 विशेषेणापि सामान्यसमर्थने यत्र सामान्यवाक्यार्थस्योपपादनापेक्षत्वं तत्रार्थांतरन्यास
। यत्र पुनः स्वतः सिद्धस्यैव प्रतीतिविशदीकरणार्थं तदेकदेशमुक्त्वा विशेषमुपादीयते तत्र
चोदाहरणालंकारो यथा निमज्जंतीदो। किरणेष्विवांकदलत्रेति॰ तदपि न॰ निजदोषावृ
तमनयामतिसुंदरमेव भाति विपरीतं। पश्यति पित्तोपहतः शशिशुभ्रं शंखमपि पीतमि
ति प्राचीनसंमतोदाहरणे सामान्यवाक्यार्थस्यासंदिग्धत्वेनोपपादनानपेक्षत्वात्॰ न
हि दोषेण भ्रमो भवतीत्यर्थे यामरस्याप्युत्पत्तिसंशयो येनोपपादनापेक्षा स्यात्॰ अस्ये श्री॰
वक्तेर्द्धक्षस्य लड्वाहार्यो त्रापि संशय इति चेत् त्वदुक्तोदाहरणालंकारोपि न स्यम्त्रा ३२३

ज्यात् तस्मादस्मदस्मदुक्तैव व्यवस्थाउ सन्नेव्याकुवलयानंदकारस्तु॰ यस्मिन्विशेषणसामान्य
विशेषाः स विकस्वरः अनंतरत्नप्रभवस्येत्यादिकर्णोहतुल्येन रेणारणितं गहस्वकाकस्वपमा
कर्दमकरंदशालिनमिह त्वांमन्मे हे कोकिलं धम्यानिस्थलसौष्ठवेनकति विद्भस्तूनि
कस्तूरिकां नेपालक्षितिपालभालतिलकपंकेन शंके त्तकः पूर्वमुपमारीत्याऽऽह त्वर्थां
तन्यासरीत्या विकस्वरालंकार इत्याहत्तदपि तुच्छं। उपकारमेव कुरुते इत्युदाहरणोऽलं
कारोक्तास्मदुदाहरणे प्राथमिक विशेषस्याभावात्स्वदुक्तो विकस्वरालंकारो न संभ
वतीति कश्चिदलंकारस्त्वयापि वाच्य एव चोथातरन्यासस्य तस्य चार्थान्तरन्यासप्रभे
दयोश्च संसृष्टेर्वोदाहरणानां त्वदुक्तानागतार्थत्वेनवीनालंकारस्वीकारानौचित्या
त्॰ अन्यथोपमादिप्रभेदानामनुग्रात्स्यानुग्राहकतयासंनिवेशेऽलंकारांतरकल्प

र॰गं॰ ३२४ नापतेःवीक्ष्यरासधनरयामनन्तनुःशिखिनोवनेद्यतत्राप्युपमापरिपोषितायामौतावलंकारांत
रत्वप्रसंगाच्च॥इतिरसगंगाधरेऽर्थांतरन्यासालंकारः॥अथानुमानालंकारः।अनुमितिकर
णमनुमानं॥अनुमितिश्चात्रमितित्ववती अ॰नुमितित्वंवानुमिनोमीतिमानससाक्षात्का
रसाक्षिकोजातिविशेषःव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयजन्यज्ञानंवानुमितिस्तस्या
श्चकरणंव्याप्तिप्रकारकलिंगनिश्चयइत्येके।व्याप्यत्वेननिश्चयजन्यज्ञानंचानुमिति
स्तस्याश्चकरणंव्या।मानलिंगमित्यपरे।इदंचसाधारणमनुमानं।अस्यचकविप्रतिभोलि
खितेनचमत्कारित्वेकाव्यालंकारता।यथातस्मिन्मणिप्रांतहतेंधकारेपुरेनिशालोपविधा
नदक्षे।सद्योवियुक्ताःदिवसावसानेकोकाःसशोकाःकथयंतिनित्यं।अत्रकथनंस्फुटबो श्री॰
धःसचानुमित्यात्मकःकोकवियोगरूपस्यलिंगस्यव्याप्यत्वेननिश्चयात्कारणाउत्पद्य ३२४

ते। तत्र चांधकारविशेषाभावस्य तत्सामान्याभावत्वेनाध्यवसाने सति निशालोपविधानदक्षतास्ति
द्वौ दिवसावसानसिद्ध्यभावप्रयुक्तादिवसावसानानुमितिरित्यास्तिकविप्रतिभोल्लिखितत्वं वक्ष्य
माणमुन्मीलितमेतदिति निमंतव्यं। तस्या ह्यनुमानताया एव स्थापयिष्यमाणत्वात्· यथा वा·
अम्लापन्यदरातिकैरवकुलान्यग्लासिषुः सत्वरं दैन्यध्वांतकदंबकानि परितोनेशुस्तमा
तामसाऽस्म्मार्गी प्रसरंति साधुनलिनान्युल्लासमातन्वते तन्मन्ये भवतः प्रतापतपनो देवः
प्रभातोन्मुखः। पूर्वत्र लिंगलिंगिनोः सुहृत्वमिह तु रूपकानुप्राणितत्वमिति विशेषः क
विप्रतिभोल्लिखितत्वं पुनः स्फुटमेवाऽऽह पत्र लिंगलिंगनो। सत्वं तत्र मन्ये शंके वे मि
जाने इत्यादिपदानामनुमितिबोधकत्वं पत्र नुसादृश्यादिनिमित्तद्वावस्तत्रोत्प्रेक्षाबो
धकतेति विवेकः तेन मन्यथामात्यमायांतमहं मान्येमहामहं। वक्षस्थमत्कृतिं धतेप

र॰गं॰
३२५
325

दहोकिलकोकिलइत्याद्यावनुमेवनोत्प्रेक्षा।अत्रेदंबोध्यंमन्येइत्यादिवाचकपदोपादानेवा
च्यमनुमानयथानंतरोक्तौ।वक्तिकथयतीत्यादिलक्षकपदोपादानेलक्ष्यंयथाकोकाः।स
शोकाःइत्यादौ।तदन्यतरानुपादानेसाध्याक्षिप्तापामनुमितेप्रतीयमानंयथाअम्लापत्रिति
पधेतद्भावीनवेदेवसंप्रतिमहोमार्तंडविवादयइतिचतुर्थचरणनिमाणे।साध्यस्याप्यनु
पादानेलिंगमात्रापादानेनपत्रोगूर्यमाणंसाध्यंतत्रध्वन्यमानं।यथागुंजतिमंजुपरितोगत्वा
धावंतिसन्मुखं।आवर्तंतेनिवर्तंतेसरसीषुमधुव्रताः।अत्रशरदागमस्यसाध्यस्यानु
मानंध्वन्यते।एवमेषामदस्थानप्राग्नुमितिकैकरणमनुमानमितिनेयंयोग्यतावशा
देवप्रतीत्युपपत्ते।नहिक्रमिकमेवयोग्यनक्रममयोग्यंयेननतवमुख्यार्थहतिःस्यात।भव   श्री॰
तिचानुभवसिद्धासातस्मादत्वपिसमस्तस्यपदार्थज्ञानस्ययथासंख्याचप्रबोधत्कंका   ३२५

यंतावच्छेदकंवाच्यंएवंचकीर्त्तिप्रतापावित्यत्रवयथाश्रुतानांयथासंख्यान्वयबोधोबोधति
श्चपपएहेतइतिसिद्धस्तदाययथासंख्यमनुदेशःसमानामितिसूत्रंव्यर्थंस्याततदुदा
हरणेमृतिमुख्यार्थेहतिसद्भावात्क्रमभंगस्यदोषत्वसाम्राज्येनचेन्वपिसमसंख्यप
दार्थानांयदियथासंख्याचयवोधोद्युत्पात्तसिद्धस्तदाययथासंख्यमनुदेशःसमानामिति
सूत्रंव्यर्थंस्याततदुदाहरणेषुलोमादिपामापिच्छादिभ्यःशनेलचइत्यादिभ्यःश
नेलचइत्यादिकलौकिकसामग्रीवलादेथासंख्यान्वयवोधोपपत्तेर्योग्यतामात्रवला
त्तथावोधोयपामापिच्छादिभ्यःशनेलचइत्यादिषुलौकिकसामग्रीवलादयथा
संख्यातयवोधोपपन्नेर्योग्यतामात्रवलात्तथावोधोपपादकमतेतुशास्त्रमात्रवष्टु
षके:प्रकृतिविशेषप्रत्ययविशेषसंवंधरूपायायोग्यतायाज्ञानात्तेषांयथासंख्या

त्वयबोधोपपन्नेयोग्यतामात्रबलात्तथाबोधोपपादकमतेतुशास्त्रमात्रचक्षुष्कैःप्रकृतिवि
शेषणस्यविशेषसंबंधरूपायोग्यतापात्रज्ञानोत्तेषोयथासंख्याचश्चेबोध्यार्थंयथासं
ख्यामितिसूत्रमितिचेन्नःमयापिप्रागुक्तत्वात्प्रतिप्रागुक्तव्युत्पत्तिरहितानांतादृशबोधा
र्थंसूत्रसार्थक्यादित्याहुः इदंतुबोध्यंयथासंख्यात्वयबोधोयथातथास्तुनामनात्राग्रहलो
मोयथासंख्यमलंकारपदवीमेवतावत्कथंकारमारोढुंप्रभवतीतितुवितुविचारणीयंन
च्चास्मिंल्लोकसिद्धैकविप्रतिभानिमितत्वस्थलेकारत्वाजीवातोर्लेशतोप्युपलब्धिर
स्तियेनालंकारव्यपदेशोमनागपिस्थानेस्यादितोऽक्रमत्वरूपदोषाभावएवयथा
संख्यं।एवंचोद्भटमतानुयायिनामुक्तयः कूटकार्षापणवदस्मणीयाएवंएतेनयथासंख्य
मेवक्रमालंकारसंज्ञयाव्यवहृतोवामनस्यापिगिरोव्याख्याताइतितुनव्याः॥इतिरस

गंगाधरे श्रीपथासंख्यप्रकरणं । अथ पर्यायप्रकरणं । क्रमेणानेकाधिकरणकमेकमाधेयमेकः
पर्यायः क्रमेणानेकाधेयमेकैकमधिकरणमपरः एतद्द्व्यान्यत्वं वा सामान्यलक्षणं नतु
योगार्थमात्रं अतिप्रसक्तेः । परावनुपात्यय इण इति पाणिनिस्मृत्या अनुपात्ययमात्रस्य घञु
पाधित्वेनोक्तेः नाथन्यत अन्यतरत्वाघटितस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । अत्राद्यलक्षणे प्रागुक्ते
विशेषालंकारद्वितीयभेदे अतिप्रसंगवारणाय क्रमेणेति । तत्र वाधेयस्य युगपदनेकाधारस्त्वंव
धान्नातिप्रसंगः द्वितीयलक्षणे वक्ष्यमाणसमुच्चयालंकारातिव्याप्तिवारणाय तदिति विवे
कः उदा आपातालकमलासनस्य भवनाद्धुत्रिलोकीतलं गीर्वाणेषु दिनानि कानिचिदथो
नीत्वा पुनः कौतुकात् । त्वाभूवलयमहाकविकुलोपास्यान्तवास्यांके स्याजे राजन् संप्रति
सस्यधाम निगिरां देवी सुखं वर्तते । अत्र प्रथमवरणगतमधिकरणमार्थविश्लेषावधि

र॰गं॰ ३२७ 327 पंचम्यांविश्लेषस्योपश्लेषमंतरेणासिद्धाश्चौपश्लेषिकाधिकरणस्याक्षेपगम्यत्वात्॰ कमला
क्षणीकत्वाद्वाच्यतेवल्लभोपकर्मण्यधिकरणेवेतिवार्तिकस्यनिरूढलक्षणास्तमपिक
तेतिराद्धांतात। इतद्धरणात्रपगंतेतुशाब्दंयथाचामकरालस्यकुक्षौस्थित्वासदनेमृता
शिनांवचिरं। संप्रतिनिर्दोषितेराजत्वदनांबुजेस्तुधावमति। पूर्वमवरोहरहत्वाराहः पूर्वपूर्व
त्यागेरुचिर्वीजोपादानवेतिविशेषः अपरः पर्यायोयथाविहारादौश्रीयास्तिमितमथकिंचिस
रिच्चयाउदंचच्चांचल्यंतदनुपरितस्फारितस्फारितरुचिगुरूणांसंधातेसपदिमपिपाते
समजनित्रयाधूर्णिनारंनयनयुगमिंदीवरेदृशः अत्रक्वचिदनयावृत्तेस्थलविशेषगुरु
नूभ्रम्रूषमाणापश्चिरप्राषितमसंभावितागमनंप्रियनकस्मादालोकितवत्याः कस्या
श्चिन्नयनेयुगरूपएकस्मिन्नधिकरणेविशेषणीभूतानांस्तिमितत्वादीनामाधेयानां श्री॰ ३२७

युगपदसंभवात्कारणाक्रमवशाच्चक्रमिकत्वं। यथा वा॰ प्रथमंस्मितकुंजकोरकाभावयशो
भासनुभूपकंडुकानां। अधुनाऽपितुकुचोयतेनतदपितेकरिशावकुंभल्लीलां। अत्रापिकु
चत्विनैकीकृतेकुचरूपेधिकरणेपरिमाणविशेषाणां॰ पद्मिन्वकुचयोः पूर्वपूर्वस्वरूपापेक्ष
याउत्तरोत्तरस्वरूपस्योत्कर्षः प्रतीयतेतदाएकविषयः सोऽप्यरक्तविषयभेदाच्चनवाध्यवा
धकाभावः पतु॰ विवोष्ठएवरागस्तनन्विपूर्वमदृश्यत। अधुनामृगशावाक्षितद्हृदयेप्यपद
श्यतेइतिकुवलयानंदकृताविकासपर्यायोनिजगदेतत्रचिंत्यं। एकसंबंधनाशेनान्यत्र
रसंबंधेसत्येवपर्यायपदस्यतेनोकेप्रयोगात्श्रोणिवंधस्त्यजतितनुतांसेवतेमध्यभा
गइतिकाव्यप्रकाशोदाहृतेप्रागणीवस्यहृदयेइत्यादिसर्वस्वकारोदाहृतेचतुर्थेश्रोणि
वंधस्त्यजवदृष्टत्वाच्चाभिन्नालंकारलक्षणोपिक्रमपदेनतादृशविवक्षायात्र्योवि

र·गं·
३२८
328

स्यात्· तस्मादनेकविषयः सारालंकार उचितोयं रत्नाकरादयो वर्द्धमानकालंकारमामनं
ति। स चायुष्मज्जानीहि कित एवदं तु वोध्यं। प्रथमं त्रुवितचरणांजधाजाबूरुनाभिहृदया
नि। आश्लिष्य भावनामेव ल्लतु विश्लेषामुखराज्यशोभायां अत्र न तावत्पर्यायः उत्तरोत्तर
संबंधस्य पूर्वत्यागपूर्वकत्वाविवक्षणात्· यतोत्र मुखविषयकभावनायाः सर्वांगविषय
कत्वं वक्तुरभिप्रेतं न तु मुखमात्रविषयकत्वं अत एवं खलत्वित्युक्तं न तु मुञ्जाखिति
तथा पूर्वं तपनयोर्लग्नात्मतोन ग्रामनस्य भूत। अथ सेव प्रियस्यासीत्पर्ववेदनगो
वरद्रुत्यत्रापि। नापि सारः उत्तरोत्तरस्योत्कर्षापकर्षयोरभावात्। तस्मादेवमादौ शु
द्धः क्रमालंकार इति रिक्त इत्यप्याहुः इहान्यदप्यवधेयं। यत्राधाराधेयतत्संबंधक्र
मेस्तु क्वचिदपि कविकल्पनापेक्षा तत्रैवायमलंकारो यत्र तु सर्वो लोकसिद्ध

श्री·
३२८

त्वं न तत्र कश्चिदलंकारः अत एव श्रोणीवंधस्त्यजति तनुतां सेवते मध्यभागः पद्भ्यां मुक्तास्तरल गतयः संश्रिता लोचनाभ्यामिति काव्यप्रकाशकृता। प्राग्गर्णवस्य हृदये वृषलक्ष्मणोथ कंठेधुना वसति वा विषपुनः खलानामिति सर्वस्वकृता च निदर्शितं। अत्रोभयत्राप्याधारभेदाद्भिन्नआधेयः कविना एकताध्यवसानेनैकीकृतः अस्मदुक्तोदाहरणे पुनः क्रमोपि कल्पितः न हि ब्रह्मलोकस्थया देवतया पयोधिस्थया सुधया च वाचो वाङ्माधुर्यस्य वा भेदो लोकसिद्धः तादृशः क्रमो वा एवं स्थिते अधुना पुलिनं तत्र यत्र स्रोतः पुराभवदिति कुवलयानंदगतमुदाहरणं यत्र पूर्वं घटस्तत्राधुना घट इति वाक्यवल्लौकिकोक्तिमात्रमित्यनुदाहार्यमेव॥ इति रसगंगाधरे पर्यायः॥ अथ परिवृत्तिः परकीययत्किंचिद्वस्त्वादानविशिष्टपरस्मै स्वकीययत्किंचिद्वस्तुसमर्पणं परिवृत्तिः क्रय

र०गं० ३२१ 321

इतिपावत।साचनावद्विविधासमपरिवृत्तिर्विषमपरिवृत्तिश्चेति।समपरिवृत्तिरपिद्विविधाउत्तमैरुत्त
मानांन्यूनैर्न्यूनैन्यूनानांचेति।विषमपरिवृत्तिरपितथाउत्तमैर्न्यूनानांन्यूनैरुत्तमानांचेति।क्रमे
णोदा।स्रगानिदत्वाहेमांगिप्राणीनक्रीणामिवेत्तृणां।युक्तमेतत्रतुपुनर्लोचनांबुरुहद्वयं।अ
त्रपूर्वार्द्धएवसमपरिवृत्तिरुत्तरार्द्धंतुविषमैव।अस्थिमालामपीदत्वामुंडमालामयीतनुंगृह्ण
तांत्वसुरस्थानांकोलाभःस्मरशासना।।गरिमाणमपीपित्वालघिमानंकुचयुग्मात्कुरंगद
शां।स्वीकुर्वतेनमस्तेपूनांधेयायनिर्विवेकाय।।किमहंकथयामियोषितामधरंविक्रफलंस
मर्प्पयाः।सुरसानिहरंतिहेतहाविदुषांपुण्यफलानिसत्वरं।एषुदानादानव्यवहारःक
विकल्पितएवनतुवास्तवः।यत्रतुवास्तवस्तत्रनालंकारायथाः।क्रीणांतिप्रविकचलोचनाःस श्री० ३२१
मन्तान्मुक्ताभिर्वदरफलानिपत्रवालाः।इदंचापरंवोध्यं।अत्रपरस्मैस्वकीययत्किंचिद्दत्त

समर्पणमित्येतावन्मात्रं तल्लक्षणे विवक्षितं न तु स्वकीयस्य किंचिद्वस्तुत्यागमात्रं। किशोरभावं परिहाय
णमावभारकामानुगुणां ग्रणल्लीमित्यवगतिव्याख्यायते: न चेदं लक्षमेवेति वाच्यं। पूर्वावस्थात्यागपू
र्वकमुत्तरावस्थाग्रहणस्यैवास्यैवत्वेनानलंकारत्वात्: एवं स्थिते विनिमयेऽत्र किंचिल्लस्याकस्य
चिद्दानमित्यलंकारसर्वस्वकृताप्यलक्षणं परिवृत्तेः कृतं। यच्च किमित्यपास्याभरणानि यौव
नेऽध्वत्वं त्वयावार्धकशोभि वल्कलमित्युदाहृतं तदप्यसदेव॥ इति परिवृत्तिः अथ परि
संख्या समान्यते। प्राप्तस्यापि स्यकस्माद्विद्विशेषाद्व्यावृत्तिः परिसंख्या। नियमोऽप्यस्मिन् दर्शने नि
त्यकललक्षणाकांक्षलक्षणंकांतत्वात्परिसंख्येव। पाक्षिकप्राप्तयुगपत्प्राप्तिरूपस्यावांतरविशे
षस्याविवक्षणात्. अत एव वैयाकरणानां मते परिसंख्यापि नियमशब्देनोच्यते। तथाहि कृतद्धि
तसमासाश्चेत्यत्र समासग्रहणं नियमार्थमिति हि तेषां सिद्धांतः तत्र हि समासे पाक्षिक्याः प्राप्ति

र॰गं॰
३३०
330

परिकसंज्ञाप्राप्तेरभावात्कथंनामपराभिमतानियमस्तउपपद्यते।युगपद्धिसमासस्समासेतदपदसं
घातयोरर्थवत्सूत्रंप्राप्तमितिपरिसंख्यामपितुनहीति।पूर्वंतत्रेतुनियमपरिसंख्ययोर्भेदंदिनप
रिभाषणंपद्याहुः विधिरत्यंतमप्राप्तेनियमःपाक्षिकेसति।तत्रचान्यत्रचप्राप्तेपरिसंख्ये
तिगीयते·विधिःस्वर्गकामोयजेतेत्यादिःपागादेःप्रकारांतरेणप्राप्तिः।नियमःव्रीहीन
वहन्तिसमेदेशेयजेतेत्यादिःपुरोडाशनिर्माणफलोपधायकतावच्छेदककोटिप्रविष्टाया
वितुषतायाःसंपादकत्वेनावहननस्यप्राप्तेनखविदलनसमवधानेकालाव्रत्तित्वेनापा
गाधिकरणतयासमदेशप्राप्तेर्विषमदेशसमवपानेकालाव्रतित्वेनचपाक्षिकत्वात्·परिसं
ख्या·इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्तेपंचनखाभक्ष्याइत्यादिःरशनाग्र
हणलिंगेननाश्वाभिधीनगर्दभाभिधान्योरादानस्ययुगपत्प्राप्तत्वादित्यलमप्रकृतचिंतया

श्री॰
३३०

।रूपं चलाव विविधा शुद्धा अशुद्धा पूर्विका चाद्विविधा आर्थी शाब्दी चेति चतुर्विधा यथा सेवायां यदि सा
मिलाषमसि रे लक्ष्मीपतिः सेव्यतां चिंतायाममि सस्पृहं यदि विरिंचकापुधप्सिं स्यतां आलापे यदि कांक्ष
से मधुरिपोगाथां तदा लप्यतां स्वाध्यं वांछसि चेद्धि निर्मलसुखे चेतः सखे सुप्यतां। अत्र यदि घटित
वाक्ये निर्वेदितस्य रागप्राप्तस्य संवादेः कर्मतायाः परमेश्वरे विषयांतरे च प्राप्तत्वेन लोऽर्थघटि
तवाक्यार्थवैयर्थ्यप्रसंगाद्विषयांतरं न सेव्यतामित्यादि रूपा विषयांतरे तत्क्रियाकमित्व व्याव
त्तिस्तात्पर्यविषय पाकल्पमानत्वादार्थी शुद्धा चा। किं तीर्थं हरिपादपद्मभजनं किं रत्नममतिः
किं शास्त्रं श्रवणेन यस्य गलति द्वैतांधकारोत्करः किं मित्रं सततोपकाररसिकं तत्वावबोधः स
खेकः शत्रुर्बहुमानदरानकुशलो दुर्वासनासंचयः अत्र हरिपादभाजनादिकमेव तीर्थादि
कं नान्यदित्यर्थस्तात्पर्यमर्यादया प्रतीयत इत्यार्थी अशुद्धापूर्विका चा। तीर्थं गंगा तदितरद्यो

र·गं·
३३१

निर्मलं संघमात्रं दैवोतस्याः प्रसवनिलयो नाकिनोन्येव राकाः। सा यत्रास्ते स हि हि ज्ञ न पुंदाम
त्रिका मात्रमन्यतोयानि स्यं न मतिसवुधो बोधशून्यस्ततोन्यस्ततोन्यः अत्र मात्रादिपदसमी
र्थत्वादिव्याहृत्तिः प्रतीयत इति शाब्दी मुद्रा किं मित्रमंते सुकृतं न लोकाः किं ध्येयमीश
स्यपदं न लोकाः किं काम्यमव्याजसुखे न भोगाः किं जल्पनीयं हरिनाम नान्यत अत्र शा
ब्दी प्रश्नपूर्विका चेति प्राचामतं। अन्ये तु व्यावृत्तेरार्थत्व एव परिसंख्यारोन्यथा तु शु
द्धा परिसंख्यैव यथा हेतुत्वस्यार्थत्व एव हेत्वलंकारोऽन्यथा हेतुमात्रं। अतो भेदद्व
यमेवास्या इत्याहुः अपरे तु व्यावृत्तेरार्थत्वेपि नालंकारत्वं यं चं पंचवरव्याभस्याः सैवंप
जेतरात्मस्य सारोवपि तदापत्तेः किंतु कविप्रतिभानिर्मितायां तादृशव्यावृत्तिस्तस्याः
यथा· यस्मिन्नृशंसतिवसुमतीयाकशासने महान्सदुःसंतापः शाधिहृदयेषु

श्री·
३३१

सशल्यता मंजीरेषु मौखर्यं भेरीषु ताडनं कामिनीनां कुंजलेषु कौटिल्यं गतिषु मांद्यमित्यादौ । अ
त्र हि प्रथमांतार्थः कविप्रतिनिर्दिष्टात्तत्तत्प्रातियोगिकव्यावृत्तिभया एकीकृत इति निमित्ता । ए
वं वस्तेवायां यदि साभिलाषमसीत्यत्र नान्यस्येव्यइस्यार्थस्य प्रतीतेः परिसंख्यात्वं नतु परिसं
ख्यालंकारः व्यावृत्तेर्वीप्सावत्त्वेन कविप्रतिभानपेक्षणात् । किं तीर्थं हरिपादपद्मभजन
मित्यत्र तु प्रश्नपूर्वकं दृढारोपरूपकं । अथातविषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यत इत्य
त्रापि परिसंख्यापत्तेः किं शास्त्रमित्यत्रोतु परिसंख्यामात्रं तीर्थेभोगांतरद्यां निर्मलं संध मा
त्रमित्यत्रापि परिसंख्यैव शुद्धारोपगर्भेतरनार्थत्वात् न तस्मान्महान्तः सुसंतापरस्यादिकमेवा
स्याउदाहरणमित्याहुः ॥ ॥ इति रसगंगाधरे परिसंख्या ॥ अथार्थापत्तिः कनकविदर्थेन तु
ल्यन्यायापत्त्वादर्थांतरस्यापत्तिरर्थापत्तिः न्यायश्च कारणं सा च प्रकृतेन प्रकृतस्याप्रकृते

र०गं०
३३२
332

नाप्रकृतस्यप्रकृतेनाप्रकृतस्याप्रकृतेनप्रकृतस्येतितावच्चातुर्भेदाःप्रत्येकनर्थान्तरस्यसाम्यन्यूनाधिक्यै
र्द्वादशविधा।ततोभावत्वाभावत्वाभ्यांचतुर्विंशतिभेदा।विद्रुमश्रेणीदाःलीलालुंठितशारदायुरधि
यामस्मादृशानानुरोविधासमग्रविनिलित्कगामुषावलीतिवैरालिशा।अत्रधश्वःफणीनांशकुं
त्तासमशवोदंतावलानांशशाःसिंहानांचस्तुखेनमूर्ड्ढनिपदंधास्यंतिसालावृकाःअत्रप्रकृतेना
प्रकृतस्यापाधमानस्यसाम्यमालारूपताचयदितेवाराणांबुजंहृदावहतोपिनहतोविपक्षणःअथचं
उत्करेणमंदिरेतेदिनमध्येपिजितंतमोगणे।अत्रनहताइतिविधमामतारूपात्प्रकृतार्थज्जितमि
त्यापाधमानस्याप्रकृतार्थस्यसर्वोत्कर्षेणावर्तनरूपस्याधिक्यंनचात्रविपक्षणस्यावस्थानमात्रे
णतमोगुणानामवस्थानमापादयितुमुचितंनतुजयोमानुरूप्यादितिवाच्यं।भगवच्चरणसंनिधाने
पथिकस्यविपक्षणस्यसत्वास्थांतदासमुचितंएवबहूनांतमोगणानांसूर्यसंनिधानेजपइतिनदो

श्री०
३३२

षः सदैवस्तेहाद्रे सुरत्नाटिनिनिः किंचनज्ञेनेपदित्वं नाथत्सुसुरभिविवत्सेमपिक्कपां। तदाचिंतारत्नत्रि
दशयतिभूमीरुहमुखादद्दीरत्नार्थिभ्यः किमितिकरामिक्षामपिजडाः। अत्राभावेनाभावापादनं लिहार
जाह्नवीरूपप्रकृतार्थीपेक्षयाचिंतारत्नादीनां जडत्वेन न्यूनत्वं च एतेष्वाप्याधमानमप्रकृतं। मामनुर
क्तां हित्वायदि राजन्पुरुषान्निरूपयातोसि। मुत्खावनमिदमेष्यतिवनलक्ष्मीमत्रकिंचित्रं। इत्यं राजानले
नमुक्त्वापाद्यारण्ये दमयंत्याध्यानोपनीतंतमेव प्रत्युक्तिः अत्राप्याधमानोव महत्त्वं तेपिसन्निहितत्वा
त्प्रकृत एवेति द्वयमपि प्रकृतपुरुषाभिहोपेक्षपानस्यनस्यनं पुंसकत्वान्न्यूनत्वात्रत्वां अत एवा किं वि
त्रमित्युक्तं। उरुवत्उरुफलानीवब्रह्मांडान्यत्रियः सदा सर्वगर्वापहः कालस्तस्यकेमशकावयां अत्राप्र
कृतेन ब्रह्मांडादेनसमस्तभूतानामभिस्यत्वं केमुतिकन्यायेनप्रकृतंप्रतिपाद्यतेनभवानिहमेलक्ष्यः
क्षत्रवर्णविलोपिनः केवाविटपिनोरामकुलाचलभिदन्यवैः रामंप्रतिजामदग्न्यस्येयमुक्तिः त्वप्रति

र.गं.
३३२

वस्तुयमामहावाक्याकार्थस्तस्याश्च दलद्वयमुपमेयवाक्यार्थउपमानवाक्यार्थश्च तत्रोपमेयवाक्या
र्थगतायां त्वप्रकृताविस्मनयादिशान्यदपूह्यं ॥ अत्रविचार्यमानेयंवाक्यवित्समतायामर्थापत्तौ निवि
ष्टाते आपादकस्यार्थस्तस्याश्च दलद्वयमुपमेयवासार्थउपमानवाक्यार्थश्च तत्रोपमेयवाक्यार्थगता
यामर्थापत्तावापाद्यमानस्तत्रिविनत्वमूतश्चेत्तु भावयार्थप्रकृतो उपमानयमानवाक्यार्थगतायां
त्वप्रकृताविस्मनयादिशान्यदप्यूह्यं ॥ अत्रविचार्यतेनेयंवाक्यवित्समतायामर्थापत्तौ निवि
ष्टाते आपादकस्यार्थस्यापतितमर्थं विनानुपपन्नत्वाभावात् नाप्यनुमाने आपततोर्थस्यापा
दकासमानाधिकरणत्वेन व्याप्यत्वपक्षधर्मतयोर्ग्रहणायोग्यत्वात् · नचैवेनकारणेनैकार्थसिद्धि
स्तेनैवलिंगेनापरार्थानुमानमितिवाच्य · अर्थान्तरसिद्धेरनुमित्यात्मकताविरहात् । यतोपमा
र्थापिभवितुमर्हतीतिवुद्धेराकारेणनतु भवत्येवेतिनापिपर्यर्थातिशयोक्तौ · तस्याविपरीतार्थ

श्री०
३३३

एवद्वयोर्विश्रांतेः नचेहतथा॰ आपदकस्यसिद्धत्वात्पतनसंभाव्यमानत्वाद्युथाश्रुतएवविश्रांतेस्त
स्माधेनन्यायेनैकोर्थः सिद्धस्तेनैकार्थः सिद्धस्तेनैवन्यायेनापरोप्यर्थः सिद्ध्यतीत्येवंरूपेयमर्था
पत्तिः अस्यार्थांतरन्यासेलोके अविद्यमानमपिकविनास्वप्रतिभयात्कल्पयित्वायथायाधेतेतदालंकार
त्वंयथाफणिनांशकुंतशिशवः इत्यादौ अन्यथातुकैमुतिकन्यायेनेत्युक्तं। एवंचकमपरमवशंन
विद्ध्युःकुर्युर्विमुमपितंपदमीस्पृशंतिभावाः अवेस्थयंस्थाणोरपिभवतिसर्वांमणुरोर्विद्धोवक्रे
मूर्ध्निस्थितवतिवयंकेपुनरमीइत्यादिसर्वस्वकृतायदुदाहृतंतत्रातीवहृदयंगमं। यत्तुकैमुत्ये
नार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यतइतिकुवलयानंदकृतास्यालक्षणं निर्मितं। तदसत्। कैमु
तिकतिकन्यायस्यन्यूनार्थविषयत्वेनाधिकार्थापत्तावव्याप्तेः यथा॰ तव्यस्तेपदिदारिद्र्यंस्थितं
भूयद्विजन्मनां। शनैःसवितुरप्यग्रेतमःस्थास्यत्यसंशयं। अत्रशनैः शब्दमहिम्नाराजोग्निदा

रिदास्थित्यपेक्षणात्सूर्याग्रे तमोवस्थानं दुःशकमेवेत्यवगतमपि न्यायसाम्यादाधीयतेऽन्यत्तु कैमुतिकन्या
येनेति अथ विकल्पः विरुद्धयोः पाक्षिकी प्राप्तिर्विकल्पः एकस्मिन्धर्मिणि त्वस्वप्रापकप्रमाण
प्राप्तयोरत एव तुल्यबलयोर्विरुद्धयोर्विसदृयोः। विरुद्धत्वादेव युगपत्प्राप्तेरसंभवात्पाक्षिक्ये
च प्राप्तिः पर्यवसन्ना। अयं च समुच्चयस्य प्रतिपक्षभूतो व्यतिरेक इवोपमायाः। अत्र च विकल्प्यमान
योरौपम्यमलंकारताबीजं तदापेक्षे च चमत्कारस्योल्लासात्। अन्यथा तु विकल्पनामात्रं यथा जी
वनं मरणं वास्तु नैव धर्मं त्यजाम्यहमित्यादौ अत्र जीवनमरणयोर्नौपम्यस्य प्रतीतिः। उदा०। प्रा
णान्वा पिपासितां वा गृध्रांस्तर्पय वा द्विजान् ---- नायमं भजस्वरामंवार्थेच्छसि तथा चर अत्रार्य
णतर्पणातर्पणभजनेषु मानरक्षणप्रमाणेन यथाक्रमं कर्मतया प्राणगृध्रयमानां जीवनरक्षण
प्रमाणेन वसीता द्विजरामा -- प्रामानां योगपद्यासंभवात्पर्यायेण प्राप्तिः। कर्मणोः क्रियाफ

त्वेनैवसमानधर्मेणौपम्यं।नन्वत्रयथार्पितर्थ्यो द्विधात्वर्थफलरूपधर्मैक्यात्कर्मणोरौपम्यंगम्यते तथाजी
वनंमरणंवेत्यादौसत्तारूपधर्मैक्याज्जीवनमरणयोःकञ्चोपितद्वक्तुंयुज्यतइतिचेन्नयुज्यतेन तुगम्यतेऽत्र
थतत्कुतोहेतोः।कवितात्पर्यविरहादितिगृहाणनत्वत्रमरणंजीवनंचसमानमितिकवेरभिप्रेतं २
।किंतुविषंभुङ्क्ष्वमाचास्यगृहेभुञ्ज्याइतिवत्धर्मीद्वेतोर्मरणमुपजीव्यायोनत्रधर्मस्यागरतिनि
षिद्धगतद्वेषाधिक्यं।तदर्थंचमरणस्योपात्तत्वाद्विवक्षिताधिकरणंकतयाऽऽौपम्यस्यानिष्प
त्तिरेव।क्वचित्तुसंसमानधर्ममादायाप्यौपम्यस्यगम्यत्वेपमलंकारः।यथाभगवद्गीतासुहितोवा
प्राप्स्यसिस्वर्गंजित्वावाभोक्ष्यसेमहीं।अत्रमही·भोगस्वर्गप्राप्त्योरुत्तमत्वेनौपम्यंविवक्षितं।
तथाचधात्वर्थयोरयंविकल्पस्येके।आख्यातार्थयोरित्यपरे।सर्वथैवनमही·भोगस्वर्गप्राप्त्योःस्वर्गयो
रितिस्थितंतयोःकारकत्वेनैकक्रियात्वयंविनाविकल्पासंगतेः।नचधात्वर्थयोरेवस्यकर्तृरूपसा

र॰गं॰ धारणाधर्मस्योक्तत्वात्कपंतु लतेति तिवाच्यं कर्तृरूपसाधारणधर्मादायोपम्यस्यात्र सुंदरस्यानिष्प
३३५ न्नः अन्यथाहतेनारकं गंताजित्वावाभोक्ष्यसे महीमित्यत्राप्यौपम्यप्रसक्त्यापत्तेः। यत्तु भक्तिप्रह्वविलो
335 कनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्द्धिनी ध्यानालंबनतां समाधिनिरतैर्नीते हितप्राप्तये॥ लावण्य
स्यमहानिधी रसिकतां लक्ष्मीदृशोस्तन्वती युष्माकं कुरुतां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः। अत्र वि
कल्पः उन्नमत्वाच्च तुल्यप्रमाणश्लिष्टत्वमिसलंकारसर्वस्वकृतोक्तं। तच्चिंत्यं। भवार्तिशमनेन त
नुनेत्रद्वंद्वयोर्द्वयोरपि युगपत्कर्तृत्वविरुद्धाभावाद्विकल्पानुत्थानात्। विरोधिविकल्प इति हि
तेनैवोक्तं। न च तनुमध्यनेत्रयोः प्रविष्ठत्वात्पृथगभिधानानौचित्येपि पत्पृथगभिधानं तद्द्वकुः
तनुनेत्रद्वयोर्विरोधमभिप्रेतं गमयतीवाच्यं। वास्तवस्यैव विरोधस्य विकल्पोत्थापकत्वेन वैव श्री॰
क्षिकस्याप्रयोजकत्वात्। विकल्पस्यात्रासुंदरत्वाच्च वस्तुतस्तु सकलकलं पुरमेतज्जात ३३५

संभवतिस्तुधांशुर्विंबमिवेत्यादाविवात्रापिश्लेषमूलाउपमैवालंकारः तनुर्वेतितनुरिवेसर्थः वास्या
द्दिकल्पोपमयोरितिवाशब्दस्यैवार्थकत्वाभिधानात। नचलिंगवचनभेदउपमायांदोषइ
तिवाच्यंसाधारणधर्मस्योपमानसामानाधिकरण्येउपमेयसामानाधिकरण्येचपत्रवैरूप्य
तत्रैवेवलिंगवचनभेदस्यदोषतापाअभ्युपगतेः। यथाहंसीवधवलश्चंद्रः सरांसीवामलंन
भःअत्रहंसीधवलाचंद्रोधवलःसरांस्यमलानिनभोह्यमलमिति। साधारणसाधारणधर्मस्यो
पमानेउपमेयेचद्वैविध्येनेचप्रतीतेरुपमायाःसम्यगनिष्पत्तेः नन्वेवंसतिसरांसीचनभद्व
त्यादौलुप्तोपमायांकथंवचनभेदोदोषइतिचेन्न· तत्रापिप्रतीयमानसाधारणसाधारण
धर्मस्यवैरूप्यादेवत्वभ्युपगमात· नचप्रतीयमानस्यधर्मस्यस्वशब्दानालिंगितत्वात्
ल्लिंगानालिंगनेननास्तिवैरूप्यमितिशक्यंशब्दालिंगितस्यैवार्थस्यप्रतीतेरिष्टेः पदा

र·गं·
३३६
336

हुः नसोस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुमादत इतीयद्वा श्रुतार्थापत्तावप्युपगम्यमानायां शब्द एव
कल्प्यते अर्थस्तु तेनाभिधीयत इत्यसत्तिवैरूप्यं। एवं स्थिते राजते भाति इत्यादि तिङंतप्रतिपा
द्यसाधारणधर्मे पर्यायलिंगवचनभेदेन दोषस्तथात्रयीतिश्च तत एव यस्मिन्न तिमिरसोजनोज
न पदार्थश्चेति तुल्ययोगितापि संगच्छते· अन्यथा उपमागर्भत्वात्तस्या उपमाया दुष्टत्वे
दुष्टतापत्ते। श्लिष्टे धर्मे लिंगसंख्याभेदादिनैव दूषणमिति प्रतिप्रसवाश्चेति दिक् इ
ति विकल्पः। अथ समुच्चयः युगपत्पदार्थानामन्वयः समुच्चयः। युगपदिति क्रम
व्यावृत्त्यर्थं न त्वेकक्षणप्रतिप्रसवार्थं तेन किंचित्कालभेदेपि न समुच्चयभंगः स ता
वद्द्विविधः धर्मिभेद धर्म्यैक्याभ्यां। धर्म्यैक्ये पि द्वैविध्यं· कारणत्वातिरिक्तसंबंधेने
कधर्म्यैवत्वकारणतया एकधर्म्यैत्वं च ति· एवं त्रिविधेस्मिन्नाद्ययोर्भेदयोर्गुणानां

श्री०
३३६

गुणक्रियाणां वा तृतीये रमणीया नाम रमणीयानां रमणीया रमणीयानां संबन्धः नवास्मिन्वत्र
माणासमाध्यलंकारत्वमाशंक्यं। समाधौ हि एकेन कार्ये निष्पाद्यमानेप्यन्येनाकस्मिकमापत
ताकारणेन सौकर्यादिरूपातिशयो यत्र संपाद्यते स विषयः अस्मिंस्तु समुच्चयप्रभेदे पत्रेकं
कार्यं संपादयितुं युगपदनेके खलेकपोतारवाहमहमिकया संपतंति कार्यस्य च न कोप्यति
शयः सं: मेणोदा। प्रादुर्भवति पयोदकज्जलमलिनं बभूव नभः। रक्तं च पथिकहृदयं कपोल
पाली मृगीदृशः पाण्डु:। उदितं मण्डलमिन्दो रुदितं सद्यो वियोगिवर्गेण। मुदितं च सकलयुव
जनचूडामणिशासनेन मदनेन। अत्राद्ये गुणानां द्वितीये क्रियाणां च यौगपद्येन भिन्नधर्म्य
न्वयः आताम्रो सिंधुकन्याधवचरणनखोल्लासिकांसिकांतिच्छायाभिन्नर्यो तन्त्राजालेजीरानां
त्रिपुरविजयिनो जातजांबूनदश्री: स्वाभाव्यादच्छमुक्ताफलरचितलसत्कुच्छसच्छायक

र॰गं॰ ३३७ यापास्यायासजालालारमरसरिद्धवव्रातजातश्रमान्तः । दे वृत्वांपरितस्कवंतु कवयो लोभेन किं ताव
तास्तव्येरत्नभविनोसिपस्यतहणश्चापप्रतापोधुना । क्रोशंतः कुरुतेतराव सुमतीमाशासमा
336 लिंगतिधांचूंबत्यमरावतीचसहसागच्छत्यगस्त्यामपि । अत्राधिगुणमेकधर्म्यवयः पद्यपिह
रिचरणनखसंसर्गसमयेनास्ति हरजयसंसर्ग इति क्रपीतवर्णायोर्योगपद्यस्यासंभवस्तथापि
साहजिकश्वैत्येन सहतयोः प्रत्येकं तस्य संभवोस्त्येव निंतदोषः । समुत्पत्तिः पद्मारमणपदप
द्मासेन स्वात्रिवासः केदर्पप्रतिभटजटाजूटभवनं । अथापं व्याधंगः पतितजननिस्तारणविधे
नेकस्मादुत्कर्षस्तवजननि जागर्तु जगतः । अत्रत्रिषु केनाप्युत्कर्षजननसंभवेत्रयोप्युत्क
र्षजननार्थस्पर्धयेवाप तंतोरमणीयाः । पाटीरद्रुभुजंगपुंगवमुखोद्भूता वसंतुत्तापिनो वाता वांति श्री॰
दहंति लोचनममी ताम्रारसालद्रुमाः । श्रोत्रे हंत किरति कूजितमिमे हलाहलं कोकिला वा ३३७

लावालमृणालकोमलतनुः प्राणान्कथं रक्षतु। अत्रापित्रयोपिजीवननाशार्थमायं ततोऽरमणी
याः जीवितंमृत्तुनालीरंसंपदःश्वासविभ्रमाः। रामाःक्षणबभारामाशल्यान्येतानिदेहिनां। अत्र
त्रजीविवितादयः स्वाभाव्यानरमणीयाइतिनिःपारापतुमशक्याविशेषणमाहात्म्याच्चार
मणीयाइतिदुःखजनकाश्चातएवलस्तुस्त्याःरमणीयारमणीयशब्दकर्मधारयश्चाश्रीय
तेनेति। शरीरंत्वानजननंरोगोविटमुस्मृतिप्रदः। विपद्वैराग्यजननीत्रयंसुखकरंसतां। श
रीरादयोहिस्वाभाव्यादरमणीयाअपिभेदकमाहात्म्याद्रमणीया। नचरमणीयानांस
मुच्चयेऽरमणीयानांचसमालंकारेणरमणीयारमणीयानांचविषमालंकारेणचसंकी
र्णत्वान्नैतेप्रभेदायुक्ताः समुच्चयस्यप्रभेदताप्रयोजकत्वविरहादन्यथासर्वेषामलंका
राणामनंतभेदत्वापत्तेरितिवाच्यं। समुत्पत्तिःयस्मारमणात्पत्रेपोपरद्दुभुजंगेत्पत्रचस

मालंकारस्याविवक्षितत्वात्॰ नहिहरिचरणनखसंभूतिहरजटनिवासपवित्रनिस्तारसाम्या
संगानांपरस्परंयोगोयोग्यइतिकवेरभिप्रेतं किंतुभगवत्याभागीरथ्याउत्कर्षंजनयितुंत्रयोपि
जागरूकाइतिनापिमलयानिलरसालद्रुमकोकिलकूजितानां। किंतुत्रयोपिबालायाःप्रा
णनाशार्थंकटुपरिकराइति॰ अतएवहंतेतिखेदउपपद्यते। नसमालंकारस्याभिप्रेतत्वेतुत्रया
णांयोगस्ययुक्तत्वात्खेदानुपपत्तिरेवस्यात्। अथबालायामारकन्वितप्रयोगोननुरूपइतिचेत्॰
एवमपित्रयाणांयोगं —— मालंकारस्यासंतमप्रतीतेर्विषमस्यचबाल्यबालांशमादायप्रतिष्ठा
नात्समुच्चयस्यासंकीर्णत्वेवएवंजीवितमृत्युनालीढमीत्यादौजीवितादेरमणीयस्यमत्वाली
ढत्वादिनाश्ररमणीयत्वेपिनमत्वालीढत्वादिकमयुक्तमितिकवेरिहविवक्षितंरमणीयाना
मपिरस्यापत्यस्योत्पत्तिःसिद्धेस्तस्यचस्वाभिलाषितानुगुणत्वाच्चकल्पितत्वप्रयोजकत्वमतः

तृतीयप्रभेदस्यापि न विषमसंकीर्णत्वेनान्यथासिद्धिः एतेन सधीणां सद्योगसदसद्योगे समुच्चयः
प्रभेदद्वा न समविषमसंकरेणान्यथासिद्ध इति रत्नाकरोक्तमयास्तम् इति रसगंगाधरे समुच्चयः अ
थ समाधिः एककारणजन्यस्य कार्यस्याकस्मिककारणांतरसमवधानाहितं सौकर्यं समाधिः तच्च
कार्यस्यानायासेन सिद्धाः सा गसिद्धा च पूर्वापेक्षया विशेषस्तु क एव। उदा॰ आपातेव निशाम
नो मृगदृशामुन्निद्रमातन्वती मानो मे कथमेष संप्रति निरातंके हृदि स्थास्यति। ऊहापोहमि
मं सरोजनयना यावद्विधत्तेंतरां तावत्कामनृपातपत्रसुषमं बिंबं च भासे विधोः। अत्र रात्रिसं
निधानादपि सिद्ध्यतो मानविनाशस्य चंद्रोदयादनायासेन सिद्धिः यथा वा स्मरदीपदीप्तदृ
ष्टिर्धनांधकारेपि पतिगृहं यांत्याः। झगिति प्रादुरभूवन्नस्याः दिवि चंचलाः परितः। इहाकस्मि
केनिःप्रत्यूहपतिःप्रत्यूहपतिगृहपानस्यकारणांतरसमवधानेहेतोरुत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालं।

र॰गं॰ ३३९ 339 टः पूर्वेक्तस्फुडुानवप्रसंगंदर्पितस्यलोभादंगीकरोतिस्मपदानतांगी ॰ श्लथंतदालिंगनमप्यकस्माद्
नोनिनादैर्धनतांनिनाय अत्रघनध्वनिभिरालिंगनस्यसांगतासिद्धिः पूर्वपद्यद्वयेत्वनायासे
नकार्यसिद्धिः । कथयकथमिवाशाजातांजीवितेमेमलयभुजगवांतावांतिवाताः कृतांता । अत्रप
मपिवतगुंजत्मालिनाकंदमोलोमनसिजमहिमानंमन्यमानोमिलिंदः अत्रजीवितनाशंप्रति
वातवानचंचरीकगुंजितयोरहमहमिकयाहेतुत्वादेकस्याकस्मिकत्वाभावात्रप्रकृतालंकार
स्यविषयः किंतुकर्तृरूपभिन्नधर्मिकयोर्वातगुंजनक्रियपयोः समुच्चयेनजीवितनाशरूपैकका
र्यात्मकैकधर्मिकस्तयोरेवकारणयोःसमुच्चयःसंकीर्णः ॥ इतिरसगंगाधरेसमाधिप्रकरणं
अथप्रत्यनीकंप्रतिपक्षसंबंधिनस्तिरस्कृतिःप्रत्यनीकं । अनीकेनसदृशंप्रत्यनीकंसादृश्य श्री॰ ३३९
स्ययथार्थत्वेनैवसंग्रहेपुनःसादृश्यग्रहणात्गुणीभूतेपिसादृश्येव्ययीभावःलोकेप्रतिप

क्षस्यतिरस्कारायानीकंप्रयुज्यतेतत्तद्दृशक्तोप्रतिपक्षसंबंधितःकस्यचित्तिरस्कारःक्रियतेसचानी
कसदृशतयाप्रयुज्यमानत्वात्प्रत्यनीकमुच्यते। अत्रचप्रतिपक्षगतंबलवत्त्वमात्मगतंदुर्बलत्वंच
गम्यते। संबंधीचतदुपजीव्योपजीवकमित्रादिभेदादनेकविधः। यथा। रे रमनोमममनोभवशास
नस्यपादांबुजद्वयमनारतमानमंतं। किंमांनिपातयसिसंसृतिगर्तमध्येनैतावतातवगमिष्यतिपु
त्रशोकः। जितमौक्तिकसंपदारदानांसहवासेनपरांमुदंधानां। विरसादधरीकरोतिनासामधुना २
साहसशालिमौक्तिकंनोपूर्वत्रोपजीव्यसहृदूपजीवकस्यतिरस्कारोद्दरस्यार्थत्वशाब्दत्वाभ्यां
चवैलक्षण्यं। एवमन्यदप्यूह्यं। अत्रविचार्यतेहेतूत्प्रेक्षायेचगतार्थत्वान्नेदमलंकारांतरंभवितुमर्ह
ति। तत्रद्वितीयोदाहरणेतावद्धेतुत्वांशःशाब्दउत्प्रेक्षांशमात्रमार्थं। प्रथमोदाहरणेतुद्वयमप्यार्थं
पुत्रमारकंसेवकत्वेनकारनवैरस्यतत्सखात्मकमेवागर्तमध्यनिपातनेनकार्येणहेतुना

पाश्च स्फुटं प्रतीतेः अस्मिन्नलंकारे हेतुत्वं निश्चीयमानं हेतूत्प्रेक्षायां तु संभाव्यमानमित्यस्ति विशेष इति
चेत् प्रतीयमानहेतूत्प्रेक्षायामनुत्प्रेक्षात्वापत्तेः वाचकस्येवादेरभावाद्धेतुत्वस्य निश्चीयमानतापा
स्तत्रापि वक्तुमशक्यत्वात्। यस्य किंचिदपकर्तुमक्षमः कायनिग्रहगृहीतविग्रहः कांतवक्त्रसदृ
शाकृतिं कृती राहुरिंदुमधुनापि बाधते॥ इत्यलंकारसर्वस्वकृतोदाहृते प्राचीनपद्येपि भगवद्वैरा
नुबंधादिव भगवद्वक्त्रसदृशमिंदुं राहुर्बाधत इतीतहेतूत्प्रेक्षैव गम्यमाना। मम रूपकीर्तिमहरद्भु
वि यस्तदनुप्रविष्टहृदयेयमिति त्वयि मत्सरादिव निरस्तदयः सुतरां क्षिणोति खलु तां मदनः॥ इ
ति कुवलयानंदकारेणोदाहृते पद्ये हेतूत्प्रेक्षां शंकंते तु भ्रममपि शाकेव्वमिति कथंकार
मस्यालंकारस्योदाहरणं तानीतमिदमापुष्यतेति न विद्मः। प्रतिपक्षगतबलवत्त्वस्यात्मग
तदुर्बलत्वयोः प्रतीतिर्हि हेतूत्प्रेक्षांतरादस्यैव लक्षणं पनैतावता हेतूत्प्रेक्षायाबहिर्भवितुमिद

मीष्ठे·त्वदविनाभावित्वात्· किंतु तत्तदवांतरविशेषीभावतुं न हि पृथिव्यवांतरभेदाद्घटात्पटो विलक्ष
ण इति पृथिव्यावहि भवितीत्युपिवदेति अथ प्रतीपं प्रसिद्धौपम्यवैपरीत्येन चूर्णपमानमौपम्यमेकं प्र
तीयं। तद्वैपरीत्यं च तदुपमानोपमेययोरूपमेयोपमानत्वकल्पनया न तु प्रकरांतरेण· उपमानोपमेययो
रन्यतरस्य किंचिद्गुणप्रयुक्तमद्वितीयतोत्कर्षं परिहर्तुं द्वितीयप्रदर्शतिना ज्ञातस्य मानं साहश्यमप
रं द्विविधं· उपमाने तस्योपमेयत्वान्न्यूनत्वस्य च प्रसंगः फलं· इदमेव चौपम्यस्याविशेषे प्युपमा
लंकाराद्दस्य वैलक्षण्यबीजं· औपम्यप्रतिष्ठानं च निषिध्यमानसाहश्याद्व्यतिरेकात्· नन्वौपम्य
स्योपमेयोपमेयसाधारणेपि पदेकस्याधिक्यमपरस्य न्यूनत्वं गम्यते तत्कस्य हेतोरिति चेत् शृ
णु· उपमाने हि साधारणधर्मसंबंधोन्यूनोपमेये विधीयत इति तावत्त्रिविपादं विभ्रमुवादो च सा
ध्यत्वसिद्धत्वाभ्यां· तेन क्रमेण न्यूनत्वाधिक्ये उपमानोपमेययोः प्रयोजयतः। लोकेपि नि

श्चितविधेयथाप्रजल्पतेतथानाप्रजल्पतेतथानानिश्चितविधइतिस्फुटमेवातेचसाध्यत्वसिद्धत्वेवक्त
विवक्षाधीनेइतिनात्रदोषः।द्वितीयतृतीययोर्भेदयोस्तुफलंस्फुटमेव।चतुर्थस्यतुनिषिध्यमान
वस्तुगतसकलगुणावत्वप्रतिपत्तिः पंचमस्यप्रथामवद्विति· उदा· किंजल्पसिमुग्धिग्ध्नतपाहंतममांग
स्तुवर्णंवर्णमिति।तद्यदिपततिहुताशेतिदाहस्ताशोतवांगवर्णःस्यात्· अत्रपूर्वार्धगतोपमागम्यमु
वर्णवर्णाधिक्यतिरस्कृत्यद्वितीयार्धप्रतीयमानांगवर्णस्याधिक्यंगमयति।हुताशयातंविनाप्र
तीयमपिदुर्लभमुपमानंस्वप्नेपिनसंभवतीतिमुग्धत्वहुताशत्वाभ्यांगम्यते· माहात्म्यस्यपरोऽव
धिर्निजगृहेगंभीरतायाःपितारत्नानामहमेकएवभुवनेकोवापरोमादृशः उक्तेवंपरिकित्यमा
स्मसहसागंवधिकारंगमोऽधाध्वेभवतासमोविजयतोरत्नीधरावल्लभनिभाल्पभूपोनि
जगौरिमाणंमानापमापनंहृदयेविधासीः।ग्रेणाहेपश्यतवांगवर्णंमुग्धेस्तुवविलपोल्लुंठतिउ

पमानकेमर्थस्यतदाहरणमाक्षेपप्रकरणएवगदितं· अमृदप्रमत्तइत्यादि· पंचमोयथा·
करिकुंभतुलामुरोजयोः क्रियमाणांकविभिर्विमृश्यखलैः कथमाश्रितिशृणोपि सादरंविपरीतार्थ
विदांक्रियोषितः अत्रकथंशृणोषीत्यनेनतुल्यैवनसंभवतीतिगम्यते अर्थांतरत्वात्सोप्यमुमेवार्थं
पुष्णाति। तदेवंपवविधंप्रतीयंप्राचामनुरोधान्निरूपितं· वस्तुतस्तावत्त्रात्रयोष्टमयामेषांत
र्गताभेदाः चतुर्थः केषांचिदाक्षेपे पंचमस्त्वनुक्तवैधर्म्यव्यतिरेके। तथाहि। निष्पद्यमानंसुंद
रंवासादृश्यमुपमा। नत्वाद्येप्रतीयेमुखमिवकमलमित्यादौसादृश्यस्यानिष्पन्नत्वात्सौंदर्यंवा
स्तियतोपमातोबहिर्भावःस्यात्सौंदर्यविशेषस्यस्वयाप्यभ्युपगमात्· विशेषस्यसामान्या
निवारकत्वात्· नचप्रसिद्धकमलादिप्रतियोगिकमेवसादृश्यमुपमेतिराजाज्ञास्ति। नचो
पमाविरुद्धवाचिनः प्रतीपशब्दस्यमाहात्म्यादिवत्तादृशंसादृश्यमुपमेतिशंक्यंवक्तुं। उपमा

र.गं. विशेषविरुद्धवाचकत्वेनापितदनुपपत्तेः एवंबंधप्रतीयंप्रसिद्धोपमावदुपमाविशेष एव अत एव द्विती
३४२ यतृतीयावापिभेदावुपमाविशेषावेव। उपमानोपमेययोस्तिरस्कारस्तूपमांतराद्भिन्नलक्षणं प्रयो
342 जयेन्नतूपमासामान्यात् तदनुस्मृतत्वेनैव तत्प्रतीतेः नहिद्राक्षामाधुर्यातिशयेन पार्थिवांतराद्भि
न्नलक्षणेत्वेऽपि तस्य पार्थिवीभवति। अपिच यत्रोपमानोपमेययोस्तिरस्कारोलंकारांतरताप्रयोजक
स्तत्र तिरस्कारोऽपि तथा स्यात् यथा एको विश्वसंतापहरोऽन्यपद्मृणाः प्रारमानहं प्राणिनामित्येवं प
रिचिंत्यमास्मपमनसि व्याधानुतापं कथा भूपानां भवनेषु किंच विमलक्षेत्रेषु गूढाशयाः साधूना
मरयोव संतिकतिन त्वत्तुल्यकक्ष्याः खलाः। अत्रौपम्यप्रदर्शनस्यतोपमानतिरस्कारः फलं
तस्य गर्वितत्वेनाविवक्षणात् किंतु तदनुतापमात्रः एवंच फलत्वेलक्ष्यणोपमात्रेणालंकारां श्री.
तरत्वंचवना अस्याप्यलंकारांतरत्वमसमभ्युपेयं स्यात्प्रतीपषष्ठप्रभेदत्वं वा किंच। त्वद्रुक्मप ३४२

तीयप्रभेदानामपिपरैरस्परवैलक्षण्येनपृथक्पृथगलंकारत्वंस्यात्तत्प्रतीपप्रभेदत्वंप्रतीपस्यष
कलप्रभेदसाधारणसामान्यलक्षणाभावात् अन्यतमलक्षणेतुदूषणसहस्रग्रस्तत्वादलक्ष
णमेवेत्यसक्कदुक्कंउपमालक्षणातुसकलसाधारणं।चतुर्थःप्रभेदस्तुयेषांमतेनाक्षेपस्तेषा
मस्तुनामप्रतीपालंकारःपंचमस्यतुगतिरुक्तैवप्रभेदस्यइतिप्रतीपप्रकरणं अथप्रौढोक्तिः
कस्मिंश्चिदर्थेकिंचिद्धर्मस्तुतातिशयप्रतिपिपादयिषयाप्रसिद्धतद्धर्मवत्तासंसर्गस्योद्भाव
नंप्रौढोक्तिःसंसर्गश्चषन्नसन्नवासाक्षात्परंपरयावा।वल्मीकोदरसंभूतकापिकपिकपिकच्छू
सहोदरः।हापीडयपित्वानिध्रंतिसज्जनानुष्ठदष्टप् अत्रकपिकच्छूसहोदरत्वेनमारकत्वं
नप्राप्नोत्यपितुपीडाजनकत्वमात्रंकवेस्तुपीडाजनपितामारयंतीत्येवंरूपोतिशयोविवक्षितो
तोवल्मीकोदरसंभूतत्वसर्पाधिकरणवृत्तितारूपंकपिकच्छूविशेषणंमारकतावच्छेदक

त्वेनस्वप्रतिभयाववविनाकल्पितं।यथावा· मंथाचलभ्रमणवेगवशंवदायेदुग्धांबुधेरुदपत
न्नणवःसुधायाः।तैरेकतामुपगतैर्विविधौषधीभिर्धाताससर्जतवदेवदयादृगंतान्। अत्रदृगंते
षुनैकेवलंसंजीवनत्वादयोऽमृतमात्रगुणास्तवकवेर्बोधयिषिताअपिषिताअपितुनिखिल
जनवशीकारकत्वादयोऽपीतिसुधाकणौषधीसंसर्गोविशेषणतयातिशयार्थमुपात्तः।
उत्पाद— सादकमावश्यात्रनलोकसिद्धोपितुकविमात्रनिबद्धःयथावा· त्वदंगणसमु
द्भूतासिक्ताकुंकुमवारिभिः त्वदंगतुलनांयातिकदापिलवलीलता। अत्रकेवलायालव
ल्याउपमानताभरसहनसामर्थ्यसिद्धयेनापिकासामानाधिकरण्यकुंकुमजलसंयोगयो
रुपादानंअत्रचधर्मिविशेषसंसर्गादतिशयोधर्मांतरगतोपधायकगुणाविषयस्तद्वेवोपमालं
कारेवाच्यवृत्त्यातत्प्रयुक्तत्वनाभिहितश्चेत्समालंकारस्यैवविषयः यथात्वत्तोजन्महि

र.गं. ३४३

श्री० ३४३

मांशुशेखरतनुज्योत्स्नानिमग्नात्मनोदुग्धांभोनिधिमुधिमुग्धवीचिविकल्पैः साकं परिक्रीडन्नां सं
वासः सुरलोकसिंधुपुलिनेवादः सुधांशोः करैः कस्मान्नोच्चलिमानमंचतितमां देवत्वदीयंयशः
अत्र यशसो धवलतातिशयस्तत्र हेतुर्मिसंबंधप्रयुक्तत्वेन कथित इति तद्देशः समय एवालंकारः। अंत्र
शुक्लकृत्तस्य हेतुत्वं हृक्कृत्तस्य भगवति भगवत्क्रतो राजनीसेव मुन्नरोत्तरमुपचीयमानो राजगतस्त
तुक्त्वात्मोबोक्तेरेव विषयः एवं च शशशृंगधनुर्लीसत्करागगनांभोरुहमालिकावराः तनयैः
सह भाविजन्मनां तव रवेलतिनेरंद्रवैरिणाइत्यादावेकस्य मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्याभूतवस्त्वंतरक
ल्पनेमिथ्याध्यवसितारव्यामलंकारांतरमिति नवक्तव्यं। प्रौढोक्त्यैवगतार्थत्वात्। केशाः कलिं
दजातीरतमालस्तोममेचकाइत्यादौ प्राचीनकृतप्रौढोक्त्युदाहरणे यथातमाल्वेषुश्यामलत्वा
तिशयार्थे श्यामत्वाधिकरणीभूतकालिंदीसंबंधउद्भाव्यते तथा वैरिष्ठपिमिथ्यात्वसिद्धै

र०गं० ३४४ येमिथ्यात्वाधिकरणशशशृंगादिसंबंधइत्यस्यापिस्तवकत्वात्·तत्रश्यामत्वातिशयइहतुमिथ्या
त्वमात्रंनतुतस्यातिशयःसिद्ध्यतीतिवैलक्षण्यंतुनवाच्यं·तमालस्तोमप्रमाणान्तरेणासिद्धेपिश्या
344 मत्वकालिंदीसंसर्गोद्भावनंपुनःश्यामत्वसाधनेनातिशयायालमेकमेवस्याद्विषयेतुमिमिथ्या
त्वस्यासिद्धत्वरज्जुशशशृंगादिसंबंधैर्मिथ्यात्वस्यसिद्धिरित्यार्थिसमाजाधीनेयमतिशयसिद्धि
वैलक्षण्येनप्रयोजयतीयत्तुविश्वावशायेतवसत्रजेवहन्नितिकुवलयानंदकृतामिथ्याध्यव
सितेरुदाहरणंनिर्मितं·तत्तुनिदर्शनयैवगतार्थं·निदर्शनागर्भात्रमिथ्याध्यवसितिरितितुनयु
क्तं।मिथ्याध्यवसितेरेवमिथ्यात्वात्ः।यदिवमिथ्याध्यवसितिरलंकारांतरंस्यात्तत्याध्यवसितिर
पितथास्यात्·यथा·हरिश्चंद्रेणसंजप्ताःप्रगीताधर्मतंतुना।खेलंतिनिगमोत्संगेमातर्गंगेमा श्री०
तर्गंगेगुणास्तव।अत्रहरिश्चंद्रयुधिष्ठिरनिगमसंबंधादृगुणानांसत्यत्वंप्रतीयते।एवमध्यस्तु ३४४

धासमुद्रस्यसितामयगृहोदरे।पूर्णेदुविंबेदेवस्यातुंयोग्यास्तावोक्तपः अत्रापि सुधासमुद्रा
दिसंबंधादुक्तिषुमाधुर्यातिशयःप्रतीयमानःकस्यालंकारस्यगोचरःस्यादतोलंकारांतरस्या
न्यमंजुप्रोढोक्त्यैवगतार्थत्वात्तांतावत्तरतिरसंगाधरैःप्रोढोक्तिः अथललितं प्रकृतधर्मि
णिप्रकृतव्यवहारानुल्लेखेननिरूप्यमाणेप्रकृतव्यवहारसंबंधोललितालंकारः आददानः
परद्रव्यंविषंभक्षयसिध्रुवमित्यादिनिदर्शनावारणायतृतीयांतं।अप्रस्तुतप्रशंसावारणाय
प्रकृतधर्मिणीति।यथा।क्ववारामःकामप्रतिभटललंटंतव्यवलस्तवक्कामीवीरश्रेणिशिरसि ला६
धीरामरखभुजां।दिधक्षोस्त्रैलोक्यंप्रलयशिखिनःपद्ममथनप्रगल्भे।प्रालेयैःप्रशमप्रसि
कर्त्तुंव्यवसितः।अत्रप्रकृतेधर्मिणिरावणेपरदत्तपुरोजादिकमस्मंतादेवानामग्रेधीरैःकुं
भकर्णादिभिर्वीरैर्भगवतोरामस्यपराभवमिच्छन्निसिवंकेनरवेणताहताहशेच्छारूपप्र

र·गं·
३४५
345

कृतव्यवहारंविषयमनुक्त्वैवतादृतादृशप्रालेपकरणाक्तनादृशाग्निप्रशमनव्यवसायरूपो
ऽप्रकृतव्यवहारोविषयमुपात्तःविषयोपादानेनतुनिदर्शनैव। यथावा· नान्यास्तिकिंभूमितलेसु
रूपासीतेववाकिंभवतानुरूपा। आकर्षिताचंदनशाखिशाखांप्रबोधितोप्रभवतांफणीं
द्रः अत्रपिरोषवसंबंधिनापिकाहरणाप्रयुक्तेतदीयकोपोद्बोधमनुक्त्वैवचंदनसंबंधिशा
खाकर्षणाप्रयुक्तफणीन्द्रप्रबोधनमुपन्यस्तंनचात्रभेदेऽप्यभेदइत्यतिशयोक्त्यागतार्थेति
वाच्यं· तत्रहिपदार्थेनपदार्थस्यैवाभेदाध्यवसानंकल्पलतायांविराजतेचंद्रइत्यादौदृष्टं
नतुव्यवहारेणव्यवहारस्येत्यविषयए षापमतिशयापोक्तेः। नापिसादृश्यमूलपाऽप्रस्तु
तप्रशंसयाऽधर्मांशेऽप्रस्तुतत्वविरहात नापिनिदर्शनायाः एकधर्माभिगतव्यवहारद्व
योपादानएवतस्याहृष्टेः अतएवोपात्तयोरितितत्लक्षणेविशेषणमुक्तं। एतेचप्रकृतव्य

श्री·
३४५

वहारस्यानुपात्तत्वादलंकारांतरमेव।एवंचकस्तूर्येप्रभेदोवंशःक्वचाल्परिषयामतिःनिती
षिद्वेस्तरंमोहादुहुपेनास्मिसागरमितस्त्रकाव्यप्रकाशकारोपन्निदर्शनामुदहःषीत्तदसं
गतमेवललितस्यावश्याभ्युपगम्यत्वात्रिदर्शनायाश्चत्राप्राषेश्चतद्विलंललितस्याल
कारांतरत्वमुरीकुर्वन्नामाशयः।अन्येतुललितंनालंकारांतरंनिदर्शनयैवगतार्थत्वा
त्।नन्वेकधर्मिगतप्रस्क्तताप्रस्क्तव्यवहारद्वयोपादानजीविनानिदर्शनाकथमप्रस्तु
तव्यवहारमात्रोपादानेपदमाधत्तामितिचेत्।श्रूयतामायुष्मता।इहतावदलंकाराःप्राप
शः।श्रौतार्थाश्चसंभवंति।तत्रश्रौतेभ्यश्चार्थानपृथगलंकारत्वेनगृह्यंतेकिंतुपृथगभे
दत्वेन।तदलंकारसामान्यलक्षणेनक्रोडीकरणात्।इदंपुनर्वाक्यार्थनिदर्शनास्वरूप
व्यवहारद्वयवदुर्म्यभेदप्रतिपादनाक्षिप्तोव्यवहारद्वयाभेदः।तत्रव्यवहारद्वयवदुर्म्य

र०गं० भेदस्य प्रतिपादनं श्रौतमेवापेक्षितमिति न नियमः किं तु प्रतिपादनमात्रं। तच्च परस्परव्यवहारस्य स
३४६ म्मिलतिश्चेदसंचपमित्यत्र व्यवहारद्वयवद्धर्मिणोरभेदस्याश्रुत्या प्रतिपादने इवाधिकपरिष्कृतं तथा
346 प्युषगिलतिश्चेदसंभवमित्यत्रार्थप्रकृतव्यवहारवद्धर्मि श्रौताप्रकृतव्यवहारवद्धर्मिणो
र्थाभेदस्य प्रतिपादनेऽपि वाक्यार्थनिदर्शनात्वमत्रैते। एकत्र श्रौतीत्वमपरत्रार्थीत्वमिति
तु विशेषेण वीर्पत्तौ पदार्थनिदर्शनास्वरूपं तूपमानोपमेयधर्मयोरभेदाध्यवसायमूलउ
पमेयेउपमानधर्मसंबंध इति पृथगेव। एतदुभयान्यतरत्वं च प्राचीनरीत्या सामान्यलक्षणोप
दिष्टं तु ललितं पृथगलंकारः स्यात्तत्सोपमादिरप्युपमादेः पृथक् स्यात्तदुक्तयुक्तेस्तुल्य
त्वात्। न चातिशयोक्तिरेसति रूपक एव विलोपितौ विषयविषयिणोर्द्वयोरप्युपादाने श्रौतं श्री०
रूपकं विषयिमात्रोपादाने त्वार्थमित्यस्यापि सुवचत्वात्। सत्यं। यत्र स्वलंकारशरीरमुभ ३४६

पत्राप्यविलक्षणांतत्रैकालंकारव्यपदेशोयुक्तः यथासादृश्यंनिष्पद्यमानमुपमाशरीरंलुप्तोपमादि
ष्वविलक्षणमेवेतितत्राप्युपमैवेव्यपदेशोन्याय्योनालंकारांतरेणलुप्तत्वपूर्णत्वादिस्तुन
तच्छरीरनिविष्टइतिस्वयंव्यावर्तमानोपिनोपमात्वव्यावर्तकस्तथात्रापीतिस्थितिः। एवंचवि
षयतावच्छेदकरूपेणाभातेविषयोविषयितावच्छेदकावच्छिन्नाभेदस्यरूपकशरीरस्यविष
यतावच्छेदकरूपेणाभासमानविषयात्मकादतिशयोक्तिस्वरूपाद्विलक्षणत्वेनद्वयोरेका
लंकारत्वंनयुक्तं।निदर्शनाललितयोस्तुस्वरूपावैलक्षण्यंप्रदर्शितमेवेत्येकालंकारत्वमे
वेत्याहुः। आहार्यनिश्चयविषयीभूतोविषयेविषय्यभेदोरूपकस्वरूपमुच्यतेननिवेश्यतेवच्छे
दकादिगौरवादेवंचातिशयोक्तेर्भिगीर्याध्यवसानरूपापारूपकभेदत्वमस्तुनामकानोहानिः
एवमपह्नुतेरपि·विषयतावच्छेदकनिह्नवनिगरणानिरूपकस्यैवावान्तरविशेषाइतितुनव्याः।

र॰गं॰
३४७
347

एतन्मतरीत्यातुललितस्यनिदर्शनातःपृथगलंकारत्वंमनोरथललितमेवेति।एवंचतितीर्षुर्दुस्त
रंमोहादुडुपेनास्मितुसागरमित्यत्रनिदर्शनासाधुसंगच्छते।क्वसूर्येत्यादिनास्वमतिसूर्यप्रभव
वंशयोःस्वेतानानुरूपत्वकथनेनात्रयदुडुपकरणकरणकसागरतरणोद्यापारअप्रवृत्तायाःकथ
नेनतादृशमतिकरणकवर्णनेच्छायाःप्रतिपत्तेः।यत्तुअनापिदेशःकच्चमस्त्वयाध्ववसंतमुक्त
स्यदृशांवनस्पतिपथेकत्तमोदेशस्त्वयापरिक्तइतिप्रस्तुतार्थमनुपन्यस्यवसंतमुक्तस्यवन
स्यदृशामनापीतितत्प्रतिबिंबभूतार्थमात्रोपन्यासाल्ललितालंकारइतिकुवलयानंदका
रआह।तत्त्वंतमसंगतं।अत्रकथंनन्वस्यदृशामन्यानंतुशक्यइतिवसंतमुक्तवनदृशांतिःश्री
कतललक्षणामनापीतिहिपर्यवसन्नोऽर्थःतत्रनिश्रीकत्वरूपकार्यद्वाराकारणस्यराजकर्तृ
कस्यागकर्मत्वस्याभिधानंपर्यायोक्तेर्विषयाद्दृशयोरेकत्वाध्यवसानेतुपदार्थनिदर्शनायात्र

श्री॰
३४७

तिशयोक्तेर्वैत्यन्यदेतत्· एवंच पदार्थनिदर्शनोपदृंहितस्य पर्यायोक्तस्यैवात्र विषयो न ललितस्य
किंच तूक्तललितालंकारलक्षणमपि नात्र संभवति· तच्च प्रस्तुतवर्ण्यवाक्यार्थप्रतिबिंबस्य वर्णनं
प्रस्तुते धर्मिणि वर्णनीयं वाक्यार्थमवर्णयित्वा कस्यचिदप्रस्तुतस्य वाक्यार्थस्य वर्णनं ललि
तमित्यादिना ग्रंथेन भवता विवेचितं। इह च प्रस्तुते धर्मिणि देशविशेषे सज्जकर्तृकत्यागकर्मत्व
रूपस्य वर्ण्यस्यार्थस्यावर्णनेथ प्रस्तुतेस्यैव संतकर्तृकत्यागकर्मत्वस्याप्यवर्णनात्कथं सं
गच्छतां यदि पुनरकारि देशः कन्नमस्त्वपाधनिरस्तचंद्रः कठिनाशयेनेति पद्यं स्यात्तदा स्यादपि
तव मनोरथः नवताहृश्शावन दृशा यात्र प्रस्तुतापादेशविशेषवर्णनमस्त्वेवेति वाच्यं· दृशावदे
न तद्दृशासच्छापदर्शनस्य लक्ष्यत्वेन तस्याप्रस्तुतत्वापोगात्· अन्यथा पदार्थनिदर्शनाव्छे
दापत्तेः। एवं रामो विजयते यस्य क्षणात्सामर्षवीक्षणात्तदावाग्निदग्धकांतारली लांस्तं कापु

र॰गं॰ ३४८
348

रीदृशाविसादेर्ललितस्यालंकारांतरतामभ्युपगच्छतामपिमतेनतस्यविषयः किंतुनिदर्शनायाः
अतएवउदयतिविततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौहिधाम्नियातिचास्तं वहतिगिरिरयंविलंबिघं
टाद्वयपरिवारितवारणेंद्रलीलामितिप्राचांनिदर्शनोदाहरणमपिसंगच्छते॰ तत्ररश्मिर
ज्जुनियंत्रितयोर्घंटयोः। द्वयसंलग्नसूर्यचंद्रोयंगिरिरित्येवंप्रकृतेधर्म्यारूढतयाप्रकृतार्थानुपा
दानाल्ललितमेवस्यात्। प्रकृतव्यवहारस्यलेशतोप्यकीर्तनेकेवलंप्रकरणादिनागम्यत्वेल
लितमन्यथातुनिदर्शनेतिचेत्कसूर्यप्रभवइत्यस्मात्कथंनिदर्शनातर्हिनिर्वानिर्वासितेति
सर्वमसमंजसमेव॥ ॥इतिललितालंकारः॥ अथप्रहर्षणंसाक्षात्तदुद्देश्यकयत्नमंतरे
णाप्यभीष्टार्थस्यलाभःप्रहर्षणं। इदंचसामान्यलक्षणं। त्रिविधंप्रहर्षणसाधारणं। तत्राक
स्मादभीप्सितार्थलाभइत्येकाविधा। वांछितार्थसिद्ध्यर्थंयत्नेक्रियमाणेततोप्यधिकतरार्थ

श्री॰ ३४८

लाभइत्यपरः उपायसिद्ध्यर्थोयत्नात्साक्षात्फलस्यलाभइतितृतीयः अस्यामेवावाप्तिनिरा
सार्थलक्षणोसाक्षादित्युक्तं। क्रमेणरोगदातिरस्कृतोरोषवशात्प्रियजनःप्रियोमृगाक्ष्याशपि
तःपराङ्मुखःकिंमूर्छितोमाचितिकांदिशीकयाकयापिविदांचुम्ब्यविरायसस्वजे। अत्रयत्न
सामान्यशून्यस्यापीष्टलाभः केलीमंदिरमागतस्यशनकैरालीरयास्येंगितेः सुप्तायाःस
रुषःसरोरुहेदृशःसंवीजनंकुर्वतःजानेत्याप्यनभिज्ञयेवकपटव्यामीलिताक्ष्यासखिश्रां
तासीत्यभिधायवक्षसितयापाणिर्मेमाधीयत। अत्रभामिन्यारोषनिवारणाययत्नेक्रियमा
णेरोषनिवारणादप्यधिकतरसुखप्रदः कामुकस्यभामिनीकर्तृकः स्वकरकर्मकस्तत्कुचा
धिकरणकश्चासंगः। नचात्रतृतीयभेदःशंक्यः व्यजनवीजनसमयेकामुकस्यमाननिवार
णस्यैवमुख्योद्देश्यत्वेनतदुपकुचस्पर्शादिफलांतरस्यानुपस्थितः। यथावाल्लोभाहरा

र॰गं॰ ३५० टिकानां विक्रेतुं तत्क्रमनिषामनिशमठं त्वा। लब्धो गोपकिशोर्योमध्ये रथ्यं महेन्द्रनीलमणिः अ
त्र प्रहर्षणाद्वितीयभेदः स्फुट एव। अननुरूपं संबंधमादाय विषमालंकारश्च तत्र महेन्द्रनील
मणिरित्यतिशयोक्त्यालीढयोर्विषयविषयिणोरुभयोरपि प्रहर्षेणाऽनुगुणत्वं वांछिताधि
कार्थत्वस्य मणिभगवदुभयसाधारणत्वात्। विषमे तु नीलपदस्य विषयिमात्रस्य पतौ वरा
टिकार्थिनो यथा महेन्द्रनीलमणेः कोटिमूल्यस्य संसर्गो ननु रूपो न तथा भगवत्संसर्गो भ
वितुं प्रभवति। न चाज्ञानिनां भगवत्संसर्गोऽननुरूप एवेति वाच्यं। एवं तर्हि तत्क्रयविक्रयकर्तृत्वे
नैवाज्ञानित्वलाभे वराटिकालोभरूपहेतूपन्यासस्यानतिप्रयोजनकत्वापत्तेः। यादृशवां
छितसिद्ध्यर्थं यत्नः क्रियते तादृशवांछितसिद्धौ तु समालंकार एव। तदृर्शनोपायविमर्श श्री॰
नार्थमियात तदालीसदनं गतेन। तत्रैव सालक्ष्यत पक्ष्मलाक्षी दाक्षायणीमर्चयितुं प्रया ३५०

तान्नत्र तद्दर्शनोपायसिद्ध्यर्थं प्रयुक्तात्तत्स्त्रीसदनगमनयत्नात्साक्षादेव तद्दर्शनलाभः। यत्तु चात
कस्त्रिचतुरान्पयःकणान्याचते जलधरं पिपासया सोपि पूरयति विश्वमंभसा हंत हंत महतामुदारतेति नि
पद्यं वांछितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणमिति प्रहर्षणद्वितीयप्रभेदं लक्षयित्वोदाहृतं कु
वलयानंदप्रकृता· तदसत्। वांछितादधिकार्थस्य संसिद्धिरिति लक्षणे हि पदेन निष्पत्तिमात्रं न
वक्तुं युक्तं। सत्यामपि निष्पत्तौ वांछितुस्तल्लाभकृतसंतोषानतिशये प्रहर्षणशब्दयोगार्थासंग
त्यात् तदलंकारत्वायोगात्· किंतु स्वाभेनकृतः संतोषातिशयः एवं च प्रकृते चातकस्य त्रिचतुरकण
मात्रार्थिता जलदकर्तृकजलकरणकविश्वपूरणेन हर्षाधिक्याभावात्प्रहर्षणं कथंकारं पद
माधत्तां। वांछितादधिकप्रदत्वेन दातुरुत्कर्षमेवं स्फुरणवार्यते। अतएव हंतेत्यादिनार्थांतरन्या
सेन स एव द्योत्यते· लोभाद्वराटिकानामित्यस्मदीयपद्योदाहरणे वांछितुर्वांछितार्थादधि

र.गं.
३५०
350

कवलस्यलाभेनसंतोषाधिक्यात्तद्युक्तं इति प्रहर्षणं। अथ विषादनं अभीष्टार्थविरुद्धलाभो विषा
दनं। अस्य चाभीष्टार्थलाभार्थकारणप्रयोगो यत्र न कृतः केवलमिच्छैव कृता जातश्च विरुद्धार्थ
लाभस्स यत्र चेष्टार्थं प्रयुक्तेपि कारणे न तस्माच्च विरुद्धार्थलाभोपि तु स्वकारणवशात्स च विविक्तो
विषयः यत्र त्विष्टार्थं प्रयुक्तात्कारणादेव विरुद्धार्थलाभस्तत्र तादृशकारणविरुद्धार्थयोरुत्पाद
कोत्पाद्यभावलक्षणासंसर्गस्याननुरूपत्वाद्विषममिष्यमाणाविरुद्धार्थलाभसत्वाच्च विषाद
नमिति संकीर्णतैव एवं चास्य विषमभेदेऽगतार्थतेति नाशंकनीयं· विषमरहितस्याप्येतद्वि
षयस्य दर्शयिष्यमाणत्वात्। यथा। स्वस्त्यव्याहृतिमग्नमानसतया मत्तो निवृत्ते जने चंचूकोटि
निराकृतार्गलतया यास्याम्यहं पंजरात्· एवं कीरवरे मनोरथमयं पीयूषमास्वादयत्यंतः संप्र
विवेश वारणकपकारः फणिग्रामणीः· अत्र हि विषमप्रभेदस्य नास्ति विषयः इष्टार्थका

श्री·
३५०

रणाप्रयोगाभावात्• इष्टार्थप्रयुक्तकारणेन सह विरुद्धार्थस्योत्पाद्योत्पादकभावलक्षणसं
सर्गस्याननुरूपत्वं हि तच्छरीरे। तस्माद्विषादनमेवाप्रस्तुतप्रशंसाघटकेन तयावस्थितं। चे
लांचलेनाननश्रीतरश्मिं संहृत एव तीनी हरिदश्वरीणां॥ गोपांगनानां स्मरजातकंपादं का
उसंपातमपिपापनीवी। अत्रेष्टस्याननगोपनगोपनस्य विरुद्धार्थानीविस्खलनं कारणीभू
तत्रया संघातपरिपंथित्वात्। तच्च सात्विककंपरूपात्स्वकारणाद्देवोत्पन्नं न तु गोपनानुकू
लयत्नात् तेनापीष्टसाधनत्वेन प्रयुक्तात्कारणादिष्टानुत्पत्तिरत्रास्ति। विलांचलाचरणेना
ननगोपनरूपस्येष्टस्योत्पत्तेः अतो विषादनमेवात्र न विषमं। अत्रेदं बोध्यं। इष्टसाधनत्वेन
निश्चितादनिष्टोत्पत्तिरितियो विषमस्य भेदः प्राकृप्रत्ययादिसो नेन विषादनेन ग्रस्तात्वा
दस्येव भेदो भवितुमर्हतीति न विषमस्येति कश्चिद्रूपास्त्वप्रष्टव्यः। न विषमस्येति पद्द्वहुंत

क्तस्य हेतोः विषादनेनैव विषमेणापि कार्यकारणसंसर्गाननुरूपतालक्षणेन गतत्वात्. न
वाऽत्रैकस्यान्यापवादकत्वं युक्तं द्वयोरपि सावकाशत्वात्. भिन्नविषयत्वाच्च. विरुद्धलाभां
शे विषादनस्य. विरुद्धलाभेष्टार्थप्रयुक्तकारणयोः संसर्गाननुरूपतांशे च विषमस्य वि
षयत्वमवोचाम। तस्मात्तत्र किंचिदंशे विषमं किंचिदंशे च विषादनमित्युभयोरपि समावेशो
बोध्यः। अथोल्लासः अन्यदोषप्रयुक्तमन्यस्य गुणदोषयोराधानमुल्लासः तच्च गुणेन गु
णस्य दोषस्य वा दोषेण गुणस्य दोषस्य दोषस्य वेति चतुर्द्धा। आधानं च तद्वत्त्वबुद्धिः। क्र
मेणोदा॰ अलभ्यं सौरभ्यं हरति सततं यः सुमनसां क्षणादेव प्राणानपि विरहशस्त्रक्षतहृ
दां॰ ।त्वदीयानां लीलानां लीलाचलितलहरीणां व्यतिकरात्पुनीते सोऽपि द्रागहह पवमान
स्त्रिभुवनं। अत्र लहरीणां पावनत्वातिशयेन पवमानस्य पावनत्वं गुणान्तरं वर्णितं। विशाला

भ्यामाभ्यां किमिह नयनाभ्यां खलु फलं न याभ्यामालीढा परमरमणीया तव तनुः अयं तु न्यक्कारो
जननि मनुजस्य श्रवणयोर्ययोर्नान्तर्यातस्तव लहरीलीलाकलः अत्र श्रीभारथी रमणीयत्व
गुणेन तद्रूपशब्दविमुखयोर्नयनयोः श्रवणयोश्च नैष्फल्याधिकाररूपो दोषो। यथा वा। हिं
साप्रधानैः खलु पातुधानैर्यानीयता यावनतां सदेव रामां क्षिपो गाद्दशसापि वन्या विंध्यस्य
धन्या समुनेः सतीव। अत्र दोषेणादोषः पूर्वार्धे द्वितीयार्धे तु गुणेन गुण इति विशेष। यथा वा। भूषिता
नि हरेर्भक्तैर्दूषितानि पराङ्मुखैः स्वकुलं नगरं देशो द्वीपं सर्वा च मेदिनी। अत्रोत्तरोत्तरव्यापक
तया तेपि विशेषः श्वपाकानां व्रातैरमितविचिकित्साविचलितैर्विमुक्तानामेकं किल सदनमे
नःपरिषदां। मुदा मामुद्धर्तुं जननि घटयन्त्याः परिकरं तव श्लाघ्यस्त्वगुणः। यथा वा। श्चवहन्निव्या
संगो नियतमथ मिथ्याप्रलपनं कुतर्केष्वभ्यासः सततपरपैशुन्यमननं। अपि श्रावं मामतुपु

र॰गं॰ ३५२ 352

नैवंविधगुणान्वितेत्वत्तो नामक्षणामपि निरीक्षेत वदनं इहापि प्राग्वदेव परंत्तु अंगपस्त इति विशेषः
काव्यलिंगेन गतार्थत्वेनालंकारांतरत्वभूमिमारोहतीत्येके। लौकिकार्थमपत्वान्न लंकार एवे
त्यपरे इत्युल्लासः। अथावज्ञा तद्विपर्ययोवज्ञा॥ तस्योल्लासस्य विपर्ययोऽभावः अन्यस्यान्यस्यान्यदी
यगुणदोषप्रयुक्तगुणदोषाधानानावज्ञेति पर्यवसितोऽर्थः यथा· निष्णातोपि च वेदांते वैराग्यं नैति दु
र्जनः विरंजलनिधौ मग्नो मैनाक इव मार्दवं। अत्र पूर्वार्द्धे प्रपंचानित्यत्वबोधकतारूपवेदांतशास्त्र
गुणप्रयुक्तस्य खले वैराग्यरूपगुणाधानस्योत्तरार्धे द्रवत्वरूपजलनिधिगुणप्रयुक्तस्य मैनाके
मार्दवाविरूपगुणाधानस्य च विपर्ययो वर्णितः मध्येगलं विहरतां गरलं निकामं नागाधिपाः शि
रसि भालतले हुताशः ध्यातो भवज्ज्वलनमध्यगतैस्तथापि तापं तदेव हरते हरते तनुश्रीः अत्र
तापकतारूपगरलादिदोषप्रयुक्तस्य भगवन्मूर्तौ क्रूरत्वादिदोषाधानस्याभावः न चात्रातद्गुण

श्री॰ ३५२

वक्ष्यमाणोलंकारइतिवाच्यंपतोयमुनाजलस्थानहंसोदर्पथायमुनाजलगतधर्ममत्वाग्रहणंनत
थाभगवन्मूर्तगीरत्नादिगतक्रूरत्वाग्रहणंविवक्षितमपितुतादृशक्रूरत्वप्रयुक्तस्यक्रूरत्वांतरस्या
नाविकरणमित्युत्पत्तिविशेषः निस्मातोपीत्यादौतुतद्गुणस्याप्रसक्तिरेव।मद्गुणिमाकुरुविषादम
नादरेणमात्सर्यमंदमनसांसहस्वखलानां।।काव्यारविंदमकरंदमधुव्रतानामास्येषुपास्यसि
सतांविपुलंविलासं।अत्रपूर्वार्धेअनादररूपखलदोषप्रयुक्तस्यकविवाणींविषादरूपदो
षस्यनिषिध्यमानत्वादप्रतिष्ठानेनाभावः शाब्दोवाणीगतरमणीयताद्रूपगुणप्रयुक्तस्यख
लेसंतोषरूपगुणाधानस्याभावः पुनरार्थस्तुभपविधाप्यवज्ञा।उत्तरार्धेतुसंहृदयगुणेनसर
सतारूपेणवाणीपादुल्लासरूपगुणाधानमित्युल्लासएवविशेषोक्तोवगतार्थत्वादवज्ञानालंका
रांतरमित्यपिवदंति।उत्कृष्टगुणविशेषलालसपादोषत्वेनप्रसिद्धस्यापिवस्तुनःप्रार्थनम

र॰गं॰
३५३
353

नुत्ता यथा॰ प्रणिपत्य विधेमवंतमद्धा विनिवद्धांजलिरेकमेव याचे जनुरस्तु कुले कृषीवलानामपि
गोविंदपदारविंदभाजो॰ अत्र हरिभक्तिलालसया कृषीवलकुलजन्मनः प्रार्थनम् एवं दोषविशे
षानुवंधाद्गुणत्वेन प्रसिद्धस्यापि द्वेषात्तिरस्कारः यथा॰ श्रियो मे मा संतु क्षणमपि च माद्यद्गजघ
टामदभ्राम्यद्भृंगावलिमधुरसंगीततुभगाः निमग्नानां यासु द्रविणरसपर्याकुलहृदां सप
र्यासौकर्यं हरिचरणयोरस्तमपते अत्र हरिचरणभजनच्युतिभयाद्राज्यसुखस्य तिरस्कारः
अमुं च तिरस्कारमलक्षयित्वानुज्ञां लक्षयतः कुवलयानंदकृतो विस्मरणमेव शरणं ॥ अन्य
था भवद्भुवनदेहलीमितदुदाहृतपद्ये किमित्यमरसंपदामित्यंशे तिरस्कारस्यापत्तेः ननु कथ
मनयोरलंकारयोः संभवो यावता प्रार्थनमिच्छा तिरस्कारश्च द्वेषः तत्र दोषे इष्टसाधनताज्ञा
नरूपकारणाभावादिच्छा न युक्ता गुणे च द्विष्टसाधनताज्ञानाभावाद्द्वेषोपि तथा वेपरीसं

श्री॰
३५३

तुकारणसत्वादुचितमितिचेत्‌ नैवं दोषगुणयोर्गुणदोषांशमादायेष्टसाधनताज्ञानयोः सत्वा
च्चेदुक्तं कारणं तावद्व्याहन्येत उत्कटद्विष्टाननुबंधीष्टसाधनताज्ञानस्योपायेच्छां प्रति उत्क
टद्विष्टाननुबंधिद्विष्टसाधनताज्ञानस्य चोपायद्वेषप्रतिकारणत्वस्य वाव्यत्वाद्द्वेषपरीत्यमपि
नोचितमन्यथा सुखदुःखोभयसाधनेषु चांद्रायणकलंजभक्षणादिषु हरीतकीदधित्रपु
सभक्षणादिषु वेच्छाद्वेषयोरनियम एव स्यात्‌ अत्र च पुरुषकालप्रवेश आवश्यकः उत्कटतत्पुरु
षीयतात्कालिकद्विष्टाननुबंधितत्पुरुषीयतात्कालिकेच्छाविषयफलसाधनताज्ञानं तत्पुरुषी
योपायेच्छां प्रति कारणं एवमुत्कटतत्पुरुषीयतात्कालिकेष्टाननुबंधितत्पुरुषीयतात्कालिक
द्वेषविषयफलसाधनताज्ञानं तत्पुरुषीयोपायद्वेषं प्रति तेन पुरुषांतरीयं कालांतरीयं च द्विष्टमि
ष्टमादाय न दोषः। इदं तु बोध्यं फले उत्कटे पाठ पापेप्युत्कटेच्छैव जायते एवं फले उत्कटद्वेषेणा

र·गं·
३५४
354

पापेद्वेषएव· एवंफलेउत्कटद्वेषएव· एवंचसुखदुःखोभयसाधनेषुचांद्रायणादिषुपरिस्वसाम
ग्रीवशात्प्रथमंसुखेउत्कटेच्छातदानंसाधनेषुचांद्रायणादिष्वपिसैव· अथस्वसामग्रीवशात्प्र
थमंदुःखेउत्कटद्वेषस्तदाचांद्रायणादिषुसएउत्कटसामग्र्यावलवद्द्वेषत्वकल्पनात· उत्कटत्वं
चप्रकृतेइच्छाद्वेषगतोविषयितविशेषः एकसाधनजन्येइच्छानिष्ठत्वेएककालावच्छेदेनैकत्रो
त्कटेच्छाअपरत्रोत्कटद्वेषश्चनसंभवति· तथासतिचांद्रायणादिष्वेकस्मिन्नेवसमयेइच्छा
द्वेषयोर्द्वयोरप्यापत्तेः। एवंचवलवदनिष्टाननुबंधित्वंवलवदिष्टानुबंधित्वंचोपापेच्छाद्वेषयोः
कारणतावच्छेदकेनदेयमेवत्याहुः। अन्येतु· फलेच्छाफलसाधनताज्ञानयोर्द्वयोरुपाये
च्छांप्रतिफलद्वेषफलसाधनताज्ञानयोरुपायद्वेषंप्रतिचकारणत्वंउत्कटसामग्र्यावलवत्त्वा   श्री·
च्चेष्टानिष्टोभयसाधनेनदोषद्वस्यापिवदंति। एवंचेष्टानिष्टोभयसाधनेदोषगुणेचगुणेनदोष   ३५४

णं च मिश्रिते सहृदयानामिच्छाहेषयो रुचिर्नैवात्मन्ति हरीतकीकदलभक्षणयोरिवेति॥ गुणस्यापि
ष्टसाधनतया दोषत्वेन दोषस्येष्टसाधनतया गुणत्वेन च वर्णनं लेशः यथा· अपि बत गुरुगर्वं मास्म
कस्तूरि यासीरखिलपरिमलानां मौलिना सौरभेण गिरिगहनगुहायां लीनमत्यंतदीनं स्वजन
कममुनैव प्राणहीनं करोषि नैर्गुण्यमेव साधीयो धिगस्तु गुणगौरवं। शाखिनोन्ये विराजंते खंड्यं
ते चंदनद्रुमाः। पूर्वत्र गुणस्य दोषत्वेन वर्णनमात्रमुत्तरत्र तु दोषस्य गुणत्वेन वर्णनमर्थांतरन्या
सानुविद्धं। स्तवलंती स्वलीकदवनितलशोकापल्लतपेजदान्तदग्रं। थौ पदमिविनिवद्धा पुरमिदा·
अपि निर्लोभानामपि मनसि लोभजननयतां गुणग्रामे वांपतवज्जनन्निर्दोषः परिणतः अत्र दोषोऽपराध
स्तथा चापराधवत्त्वेन गुणानां दोषत्वमुक्तं भवति। न चायमलंकारो व्याजस्तुत्या भयरूपयागता
पीइति शंकां। मुख प्रतिपादितार्थवैपरित्येनात्र सर्वत्र पर्यवसानाभावात· न त्वपि बत गुरुगर्वं

र॰गं॰
३५५
355

त्यत्र कस्तूर्याः स्क्तौ कवेस्तात्पर्यमपि तज्जनकत्राणापदारित्वेन निंदायामेव· अत एवाप्रस्तुतक
स्तूरीहन्त्री ताभिव्यक्ते प्रस्तुतहृत्तांते पितस्यामेव विश्रांतिः। एवं नैर्गुण्यमेव व साधीय इत्यन्ये शाख्य
तराणां निंदा न विवक्षिता किंतु स्वलावस्थानं गुणिनः स्वगुणोद्दुखितस्य वाक्यं स्मिन्निर्गुणानां निंदाया
अवक्तव्यत्वात्प्रस्तुतं स्क्तेरेव वाच्यत्वात्· स्खलंती स्वर्लोकादिति पद्ये भागीरथी स्क्ततिप्रकरणापदि
ते पद्यस्ति भागीरथीस्क्तौ तात्पर्यं तदा व्याजस्तुतिरप्यस्तु· तस्याः सावकाशत्वेनैतद्बाधकत्वायो
गात्· रवितुरगादिगाजेषु स्वर्णाचलजलधिधनदकोशेषु· षत्स्वेव राजपुंगव किं दाता स्मीति गर्व
मावहसि। अत्र पर्यंते प्रतीयमानस्य रवितुरगादिपरिसंख्यातपदार्थातिरिक्तसकलवस्तुदा
नरूपस्य गुणस्य दोषत्वेनावर्णनं नत्वेनवर्ण्यमानस्य च रवितुरगाद्यदानस्यागुणत्वाद्गुणदोषयो श्री॰
र्भिन्नविषयत्वेनावस्थानेन लेशस्पर्शलेशरहिता व्याजस्तुतिरिति स्फुटमेव सावकाशत्वं अत ए ३५५

वलेशोपिनव्याजस्तुतेर्बाधकइतिप्रागुक्तंजाह्नवीस्तुतौद्वयोरपिसमावेशः इतिलेशप्रकरणं
स्वगुणत्यागपूर्वकंस्वसंनिहितवस्त्वंतरसंबंधिगुणग्रहणंतद्गुणः यथा· नीतोनासांतिकंत्वा
मालत्याः कुसुमोत्करः बंधूकभावमानिन्येरागेणाधरवर्तिना· यथावा· अधरेणसमागमाद्रदा
नामरुणिम्नापिहितोपिशुक्लभावः हसितेनसितेनपक्ष्मलाक्ष्याः पुनरुल्लासमवापजातपक्षः
। अत्राद्येमालतीकुसुमोत्करस्याधररागरक्ततयाबंधूकभावोपपत्तेस्तद्गुणः द्वितीयेपिपूर्वा
र्धेसस्पष्टएवतद्गुणः परंतृतीयार्धगतेनप्रतिप्रसवतुल्येनहासेनापोद्यमानत्वादुद्गुरः। यदितुहा
सेनाधरसितीकरणद्वारातद्रुणिम्नोबाधस्तदातत्राप्यपरस्तद्गुणः इमंचकेचित्स्वरूपमा
मनंति। यथाप्युल्लासेप्यन्यदीयगुणेनास्यगुणाधानमस्तितथापितत्रान्यदीयगुणप्रयुक्तंगुणां
तरंतूणिदिक्षारताप्रयुक्तहरिद्रोदः शोणत्वमिवाधीयते· अव्यक्तेतुजपाकुसुमलौहित्यस्फटि

र॰गं॰ ३५६ दूसरा 356

कएवान्यदीयगुणएवान्यत्रेतितत्तोस्यभेदः अथातद्गुणः। तद्विपर्ययोतद्गुणः यथा कुचाभ्यामालीढं सहज
कठिनाभ्यामपिस्मिन्काठिन्यं धत्तेत चत्हृदयमत्यंतमृदुलं मृगाणानामेतन्ने ननिनिचसंततोखलुचिरेन
कस्तूरीभवतिनिजसौरभ्यविभवात्· अत्र पृथ्वीर्धेपरगुणाग्रहणेणाद्वस्वगुणात्यागाभावस्त्वार्थः। उ
त्तरार्धगतेदृष्टांतेतुस्वगुणात्यागाभावःशाब्दः परगुणाग्रहणं त्वार्थं· नचापमवज्ञायानातिरिच्यते·
उल्लासविपर्ययोप्यवज्ञातद्गुणविपर्ययश्चातद्गुण इति प्रतियोगीभेदादेवभेदस्यासिद्धेः अत्रगुणा
ग्रहकापेक्षयासंनिहितस्यगुणवतउत्कृष्टत्वसमत्वाभ्यां द्वैविध्यमितिसर्वस्वकारः तस्यापमाश
यः अपकृष्टसंबंधेगुणाग्रहणस्यसाहजिकत्वेनैवचित्राधायकत्वादनलंकारत्वेवसपक्ष
त्वेनतत्तीपविधातुनसंभवतीति अन्येतुअत्रचांतरचमत्कारविशेषस्याभावाद्वैविध्यमपितेतिवदं श्री॰ ३५६
ति। अपरेतुसतिगुणग्रहणहेतावुत्कृष्टगुणवस्तुसन्निधानेतद्गुणग्रहणरूपकार्याभावा

त्यकोपमतद्गुणाविशेषोक्तेरवांतरभेदो न तत्वलंकारांतरीकार्यकारणाभावोनात्रविवक्षितः। किंतु
संनिधानेपितद्गुणाग्रहणाभावः इत्येतावन्मात्रमतोविशेषोक्तेरतद्गुणोभिन्नइतितुनयुक्तं। संनि
धानेपीत्मपिनाविरोधोपिविवक्षितइतिगम्यते। अन्यथाजीवातोरभावादलंकारतैवनस्यात्। स
चकारणाभावाविक्षणोनभवतीतिकथमुच्यतेनविवक्षितइतीत्यप्याहुः। अथमीलितं· स्फुरमु
पलभ्यमानस्यकस्यविद्वस्तुनोलिंगेरीतिसाम्यादिभिन्नत्वेनागृह्यमाणेनावस्त्वंतरलिंगानांस्व
कारणाननुमापकत्वमीलितं। संग्रहश्च· भेदाग्रहेणलिंगानांलिंगैःप्रत्यक्षवस्तुनः अप्रकाशा
त्वनध्यक्षवस्तुनस्तन्निमीलितं। सामान्यवारणायानध्यक्षेति· तत्राध्यक्षस्यैववस्त्वंतरस्याग्र
हणं। तद्गुणेवस्त्वंतरगुणानांभिन्नत्वेनाग्रहणेपिवस्त्वंतरस्याग्रहणमस्त्येवेतिनतत्रप्रसंगः।
उदात्तलक्ष्मीयुमुंभितरसंस्यादिषरस्याःसमानवयेत्यास्ते·नटकुंजगृहस्थुरंतंभगवानेकोमनो

र॰ गं॰
३५७
357

भावो वेद॰ अत्र स्तुरतगमकानां स्वेदकंपनिश्वासानां जलकुंभानयनत्वराजनितैस्तैर्भेदस्याग्रहा
त्स्मरतस्याप्रकाशः। यथावा॰ स्तंभसरूहोरस्मरस्यावधीरितां विंबाधरे मृगाक्षितचवद। वदनेमणि
रदने तांबूलं केन लक्षयेम वयं। अत्र मणितांबूलं कृतो न गृहल्लासीत्युक्ते एतावतसमयं तांबू
लानि मुक्त्वैव समागतास्मीत्युक्तवती प्रतितस्येयमुक्तिः पूर्वोदाहरणे प्रक्षवस्तूलिंगान्यागं
तुकान्यत्र तु साहजिकानीति विशेषः॥ ॥इति मीलितालंकारः अथ सामान्यं। प्रत्यक्ष
विषयस्यापि वस्तुनो विलवत्सजातीयग्रहणाद्वतं तद्भिन्नत्वेनाग्रहणं सामान्यं मीलिते तु नि
गूह्यमानवस्तुन प्रत्यक्षाविषय इति न तत्रातिव्याप्तिः। उदा॰ प स्मिन्हिमानीनिकरावदातेचं
द्रांशुकैवल्यमिव प्रयाते। पुच्छान्त्रयाभ्यां विकलाइ वाद्रौ चरंति ताकासु चिरं चमर्यः। अत्र
चंद्रिकातः पृथक्त्वेन हिमाचलचमरीपुच्छयोरदर्शनादुत्प्रेक्षोत्पत्तिरिति तत्संसामान्य

एम॰
३५७

गुणः। केचित्तु प्रागुक्तलक्षणे भिन्नत्वेनाग्रहणमित्यपहाय विजातीयत्वेनाग्रहणमिति वक्त
व्यं तेन व्यक्तिभेदग्रहेपि सामान्यमेवालंकारः। यथा· स्तवकभरैर्ललिताभिश्चलिताभिर्मंद
मारुतैर्नूपलताभिः। हृतमुपवनमेवासीद्धरिमहिलानां मनस्तवनं भवतः। अत्र महावनमिति महा
वनकार्यस्य निलयनस्य संपादनात्· तच्चैतासां प्रत्यक्षेणात्वदीयैर्मंदैर्लताभिस्सह तत्रव्या
क्तितया भिन्नत्वेनग्रहेपि भिन्नजातीयत्वेनाग्रहणान्निष्पद्यते पूर्वमते तु चालंकारांतरमभ्यु
पेयस्यादित्याहुः· ननु भेदाग्रह एवमीलितसाधारणएकोलंकारोस्तु किमलंकारत्रयेणामी
लिते तावत्प्रकृताप्रकृतधर्मिगुणानां भेदाग्रह उपपादित एव सामान्ये केषांचिद्गुणगुणिभेदा
ग्रहः केषांचित्कचिज्जातिमात्रभेदाग्रहश्च· तद्गुणेपि रक्तगुणे रंजकगुणभेदाग्रहः। न चावां
तरभेदसत्वान्नैकालंकारत्वमुपपद्यत इति वाच्यं· लुप्तोपमादितः पूर्णोपमादे· पृथगलंका

र॰गं॰ रतापत्तेः तस्मादुद्भेदाग्रहस्तत्रयो मीलितादयोवांतरभेदाइतियुक्तं नतुपृथगलंकाराइतिचेत॰ उ
३५८ च्यते। एवंतद्याभेदोप्येकोलंकारस्तदवांतरभेदारूपकपरिणामाद्यतिशयोक्तिप्रमुखाइत्यपि
358 शक्यतेवक्तुं विच्छित्तिभेदस्तुप्रकृतेपितुल्यः॰ यत्तु॰ मीलितरीत्याभेदाग्रहेप्राप्तेकेनविद्धेतुनाभे
दस्फुरणेसतिमीलितप्रतिद्वंद्युन्मीलितं॰ सामान्यरीत्याजातिभेदाग्रहेप्राप्तेकेनविद्धेतुनास
तिवैजात्यग्रहेसामान्यप्रतिद्वंद्विविशेषकंचेत्यलंकारद्वयं॰ यथाहिमाद्रिंत्वद्यशोमग्नं
सुराःशीतेनजानते। लक्षितान्युदितेचंद्रे पद्मानिचमुखानिचेतिकुवलयानंदकृद्द
ह॰ तत्र। अनुमानालंकारेणैवगतार्थत्वादनयोरलंकारांतरत्वायोगात॰ नचात्र
प्रत्यक्षसामग्र्याबलवत्वेनानुमानुमालंकारलक्षणवाक्यगतेनानुमितिपदेनग्रहणा श्री॰
दतएवतत्रास्माभिः पक्षांतरमुक्तं। प्रकृतेचविशेषदर्शनहेतुकस्यप्रत्यक्षस्यैवतथा। ३५८

त्वात्. नहि भ्रमाणां विभाजकानामिवालंकारिकाणामपि सरणिर्य्येन प्रत्यक्षत्वालिंगितामनुमितिं परि
भाषेमहि। न चैवं विधेविषयेनानुमितिपदप्रयोगोभ्युपहितानामितिवाच्यं। तथाप्युथापि प्रकृते प्रति
ष्युन्मीलितादिवत्परिभाषाया अनिवारणात्. अस्तु वा अस्तु वा अनुमितित्वजातियुक्ते वानु
मितिस्तथापि प्रकृते प्रतिबंधकवशान्न सा अनुदयापि तत्करणस्याप्रत्यूहत्वेनानुमानत्वमव्याहतं
। नहि सत्यप्यग्नौ मणिमंत्रादिभिः प्रतिबद्धो दाहो न भवतीति दाहकरणमग्निर्नेति वक्तुं शक्यं। फ
लायोगव्यवच्छेदस्तु न करणतापाः प्रयोजकोपि तु व्यापार एवेति एतेन विशेषदर्शनस्यकोथंतर
भानप्रतिबंधकत्वेन चक्षुःसंयोगादिरूपस्वसामग्रीवशादेवोत्पन्ने तादृश. प्रत्यक्षे हेतुतायां माना
भावात्पारिभाषिक्यप्यत्र नानुमितिरतस्तत्करणमनुमानं कथं नाम स्यादिति पदास्तपदयुक्तं
तद्गुणरीत्यापि भेदानध्यवशाय प्रामाण्यावुन्मीलितं दृश्यते। पश्यात्मद्ध्रगोदहासप्रसरसरसह

र॰गं॰
३५९
३५९

चैरस्तावकीनैर्यशोभिर्धवलिम्नि नीयमाने त्रिजगति परितः श्रीनृसिंहक्षितीन्द्र नेदं यद्यधेषनाभीकमल
परिमलप्रौढिमासादपि ष्यदेवानां नाभविष्यत्कथमपि कमलकार्मुकस्य प्रबोध इति। तदपि न·
। तद्गुणो हि गुणयोर्भेदानध्यवसायो न तु वस्तुनोरिति निर्विवादं। अत्र नाभीकमलपरिमलेन भगव
त्वेन भगवन्त्वानेजातेपि तदीयगुणो नीलिमनि यशोगुणधावल्यभेदानध्यवसायरूपस्य तद्गुण
स्येह दानध्यवसायस्तद्गुणोज्जीवितमित्युच्यते तथाप्यत्र तद्गुणो निर्वाधो भगवतः श्वेतभिन्नत्वेन
ज्ञानस्योपापपशून्यत्वेनापोगात·नवनीलत्वव्याप्यभगवत्त्वज्ञानमेवोपापः। प्राङ्नीलोपि कार
णविशेषमहिम्ना संप्रति श्वेतो जात इति बुद्धेः प्रत्यक्षानुगृहीतापास्तथाप्यनपापात्। अत एव तत्त
द्गुणपजीव्येनालंकारसर्वस्वकृतोन्मीलनविशेषकयोश्चर्चैव न कृता। अतः प्राचीनैः कृतविभा
गेष्वलंकारेष्विदं प्रथमोल्लेखितस्यापावदलंकारस्पष्टाकांतभविः कर्तुं न तावत्स्थगलं श्री॰
३५९

कारत्ववाचोयुक्त्या विगलितभ्रूंस्खलत्वमात्मनोनाटयितुंसंप्रतेमर्यादावशंवदे रायैरिति। यत्तुवेत्रत्व
चातुल्यरुचांवधूनांकणाग्निते गंडतलागतानि। भृंगाःसहेलंपादिनापतिष्यन कोवेदपिष्यन्नेवचं
पकानीत्यत्रस्मर्यमाणमुदाहृत्यकाव्यप्रकाशे निमित्तांतरजनितापिनाभ्रांत्वप्रतीतिः प्रथमप्रतिपन्न
मर्भेदंनव्युदसितुमुत्सहतेप्रतीतस्यत्यागायोगादित्युक्तं। अत्रोत्तरप्रतिपत्त्यातिरस्कृतत्वात्पूर्वप्रति
तेनैवमत्कारित्वं किंचोत्तरप्रतीतेरेवतितपैवव्यपदेशान्याय्यः अन्यथाव्यतिरेकेप्युपमापत्तेः विरो
धाभासस्तु पूर्वोत्तरप्रतीतिद्वयात्मकएतिभवतिचमत्कारीचमत्कारी। अथ[illegible]कारः। प्रथमप्रति
बंधकज्ञानविषयीभूतार्थउक्तः। प्रथमध्यज्ञीपस्ता। भावेनसोविधानात्। साज्ञानविषयेच्छा साचो
त्तरवाक्यादिषयीभूतेज्ञानेजातेनिवर्ततेननुजिज्ञासाज्ञानेष्टसाधनताज्ञानसाध्याज्ञातेहिज्ञाने
ष्टसाधनताज्ञानेतद्रूपस्यैवविषयीभूतज्ञानस्यसिद्धत्वात्कथमुत्पत्तुमर्हतीति। मेवं। किमेकंद

र०गं०
३६०
360

वर्तते लोके इत्यादिप्रश्नवाक्यादेकदेवतत्वव्याप्यधर्मप्रकारकज्ञानमिष्टसाधनमिति ज्ञानजन्याप्रयो
जकगततादृशं ज्ञानं मे जायतामितीच्छानुमीयते सा च प्रष्टुः कुतश्चिद्देवतत्वप्रकारकोपस्थितावेक
संबंधिज्ञानाधीनायां देवतत्व देवतत्वव्याप्यधर्मत्वेन रूपेण तादृशधर्मोपस्थितौ च सत्यां तस्यां
गृहीतेन देवतव्याप्यधर्मप्रकारकज्ञानत्वेन सामान्यतोभाविष्कत्तरवाक्याजन्यज्ञाने इष्टसा
धनताज्ञानादुत्पद्यते तस्याश्च तादृशप्रकारकज्ञानत्वेन च सामान्यरूपेणाविष्णुर्देवतमित्या
दीनि ज्ञानान्येव देवतत्वव्याप्यधर्मांशे निरवच्छिन्नप्रकारताभांजि विषय इति तैरेवोत्तरवाक्या
दुत्पत्तेः सा प्रतिवध्यते जनकीभूतज्ञानं विषय एव तस्या न भवतीति न भवेत् सिद्धिः प्रतिबंधिके ति
न दोषः ॥ तेच्चोत्तरं हि विधेयन्नीतप्रश्नं निबद्धप्रश्नश्च ॥ क्रमेणादात्वामिव पथिकः प्रियोमे विटपिस्तो श्री०
मेषु गमयति क्लेशान् ॥ किमितोन्यत्कुशलं मे संप्रति यत्पांथ जीवामि ॥ अत्र कस्य विस्मांथस्य पु ३६०

रंध्राङ्कं विस्मयिकांतरं प्रत्युत्तरेणातत्वात्रिकः कुशलप्रश्नोत्तु पीयते। कुशलमपृष्टायाः कुशलोक्ति
रयोगात्· किमिति कृशासि कृशोदरि किं तव परकीयवृत्तांतैः कथय तथापि मुदे मम कथयिष्यति
याहि पांथ्य तव जायाः अत्राद्यप्रश्नस्य हेतुश्चेद्दस्ति तदा प्रतिकरिष्यामीति भंग्य·। उत्तरस्य तु नम
यापतिश्चुतया हेतुर्वक्तुं परपुरुषं प्रति योग्यो न च तया प्रपीप्रतिकर्तुं शक्य इति। द्वितीयप्रश्नस्य त्व
लंयातित्रस्पेना विदग्धजनहठमात्रविलसितेन स्वपरसंतोष एव षंसारसार इति। द्वितीयेन्तरस्य तु
यामम दशासेवतव जायाया अपि दशास्ति सैव प्रतिक्रियतां न हि स्वकीयं सदनं दह्यमानमुपेक्ष्य क
श्चित्परसदनाग्निं प्रतिकरोति· अथ यदि परोपकारः स्वकीयां वृत्तिमपि मोद्वाकारणीय इत्यस्ति
मनीषा तदा तवैव च विधोपकारे प्रवृत्तस्य जायायाः केनचिदन्येन भवादृशेनोपकारः करणीय इति
त्वयैव तस्या ममैव परपुरुषपराङ्मुख्या विरहो हरीकर्तव्य इति· उक्तीतप्रश्नस्सहृदुत्तरस्य चारु

र॰गं॰ ३६१ त्वंनिबद्धप्रश्नेतुप्रश्नोत्तरयोरसकृदुपन्यसेतेदितिप्रांचः।अयंचोत्तरालंकारोद्विविधोपिप्रश्नो
त्तरयोरन्यतरस्योभयोश्चसाभिप्रायत्वेननिरभिप्रायत्वेनचचतुर्विधइत्यष्टधाप्रियोस्वदप्रवत्सी
361 मेनमांमुंचतिजातुवित्त।उत्तरेनावकाशोस्तिहृतस्तेमनोरथः।अत्रकेनचित्प्राप्येनकांचित्सा
ध्वीप्रतिकुत्रतवप्रियोस्तीतिकृतःप्रश्नउन्नीतः।प्रियपनैकधेतदुंचनेननतदनेकधेचस्तान्धेना
वयोविलासोमान्मथोभविष्यतीत्यभिप्रायगर्भितः।अन्यथाहृतस्तेमनोरथइत्यस्यासंग
सापत्तेः।उत्तरंतुस्फुटत्वान्नदगर्भितं।स्ववर्णस्यक्षतेतन्निदेशंदेशमपप्रहं।तंस्यदुःप्रापता
हेतोश्चिंताक्रांतंतेमनइतिकस्याश्चित्स्फुटार्थग्रामीणायाःप्रश्नःकस्यचिन्नागरिकस्योत्त
रंरूपंपादद्दासितदाममचिंतागमिष्यतीत्यभिप्रायगर्भं।रोगस्यतेचिकित्सांनिदानमाला श्री॰
च्यसंदर्शयिष्ये।माहृतकातरामूरसक्रियायांनितांतनिपुणोस्मि।अत्रनापृष्टःकस्यचिद्वू ३६१

पादित्यादिनीत्यावेधकत्वेकप्रतिज्ञोन्नीतः प्रश्नो वैधरोगस्य मे चिकित्सां करिष्यसीत्याकारो
विदग्धनायिकारूपापावक्र्या वैशिष्ट्यात्संभोगरूपेणाभिप्रायेणागर्भितः उत्तरमपि तेनैवाभि
प्रायेणागर्भितं। प्रश्नोत्तरयोर्द्वयोरपि निरभिप्रायत्वे त्वमिव पथिक इति कथितमेवोदाहरणं
ऐते त्युन्नीतप्रश्नभेदाः। एवं निबद्धप्रश्नभेदा अप्युहार्याः किमिति त्वं शासीति पद्यमपि
चतुरंगीमिव बहुप्रश्नभेदानामुदाहरणाभावमर्हतीति वक्रवैदग्ध्या वैदग्ध्यव्यवस्थयेति। अत्राहुः। अलं
कारेष्वस्मिन्प्रश्नोत्तरगतमसकृदुपनिबद्धत्वं जीवातुः तथैव चमत्कारोदयात्। तेन सकृत्प्रश्न
स्य सकृदुत्तरं नालंकारस्य भूमिः नवोन्नीतप्रश्नोत्तरेऽव्याप्तिः। उन्नीतस्य प्रश्नस्यैकत्वादनुपनि
बंधात्तदुत्तरस्याप्येकत्वादिति वाच्यं प्रश्नगतमुन्नीतत्वमत्रोत्तरेणाक्षिप्तत्वं न विवक्षितं किं तु प्र
श्नोत्तरपरंपरायां प्राचीनोत्तरश्रवणजन्यत्वमात्रं। यथा। श्यामं ज्ञोपवीतं नव किमिति मषीसंग

र.गं.
३६२
362

गमात्कुत्रजातःसोयंशीतांशुकन्यापयसिकथमभूत्तल्लंकज्जलाक्तं।व्याकुप्यत्क्रूरदीनक्षितिर
मणरिपुक्षोणिभृत्सद्मलाक्षीलक्षाक्षीणाश्रुधारासमुदितसरितांसर्वतःसंगमेन।अत्रकुत्र
जातइत्यादिप्रश्नोमषीसंगमादित्याद्युत्तरस्यावगाद्दुरूतइत्युन्नीतउच्यते·आद्यप्रश्नस्त्वनुन्नी
तोप्युत्तरोत्थापनार्थंनिबद्धइति।एवंचास्मिन्मतेप्रागदर्शितान्युन्नीतप्रश्नोदाहरणान्यनुदा
हरणान्येवाअलंकारस्यास्यद्वैविध्यमपिनप्रश्नस्योन्नीतत्वानिबद्धत्वाभ्यां।किंतून्नीतत्वानुन्नी
तत्वाभ्यांज्ञेयंवस्तुतस्तु।प्रश्नोत्तरयोराकूतगर्भत्वेतावतैवचमत्कारात्त्रासकृदुपादानापेक्षा·
आकूतविरहेत्वसकृदुपादानकृतश्चमत्कारोपेक्ष्यतेनिबद्धप्रश्नोआक्षिप्तप्रश्नेतुप्रश्नाक्षे
पकृतंचमत्कारंयदिमन्यंतेसहृदयास्तदासकृदुपादानेप्यलंकारत्वमस्तु।प्रकारांतरेणाप्य
स्यभेदाःसंभवंति·पद्यांतर्वर्तित्वेनपद्यबहिर्बहिर्वर्तित्वेनतावद्द्वैविध्यंतत्राद्यस्याभिन्नवाक्योर्द्ध

श्री०
३६२

र्णत्वमित्रवाक्याद्धीर्णत्वाभ्यामपुनर्द्वैविध्यं॰ यथांतर्वर्तिनोर्द्वयोरप्युत्तरयोः सकृच्छब्दश्रुतिपर्याप्तत्वेनशब्दावृत्तिपर्याप्तत्वेनानेकेषांप्रश्नानामेकपदनिवेदितोत्तरत्वेनप्रकारांतरैश्चवक्रप्रभेदत्वं।दिङ्मात्रेणोदा॰किंकुर्वतेदरिद्राः कासारवतीधरामनोज्ञतरा॰ कः पावनस्त्रिलोक्यां॰ ॥ ॥

इतिश्रीरसगंगाधरेसमाप्तः जज्जुपनामकगंगारामेणशोधितंलेखितंच॥संवत१८३३

लेरा ३५६

३६३

काव्य रसकौगाधार

॥८३॥

इस्तक मिरंपाठकोपनामक
रामचंद्रशर्मणः॥ पत्राणि ३६२

६५००

